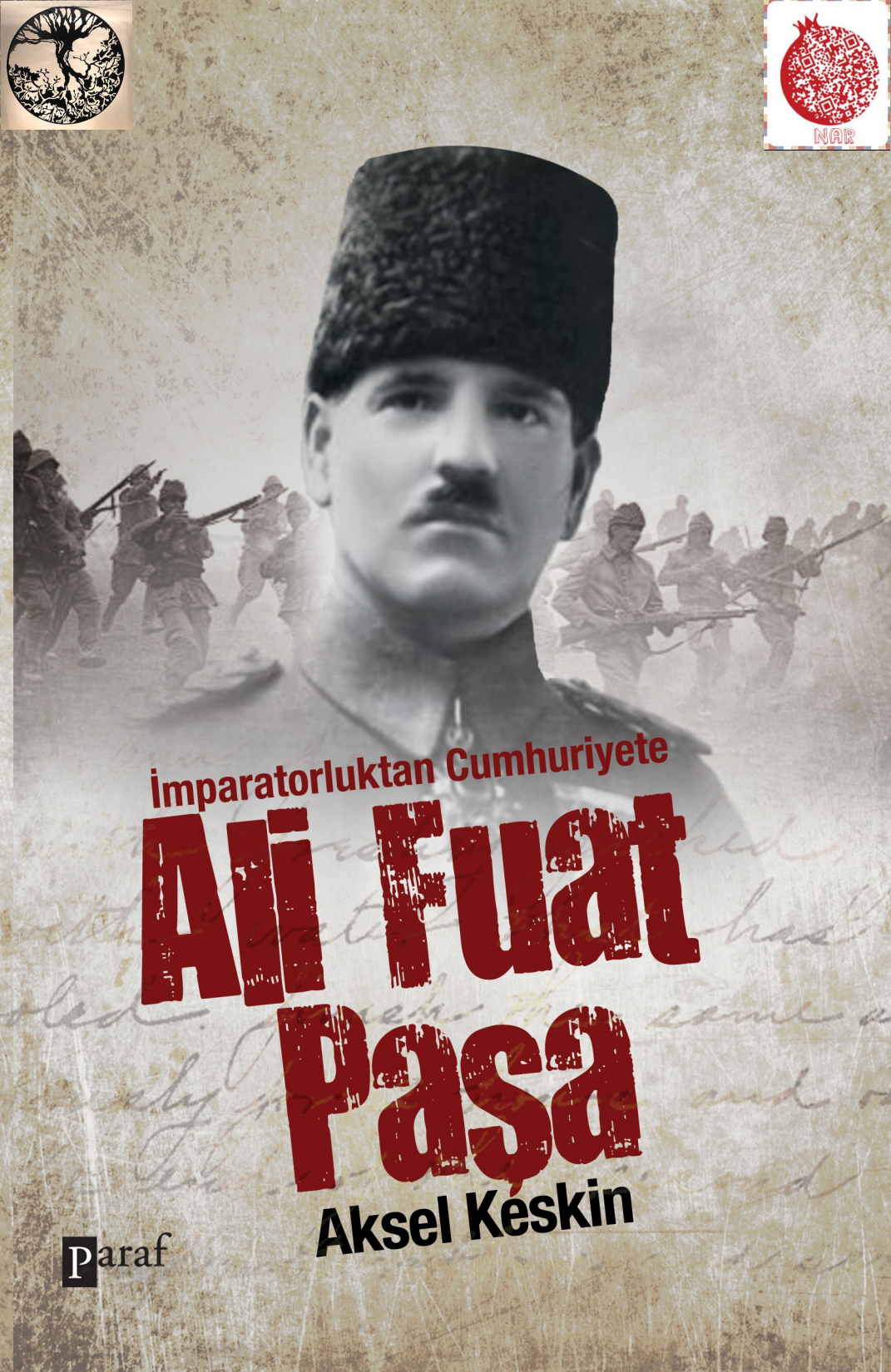

İmparatorluktan Cumhuriyete

Ali Fuat Paşa

Aksel Keskin

Paraf

İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE ALİ FUAT PAŞA

PARAF YAYINLARI

PARAF YAYINLARI: 181
Yakın Tarih: 33

Eser: İmparatorluktan Cumhuriyete Ali Fuat Paşa
Yazar: Aksel Keskin

Yayın Koordinatörü: Ahmet Üzümcüoğlu
Editör: Burak Fazıl Çabuk
Kapak Tasarım: Emir Tali
İç Tasarım: Gül Süpçeler
Baskı-Cilt: Çalış Ofset Matbaacılık
Turizm San. ve Tic. Ltd. Sti.
Davutpaşa Cad. Yılanlı Ayazma Sok.
No: 8 Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Tel: 0212 482 83 96

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 17265
ISBN: 978-605-5218-18-8
1. Basım: Şubat 2013

© Aksel Keskin
© Paraf Yayınları 2013

Bu kitabın her türlü basım hakları Paraf Yayınları'na aittir... Yazarın, çevirmenin, derleyenin, hazırlayanın veya yayınevinin yazılı ve resmî izni olmadan basılamaz, yayınlanamaz, kopyalanamaz ve dijital kopyalar dahil çoğaltılamaz. Ancak kaynak gösterilerek kısa alıntı yapılabilir.

Paraf Yayınları
Mareşal Çakmak Mah. Can Sok. No: 5-A
Güngören/İstanbul
Tel: 0212 483 47 96
Faks: 0212 483 47 97
web: www.parafyayinlari.com
e-posta: info@parafyayinlari.com

İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE ALİ FUAT PAŞA

Aksel KESKİN

Paraf

AKSEL KESKİN

1947 doğumlu olan yazarımız, Giresun-Görele nüfusuna kayıtlıdır. İlk ve ortaokulu, babasının mesleği gereği yurdumuzun çeşitli bölgelerinde okumuştur. 1967 yılında Ankara Ticaret Lisesi'nden, 1971 yılında da Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nden mezun olmuştur. Askerlik hizmetinden hemen sonra başladığı devlet görevinden, 27 yıl çalıştıktan sonra emekli olmuştur. Tahsil yıllarında Ankara'da öğrenci yurdunda kalmış ve bu yıllardaki anılarını 2005 yılında yayınladığı "No'li Beyler No'li" isimli kitabında toplamıştır. Yazarın ayrıca Balkanlar, Birinci Dünya Savaşları ve Kurtuluş Savaşlarında savaşan iki gazimizin hatıralarını konu alan ve 2012 yılında kurumumuzda yayınlanan "Cumhuriyete Yürüyen Osmanlı Torunları" isimli bir kitabı daha bulunmaktadır. Yazar evli olup üç çocuk babasıdır.

(E-posta: akselkeskin@hotmail.com)

Paraf Yayınları'nda çıkan kitapları:

- Cumhuriyete Yürüyen Osmanlı Torunları (2012)

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ / 9
GİRİŞ / 11
MUSTAFA EFENDİ / 15
İKİ KURMAY YÜZBAŞI / 25
SURİYE GÜNLERİ / 29
ALİ FUAT SELANİK'TE / 32
MUSTAFA KEMAL SELANİK'TE / 36
MEŞRUTİYETİN İLANI / 41
31 MART OLAYI / 46
"KORKUYORUM FUAT" / 48
YANYA SAVUNMASI / 50
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI / 54
DOĞU CEPHESİ / 59
SİNA-FİLİSTİN CEPHESİ / 62

ATEŞKES ANLAŞMASI / 71
KURTULUŞ MÜCADELESİ / 74
MUSTAFA KEMAL PAŞA SAMSUN'A GİDİYOR / 82
ANKARA VALİSİ MUHİTTİN PAŞA / 87
ALİ FUAT PAŞA ESKİŞEHİR'DE / 97
HEYET-İ TEMSİLİYE ANKARA'DA / 109
İÇ AYAKLANMALARIN BASTIRILMASI / 115
YUNAN ORDUSUNUN İLERİ HAREKATI / 121
GEDİZ TAARRUZU / 126
MOSKOVA BÜYÜKELÇİLİĞİ / 131
MUSTAFA SUPHİ İLE GÖRÜŞME / 136
MOSKOVA YOLUNDA / 138
ÇİÇERİN VE STALİN İLE GÖRÜŞME / 140
MOSKOVA KONFERANSI / 143
ALİ FUAT PAŞA'NIN MOSKOVA ANLAŞMASI
SONRASINDAKİ FAALİYETLERİ / 147
RUSYA'DA BULUNAN İTTİHAT TERAKKİ
YÖNETİCİLERİ İLE OLAN İLİŞKİLERİ / 158
MOSKOVA BÜYÜKELÇİLİĞİ'NDEN AYRILIŞ / 168
ANKARA'YA HAREKET / 178
ANKARA GÜNLERİ / 180
MİLLET MECLİSİ'NE BİR BAKIŞ / 182
TAARRUZ HAZIRLIKLARI / 185
BÜYÜK ZAFER / 190

MUDANYA ATEŞKES ANLAŞMASI / 193
LOZAN KONFERANSI / 196
TBMM İKİNCİ BAŞKANLIĞI / 199
LOZAN KONFERANSI DEĞERLENDİRMESİ / 204
MECLİSTE LOZAN MÜZAKERELERİ / 207
TRABZON MİLLETVEKİLİ ALİ ŞÜKRÜ BEY / 211
HALK PARTİSİ'NİN KURULMA ÇALIŞMALARI / 214
HALK PARTİSİ VE SEÇİM ÇALIŞMALARI / 217
İKİNCİ LOZAN KONFERANSI / 219
LOZAN BARIŞ ANLAŞMASI / 222
İKİNCİ TBMM'NİN AÇILMASI / 225
ANKARA'NIN BAŞKENT OLUŞU / 229
İZMİR'İN İLK KURTULUŞ BAYRAMI / 231
HALK PARTİSİ'NİN KURULUŞU / 233
ALİ FUAT PAŞA ORDUYA DÖNÜYOR / 235
ALİ FUAT PAŞA KONYA'DA / 245
ÜÇ KANUN MADDESİ VE YENİ ANAYASA / 249
ORDU MÜFETTİŞLİĞİNDEN AYRILIŞI / 255
TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI / 262
DOĞU İSYANI VE TAKRİR-İ SÜKUN / 273
İSTİKLAL MAHKEMELERİ / 275
ŞEYH SAİT VE KÜRT AŞİRETLERİ / 277
TERAKKİPERVER PARTİSİ'NİN KAPATILMA ÇALIŞMALARI / 281

KAPATMA KARARNAMESİ / 284
PARTİ NEDEN KAPATILDI? / 286
CUMHURİYET DEVRİMLERİ / 288
MUSUL MESELESİ / 291
İZMİR SUİKASTİ / 294
ALİ FUAT PAŞA SERBEST BIRAKILIYOR / 304
GAZİ'NİN SOFRASINDA / 307
ASKERLİKTEN EMEKLİLİĞE SEVKİ / 309
GAZİ'NİN GÖNÜL ALMA İSTEĞİ / 311
RAUF BEY / 314
KAZIM KARABEKİR PAŞA / 318
ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI / 320
SAVARONA'DA 22 GÜN / 322
ATATÜRK'ÜN ÖNGÖRÜSÜ / 324
CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NE GİRİŞİ / 328
HÜKÜMET İÇERİSİNDEKİ GÖREVLERİ / 329
MECLİS BAŞKANLIĞI / 332
CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NDEN AYRILIŞI / 334
27 MAYIS ASKERÎ DARBESİ / 337
ÖLÜMÜ / 340
KAYNAKLAR / 343
EKLER / 345

ÖNSÖZ

Yıkılmakta olan bir imparatorluktan yeni bir devlete dönüşecek siyasi bir yapının önderlerinden olan Ali Fuat Cebesoy'u bugünkü nesle tanıtmayı kendim için bir vatan borcu olarak gördüm. Bu büyük devlet adamı, okul yıllarından ölümüne kadar bu güzel yurdu bizlere emanet eden ulu önder Atatürk ile birlikte olmuş, Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarında, Balkanlarda, Sina'da, Filistin'de, Çanakkale'de, Doğu Anadolu'da, Kurtuluş Savaşı'nda, kah yan yana kah ayrı olarak aynı gaye uğruna büyük özveriyle savaşmıştır. Savaşırken asla rütbe ve maddi menfaat gözetmemiş, sadece bu vatanın kurtarılması için düşmanlarla savaşarak birkaç kez yaralanmış, defalarca hastalanmış, hatta Yanya savunmasında Yunanlılara esir dahi düşmüştür. Ancak asla yılmamış, vatanın düşman işgalinden sonraki günlerinde de zaman zaman fikir ayrılığına düşmesine rağmen Mustafa Kemal Paşa'nın yakınında bulunarak kendisine çok büyük destek olmuştur.

Şanlı tarihimizde ilk beşler olarak adlandırılan kişilerden, Ali Fuat Cebesoy'u anlatırken elimden geldiği kadar günümüz Türkçesi'yle anlatmaya çalıştım. Bugünkü neslin anlayabileceği kelimeleri kullanırken Misak-ı Milli ve Hakimiyet-i Milliye vb. bazı kelimeleri de günümüz Türkçesi ile özdeşleşmiş olduğu için eskiden kullanıldığı şekliyle bıraktım.

Değerli gençler, devletimizin kurucusu yüzyılın devlet adamı olan Atatürk'ün "Tarihini bilmeyen milletler başka milletlerin avı

olurlar." sözünü hiç unutmayalım ve özellikle de yakın tarihimizi çok iyi öğrenelim. Ben Ali Fuat Cebesoy'u sizlere anlatırken, o kuşağın, vatanımızı kurtarırken ve yeni devletimizi kurarken çektikleri sıkıntılar, karşılaştıkları iç ve dış direnişler karşısındaki mücadeleleri gözlerinizin önünde canlansın istedim.

Atatürk ve onun yakın silah arkadaşlarının çizdiği yoldan asla ayrılmayalım. Bugün dünyadaki siyasi gelişmeleri göz önüne alırsak, Atatürk'ün ölüm döşeğinde, İkinci Dünya Savaşı'nın çok yakında çıkacağını ön görerek Ali Fuat Paşa'ya söylediği "İşte bu devre esnasında doğru hareket etmesini bilmeyip en küçük bir hata yapmamız halinde başımıza, mütareke senelerinden daha çok felaketler gelmesi mümkündür." sözünü çok iyi değerlendirelim.

Ali Fuat Paşa'nın hayatını anlatırken, kısa da olsa II. Meşrutiyet'in ilanından bugünkü siyasi hayatımıza kadar geçen zamanı da anlatmış oluyorum. Mudanya Ateşkes Anlaşması, Lozan Anlaşması, Musul Meselesi, İzmir Suikastı, Cumhuriyet Devrimleri ve bunun gibi konuların detaylarına girmeden ana hatlarıyla sizlere aktarmaya çalıştım. Bu konular hakkında daha detaylı bilgi edinmek isteyenler de ilgili kaynakları okuyarak temin edebilirler.

Bu kitabın hazırlanmasında bana çok büyük katkılar sağlayan, kitabın yazım aşamasında kendisiyle defalarca bir araya geldiğim ve merhum amcası Ali Fuat Paşa hakkında kendisinden çok değerli bilgiler aldığım Ali Fuat Paşa'nın ağabeyi Mehmet Ali Cebesoy'un kızı Ayşe Cebesoy Sarıalp'e sonsuz şükranlarımı sunarım.

Bu vatanın kurtarılması uğruna canlarını veren başta Mustafa Kemal Paşa ve silah arkadaşları olmak üzere bütün aziz şehitlerimizin ve gazilerimizin önünde saygıyla eğiliyorum. Ruhları şad olsun.

Aksel Keskin
2013, Ankara

GİRİŞ

1473 yılında Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet ile Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan arasında yapılan Otlukbeli Savaşı'ndan sonra Osmanlı toprağı olan Erzincan, o tarihlerden sonra çeşitli defalar savaş görmüş, şanlı tarihimize şahitlik yapmış, etrafı yüksek dağlarla çevrili yeşillikler içerisinde, Doğu Anadolu'muzun en güzel yerleşim yerlerinden biridir.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan yıkılışına kadar, vatan seçtiği topraklar üzerinde güvenliğini ve egemenliğini sağlamak için pek çok ordular bulundurmuş, bu orduları da kendisine tehdit olabilecek ülke yakınlarında konuşlandırmıştı. Anadolu'nun doğusunda bulunan topraklarımızı koruyan ordularımızdan birinin de karargahı Erzincan'da bulunan 4. Ordu'ydu.

Ordunun kurmay başkanı olan Albay İsmail Fazıl Bey,[1] II. Abülhamid'in yaverliğini de yapmış başarılı bir subaydır. İsmail

1 İsmail Fazıl Paşa, Sökeli Cebecioğulları ailesine mensup olup, 1853'te Girit'in Kandiye şehrinde doğmuştur. Girit'e ticaret amacıyla Söke'den gelen Cebecioğulları'ndan İbrahim Ağa'nın oğludur. Küçük yaşta babasını kaybeden İsmail Fazıl, annesiyle birlikte İstanbul'da bulunan büyük eniştesi Demir Efendi'nin yanına gelir. Başarılı bir tahsil hayatından sonra kurmay yüzbaşı olarak orduya katılır. 1877-78 yıllarında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle Balkanlara gönderilir. Balkanlarda gösterdiği başarılar üzerine II. Abdülhamid'in yaverliğine alınır. 1879 tarihinde Müşir Mehmet Ali Paşa'nın üçüncü kızı Zekiye Hanım ile evlenir. 1880 tarihinde bir erkek çocuğu olur ve oğluna kayınpederinin ismini verir. (Kıdemli Albay

Fazıl Bey, 1884 tarihinde verilen bir ihbar üzerine yaverlikten alınır ve sürgün yeri olarak da adlandırılan Erzincan'daki 4. Ordu'nun kurmay başkanlığı şubesine atanır. Eşi ve iki oğlu ile birlikte Erzincan'a gelen İsmail Fazıl Bey, atandığı bu tarihten itibaren 4. Ordu bünyesinde on yedi yıl görev yapar.

Askerlik mesleğini çok seven, Erzincan'da uzun yıllar hizmet etmiş olmasına rağmen verilen bir ihbar üzerine sürgüne gönderilmesini kendine yediremeyen Albay İsmail Fazıl Bey'in gönlü hâlâ kırıktır. Fazıl Bey'in büyük oğlu Mehmet Ali, 1892 yılında Kuleli Askeri Lisesi'ni kazanarak İstanbul'a gitmiştir. Bir yıl sonra da küçük oğlu Ali Fuat, 1893 yılında çok başarılı bir şekilde Erzincan Askerî Rüştiyesi'ni (ortaokul) bitirir.

Ali Fuat, askerliği çok seviyor, babası gibi subay olmak istiyordu. Ancak Albay İsmail Fazıl Bey, gerek gönlünün kırık olması ve gerekse büyük oğlu Mehmet Ali'nin Kuleli Askeri Lisesi'nde okuması nedeniyle küçük oğlu Ali Fuat'ı asker yapmak istemiyordu. Bunun için Ali Fuat'ın asker olma isteğine, "Ailemiz asker ocağına döndü. Bari sen sivil hayata atıl." diyerek karşı çıkıyordu. Haksız da değildi. Aile geçmişinde; Ali Fuat'ın dedesi, Tuna Cephesi Komutanlığı yapan şehit Mareşal Mehmet Ali Paşa,[2] Top-

Mehmet Ali Cebesoy) Padişah yaverliği sırasında verilen jurnal üzerine, 1884'te Erzincan'a sürülür. Burada 4. Ordu'da 17 yıl süren görevinden sonra tuğgeneralliğe terfi eder ve bundan sonra sırasıyla 1908'de Harbiye Mektepleri Nezareti, 1909'da İzmir'de kolordu komutanlığı, Adana Ermeni olayları ile ilgili divanı-harp üyeliği, 1910'da Suriye Valiliği, 1911'de İzmir ve Üsküp'te kolordu komutanlıkları yaptı. Birinci Dünya Savaşı sırasında yaş haddinden emekliliğe sevk edildiğinde korgeneral rütbesinde olan İsmail Fazıl Paşa, Milli Mücadele'nin başlarında Anadolu'ya geçer. Yozgat mebusu olarak Sivas Kongresi ikinci başkanlığını yürütür. Son Osmanlı Meclisi'nde de Yozgat milletvekilliği yapan İsmail Fazıl Paşa, 1921 yılında Ankara'da vefat eder.

2 Ali Fuat Cebesoy'un annesinin babası olan Mehmet Ali Paşa, 1827 yılında Almanya'nın Brandenburg an der Havel kasabasında doğar. Asıl adı Julien Dietrich olan Alman asıllı bu genç, Hamburg bahriye okulunda okuduğu yıllarda bindiği okul gemisi, eğitim amaçlı olarak çıktığı gezisi sırasında İstanbul'a da uğrar. Geminin İstanbul'a gelip demirlediği bir sırada gemiden denize atlayarak, Osmanlı Devleti'ne sığınır. Julien Dietrich, Osmanlı Devleti'nin önde gelen devlet adamlarından biri olan Mehmet Emin Ali Paşa'nın himayesinde Harbiye'ye girerek Mehmet Ali adını alır. 1853 yılında Osmanlı ordusuna katılır ve Kırım Savaşı'nda savaşır. 1865 yılında generalliğe yükselen Mehmet Ali, 18 Temmuz 1877 tarihinde müşir (mareşal) olarak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Tuna Cephesi komutanlığını Çırpanlı Abdülkerim Nadir Paşa'dan devir alır. Bu görevi 2 Ekim 1877 tarihine kadar sürdüren Mehmet Ali Paşa,

hane mareşalinin yaveri olan teyzesinin eşi Binbaşı Tevfik Bey gibi askerler de vardı.

Küçük oğlu Ali Fuat'ı asker yapmak istemeyen Albay İsmail Fazıl Bey, oğlunu İstanbul Moda'daki Fransız lisesine göndermeye karar verir.

Ali Fuat, Erzincan'dan ayrılarak İstanbul'daki Fransız lisesine okumaya giderken, babasının elini öper ve öperken de babasına; "Babacığım, siz askerliği sevmiyor musunuz?" deyiverir. Babası, hiç beklemediği bu soru karşısında, duraklar ve daha sonra da başını yan tarafa çevirerek oğluyla göz göze gelmekten kaçınır. Ali Fuat, babasına sarıldığında babasının gözlerinden yaşlar aktığını fark eder. Ali Fuat, istemeyerek de olsa babasını üzmüştü. Ancak babasının gözyaşlarından askerliği çok sevdiğini anlar.

Ali Fuat çok çalışkan bir talebeydi. Kaydolduğu Sen Josef Fransız Lisesi'nden 1899 yılında mezun olur. Askerliği çok seven Ali Fuat, Sen Josef Lisesi'nden mezun olduktan sonra, karşı çıkacağını bildiği halde babasına bir mektup yazarak harp okuluna gitmek istediğini bildirir. Ancak aldığı cevap yine olumsuz olur. Ali Fuat çok düşündü, vereceği karar hayatına yön verecekti. İlk ve son defa babasına karşı çıkacak ve asker olacaktı. Bunun için teyzesinin kocası Binbaşı Tevfik Bey ile birlikte Tophane Mareşali Zeki Paşa'nın Nişantaşı'ndaki konağına giderler. Huzura yalnız çıkan Ali Fuat'a, Zeki Paşa; "Baban asker olmana izin veriyor mu?" diye sorar. Ali Fuat da "Hayır, bunun için huzurdayım." diye cevap verir.

görevini Süleyman Hüsnü Paşa'ya devreder. Savaşın bitiminde Aleksandros Karatodori Paşa ve Sadullah Paşa'yla birlikte Berlin Kongresi'nde Osmanlı Devleti'ni temsil eden 3 kişiden biri olarak kongreye katılır. Kongrenin kararlarından memnun olmayan Müslüman halkı yatıştırmak için Arnavutluk'a gönderilir. Ancak, 7 Eylül 1878 tarihinde, Kosova'nın Gjakova kasabasında halk tarafından linç edilerek şehit edilir. Mehmet Ali Paşa aynı zamanda, milli şairlerimizden Nazım Hikmet'in annesinin dedesidir. Mehmet Ali Paşa'nın Hayriye Hanım, Leyla Hanım, Adviye Hanım ve Zekiye Hanım adlarında 4 kızı vardı. Bu kızlarından olan torunlarının ve torun çocuklarının arasında Nazım Hikmet, Mehmet Ali Aybar ve Oktay Rıfat gibi kişilikler de bulunmaktadır.

Bilgili ve kültürlü olan Zeki Paşa, "Peki oğlum, sen merak etme, ben babanı ikna etmeye çalışırım. Sen şimdi dilekçeni yaz, üst tarafına karışma." der. Sevinçle paşanın huzurundan ayrılan Ali Fuat, Binbaşı Tevfik Bey ile birlikte dilekçeyi yazarak harp okuluna müracaat eder.

Sınavlarda başarı kazanan Ali Fuat, 1899 yılının haziran ayının sonlarına doğru, bir cuma günü harbiyeli elbiselerini giyerek, okulu müdürü Albay İbrahim Bey'in huzuruna çıkar. İbrahim Bey, nöbetçi subaylardan birine;

"Salacaklı Ali Fuat Efendi, sınavları vererek mektebe kabul edildi. Kendisini birinci sınıfın birinci kısmına götür." diye emir verir. Hemen peşinden de;

"Ali Fuat Efendi, Mareşal Şehit Mehmet Ali Paşa'nın torunudur." diye ilave eder.

Ali Fuat, Albay İbrahim Bey'in odasından çıkarken, düşlerinin gerçekleştiğini, kendisinin de dedesi, babası, ağabeyi ve eniştesi gibi asker olacağını düşünerek mutlu bir hülyaya dalar.

MUSTAFA EFENDİ

Ali Fuat, kendisine refakat eden subayla birlikte nöbetçi odasına geldiğinde, subay, hademelerden birine:

"Birinci sınıfın birinci kısım çavuşu Mustafa Efendi buraya gelsin." diye emir verir.

Bir müddet sonra odaya, sarı saçlı, mavi gözlü, sarı bıyıklı, pembe yanaklı zayıfça bir talebe girer, ağırbaşlı bir şekilde nöbetçi subayını selamlayarak, "Emredin efendim." der. Nöbetçi subayı; "Senin takımının birinci mangasına, sınavla Harbiye'ye kabul edilen Salacaklı Ali Fuat Efendi'nin kaydını yaptık. Alıp gidin. Kendine ne şekilde hareket etmesi gerektiğini güzelce anlatın. Askerî liseden gelmediğini de dikkate alın." diye emir verir.

Kısım Çavuşu Mustafa Efendi:

"Emredersiniz Efendim." dedikten sonra, Ali Fuat'a dönerek nazikçe;

"Buyurun arkadaş." der.

Beraberce odadan çıkarak koridorda yürümeye başladılar. Ali Fuat, Mustafa Efendi'nin kolundaki üç kımızı bir sarı olan şeridi fark edince yavaşlayarak;

"Siz önden geçin çavuşum, ben sizi takip edeyim." der.

Tarihin garip bir cilvesi ki kurtuluş mücadelesine kol kola girecek olan askerlerden ikisi, bu şekilde ilk birlikteliklerini yaşadıklarının farkında bile değillerdi.

Ertesi gün, derslere başlayan Ali Fuat aynı sınıfta olan, Ispartalı Faik ve Ömer Abdülkadir Yanya ile tanışarak arkadaş olur. Günler geçtikçe Ali Fuat'ın tanıştığı arkadaşları artmaya başlar.

Bir gün, Mustafa Kemal, öğle namazından çıkarken Ali Fuat'ın elinden tutarak, Pirlepeli Ali Fethi (Ali Fethi Okyar) ile tanıştırır. Daha sonra, Cafer Tayyar Edirne (General Cafer Tayyar Eğilmez), ağabeyinin sınıf arkadaşı olan Enver Bey (Harbiye Nazırı Enver Paşa), Selahattin Adil (Korgeneral), Enver Bey'in amcası Halil Bey (Halil Kut) ve Fahrettin Bey (Orgeneral Fahrettin Altay) ile tanışır. Ali Fuat, tanıştığı arkadaşlarıyla zaman zaman hep beraber hafta sonlarında, Beyoğlu'na giderek hoşça vakit geçirirler.

Çok iyi arkadaş olan Selanikli Mustafa Kemal ile Salacaklı Ali Fuat, derslerinde de çok başarılı olurlar ve yedi yüz mevcutlu sınıftan, Mustafa Kemal altıncı, Ali Fuat da yirmi beşinci olarak ikinci sınıfa geçerler.

Mustafa Kemal, o yıl tatilde Selanik'e annesini ziyarete gider, dönüşte de yanındaki arkadaşını Ali Fuat'a takdim eder.

"Sana Selanikli Mustafa Nuri'yi takdim edeyim." diyerek, Atatürk'ün hayatında en yakın arkadaşlarından biri olan Nuri Conker ile tanıştırır.

Mustafa Kemal ve Ali Fuat, ikinci sınıfta da aynı sınıfı paylaşırlar. O yıl Mustafa Kemal on dokuz, Ali Fuat ise on sekiz yaşındadır.

Ali Fuat'ın babası İsmail Fazıl Bey, 1901 yılı içerisinde tuğgeneralliğe terfi eder ve Genelkurmay 4. Şubesi'ne atanarak Erzincan'dan İstanbul'a gelir.

Bir gün, İsmail Fazıl Paşa, oğlu Ali Fuat'tan okuldaki arkadaşlarının kimler olduğunu sorar ve haklarında bilgi ister. Babasının bu davranışlarına alışık olan Ali Fuat, hiç çekinmeden en yakın arkadaşının, "Selanikli Mustafa Kemal" olduğunu, arzu ederse bir gün eve davet edebileceğini söyler. Erzincan'da görevli iken yazdığı mektuplarda, zaman zaman Mustafa Kemal'den bahsettiği için İsmail Fazıl Paşa da;

"Getir, çok sevinirim." diye cevap verir.

Ertesi hafta, Ali Fuat, sınıf arkadaşı Selanikli Mustafa Kemal'i alarak, Salacak'taki babaannesinin evine gelirler. Ancak Mustafa Kemal, biraz tedirgindir. Ali Fuat, arkadaşını rahatlatarak, babası İsmail Fazıl Paşa'nın alçakgönüllü bir kişi olduğunu söyler. Biraz rahatlayan Mustafa Kemal, eve girdiğinde, önce babaannesi Ayşe Hanım'ın daha sonra da babası İsmail Fazıl Paşa'nın elini öper.

Fazıl Paşa da "Fuat'la kardeş gibi geçiniyormuşsunuz, memnun oldum. İnşallah meslek hayatında birbirinizden ayrılmazsınız." der. Ayrıca "Her ikinizi de kurmay subay olarak görürüm." diyerek her ikisini de yüreklendirir ve onore eder.

Mehmet Emin Paşa, albay rütbesinde iken Van'a tayin olmuştur. Ailece görev yerine katılmak için yola çıkan Albay Mehmet Emin Bey, Erzurum'dan geçerken Albay İsmail Fazıl Bey'in evinde misafir kalırlar. Albay Mehmet Emin Bey'in, Ali Fuat'ın yaşlarında Kazım isimli bir oğlu da vardır. Ali Fuat ve Kazım, birlikte oldukları günlerde çok iyi arkadaş olur ve vakit geçirirler.

Aradan uzun yıllar geçer. Ali Fuat'ın babaannesi Ayşe Hanım torununa, "Mehmet Emin Paşanın oğlu Harbiye'ye girmiş. Bana neden haber vermedin?" diye sitem eder. Ali Fuat da babaanne-

sine, haberi olmadığını ancak kendisini bulup getirebileceğini söyler. Fakat iki bin kişinin üzerinde mevcudu olan Harbiye'de Kazım'ı bulmak bir hayli zordur.

Ali Fuat, okul bahçesinde Salacaklı bir arkadaşıyla sohbet ederken yanlarına on yedi on sekiz yaşlarında karagözlü, karakaşlı, tıknazca bir genç gelir. Gencin siması, Ali Fuat'a hiç yabancı gelmez. Arkadaşı gelen genci, Ali Fuat'a takdim ederek "Kazım Zeyrek, Kuleli Askeri Lisesi'nde beraber okuduk. Sınıfımızın birincisiydi." der.

Ali Fuat hemen Kazım Zeyrek'in elini sıkarken;

"Ben de sizi arıyordum. Büyükannem Ayşe Hanım sorup duruyor. Bu hafta bize gideceğiz." der.

Ali Fuat, ertesi gün, Kazım Zeyrek'i Mustafa Kemal ile tanıştırır. Böylece, Kurtuluş mücadelesine birlikte atılacak üçüncü kişi de aralarına katılmış olur.

Bir gün Mustafa Kemal ve Ali Fuat, arkadaşları ile beraber 1877-78 yıllarında yapılan ve yenilgimiz ile biten Osmanlı-Rus Savaşı'nı[3] konuşuyorlardı. Bu öğrenciler arasında bulunan Mustafa Kemal, birden Namık Kemal'in "Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini, yokmuş kurtaracak bahtı kara maderini" dizelerini okur. Milli duyguların kabardığı bu ortamda, vatanın geleceğiyle ilgili konular konuşulur.

Ali Fuat ve Mustafa Kemal, Harp Okulu'nun üçüncü sınıfına olaysız geçerler. Mustafa Kemal, annesini ziyaret için Selanik'e gider. Ali Fuat'ın ailesi de Salacak'taki kiralık evlerinden Kuzguncuk'taki yeni evlerine taşınırlar. Mustafa Kemal, Selanik'e gitmeden önce birkaç gece Ali Fuatların evinde misafir kalır ve Ali Fuat'ın Avrupa'dan dönen annesi Zekiye Hanım ile tanışır.

3 Savaş Rumi takvime göre 1293 senesinde yapıldığı için 93 Savaşı olarak da anılır.

Hep birlikte salonda bulunan koltuklara oturarak akşam yemeği vaktine kadar okulla ilgili konular hakkında sohbet ederler. Akşam yemeğinden sonra da iki arkadaş beraber yattıkları odalarına çekilirler. Yatmadan önce uzun bir süre memleketin sorunlarıyla ilgili dertleşirler. Daha sonra da uyumak için yataklarına yatarlar.

İsmail Fazıl Paşa uyumaz ve oğlu ve arkadaşının uyumalarını bekler. Uyuduklarından emin olduktan sonra yavaşça odalarına girer ve yastıklarının altına harçlık yapmaları için altın lira (mecidiye) koyar.

Her gelişlerinde İsmail Fazıl Paşa'dan bu şekilde harçlıklarını almaya alışan iki arkadaş, sabah olunca yastık altına konan mecidiyeleri yavaşça alır ve ceplerine koyarlar. Ancak Ali Fuat, Mustafa Kemal'in yastığının altından iki adet mecidiye aldığını görür ancak görmemiş gibi yapar.

Sabah ailece yapılan kahvaltıdan sonra Ali Fuat bir fırsatını bularak babasına;

"Mustafa Kemal'in yastığının altına iki mecidiye koyuyorsun da benim yastığımın altına neden bir mecidiye koyuyorsun?" diye sorar. Babası da;

"Senin babanın güzel bir köşkü var. Sen okul dışında bu güzel köşkte yaşıyorsun. Ayrıca senin annen ve baban var ve her zaman onları görebiliyorsun. Mustafa Kemal'in bir annesi var o da Selanik'te yaşıyor." diye cevap verir. Babasından bu cevabı alan Ali Fuat, bu soruyu sorduğu için mahcup olur, biraz da arkadaşı adına hüzünlenir.

Üçüncü sınıfta derslere başladıkları zaman, artık gençlerin beyinleri derslerden başka şeylerle de meşgul olmaya başlamıştı. Padişah II. Abdülhamid'in itibarı her geçen gün düşüyordu. Tıbbiye'deki genç ve aydın hürriyet taraftarlarının, sürgüne gönde-

rildiklerini duydukça isyan ediyorlar, bir gün kendi başlarına da böyle şeylerin gelebileceğini düşünüyorlardı. Devlet idaresinin iyi işlemediği, yolsuzlukların alıp yürüdüğü, buna karşılık saraya mensup sırmalı hafiyelere, dalkavuklara maaşlarından başka keseler dolusu altın verildiğini haber aldıkça, Sultan Hamid'e pek de güçlü olmayan güvenleri sarsılıyordu.

Ordunun kötü eller yönetiminde değerini ve saygınlığını yitirdiğini görüyorlardı. Orduda, seri atışlı toplar dahi yoktu. Talimler ancak çok eskiden kalma toplarla yapılabiliyordu. Donanmanın da kara ordusundan farkı kalmamıştı. Gemilerin topları çıkartılmış, gemiler Haliç'te çürümeye terk edilmişti. Bu duruma itiraz eden bir kimde de yoktu. "Nereye gidiyoruz, memleketi nereye götürüyorsunuz?" diye soramıyorlardı. Padişahtan ve hafiyelerinden korktukları için sorma cesaretini dahi gösteremiyorlardı.

Hürriyet taraftarlarının adeta omuzlarına basarak 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta çıkan Sultan Abdülhamid, en baskıcı hükümdarlardan biri olmuştu. Memlekette hürriyet yoktu. Genç Harbiyeliler, Fransız İhtilali Beyannamesi'nde insan hak ve hürriyetlerine verilen önemi, gizli de olsa okuyor ve öğreniyorlardı.

Mustafa Kemal'i üçüncü sınıfta uğraştıran en önemli konu hürriyetti. Hürriyeti elde ettiklerinde her alanda yönetimi düzeltmek mümkün olabilecekti. Bunun için de örgütlenmek gerekiyordu. Örgütlenme konusunda Mustafa Kemal, şöyle bir taktik uyguluyordu;

Üçüncü sınıf oldukça kalabalıktı. Bunlardan ancak pek azı Harp Akademisi'ne gidebilecekti. Geri kalanlar atandıkları kıtalara dağılacaklardı. Bu nedenle, bunlardan güven duyduklarına, daha şimdiden gittikleri yerlerde örgüt kurmaları için öğütlerde bulunuyordu.

Mustafa Kemal bir gün Ali Fuat'a; "Fuat, biliyorum bu arkadaşlar kurmay olamayacaklar fakat bizlere göre daha avantajlı durumda bulundukları da bir gerçek. Çünkü bizden önce ordu saflarına katılacaklar. Eğer Rumeli'ye giderlerse, kurmay çıktığımız zaman bizim için bir zemin ve ortam hazırlamış olacaklar." dedi. Kurmay olan Pirlepeli Ali Fethi (Okyar) de aynı düşüncedeydi.

Böylece, Harp Okulu'nda örgütün ilk çekirdeği gerçekleşmiş oldu. Mustafa Kemal ve Ali Fuat'a yardım edenler arasında, İsmail Hakkı, Ömer Naci ve birkaç arkadaşı da vardı. İsmail Hakkı şairdi. Güzel yazı yazıyordu. Ömer Naci ise hatipti. Güzel konuşuyordu.

Kurulan örgüt üyeleri, düşüncelerini, binleri aşan Harp Okulu öğrencilerine aşılamak için, sınıfta el yazısıyla bir dergi çıkarmaya karar verirler. Bu görevi başta Mustafa Kemal olmak üzere Ömer Naci ile İsmail Hakkı ve diğer birkaç arkadaşı üzerlerine alırlar. Ancak üçüncü sınıfta iken çıkartılan dergi sayısı sadece iki veya üçü geçmemişti.

Mustafa Kemal ve Ali Fuat, 1902 yılında Harp Okulu'ndan mezun olarak, bugünkü Harp Akademisi yerine geçen Erkan-ı Harbiye'ye başlarlar. Harp Akademisi üç yıldı. İyi dereceyle mezun olanlar kurmay, diğerleri de mümtaz (özel) yüzbaşı olarak orduya katılırlardı.

Mustafa Kemal, Harp Akademisi'ne ayrılmayarak atandıkları görevleri başına gitmek üzere hazırlanan yeni subay arkadaşlarıyla ve bilhassa Rumeli'ye gideceklerle ilgileniyor, onlarla uzun uzun konuşuyor, öğütlerde bulunuyordu. Arkadaşlarına;

"En uygun iklim Makedonya'dır." diyordu.

Bir gün Mustafa Kemal, Ali Fuatların Salacak'taki evlerine misafir olmuştu. Mustafa Kemal ve Ali Fuat, evlerinin penceresinden Boğaz'ı seyrederlerken, Çırağan Sarayı da bütün güzel-

liğiyle gözlerinin önündeydi. Bir ara Mustafa Kemal arkadaşına dönerek;

"Ne güzel saray, yazık ki içinde şanssız bir hükümdar tutuklu hayatı yaşıyor." der.

Mustafa Kemal bu söyleminde haksız da değildi. Çünkü tahttan indirilen Beşinci Murat, dışarı ile her türlü ilişkisi kesilmiş bir durumda yirmi yıldan fazla süredir bu sarayda tutuluyordu.

Tanzimat döneminin üç seçkin simalarından hayatta kalan Ali Paşa, 1871 yılında hayatını kaybedince, Sultan Abdülaziz zorba bir yönetime geçmiş, daha sonra başbakanlık makamına gelen Mahmut Nedim Paşa da padişahın diktatörlük hislerini büsbütün körüklemişti. Abdülaziz tahtta kaldıkça, meşruti bir yönetime geçmenin imkansızlığını çok iyi kavrayan aydın fikirli devlet adamları ve kumandanlar, hazırladıkları bir planla kimsenin burnu kanamadan Abdülaziz'i tahttan indirerek yerine 30 Mayıs 1876 tarihinde Beşinci Murat'ı tahta çıkarırlar.

Beşinci Murat tahta, yorgun, sinirli ve hasta olarak çıkmıştı. İçkiye fazlaca düşkün olması, genç yaşında sinirleri üzerinde derin etkiler bırakmıştı. Amcası Sultan Abdülaziz'in intiharını haber aldığında, sinirleri büsbütün bozulmuştu. Hastalığının günden güne artma eğilimi göstermesi nedeniyle devletin başına aklı başında bir hükümdar getirme çareleri aranmaya başlanmıştı.

1876 yılı ağustos ayı içerisinde, Mütercim Rüştü ve Mithat Paşalar Veliaht Abdülhamid Efendi'yi Maslak'taki sarayına giderek ziyaret etmişler, yapılan konuşmalarda Veliaht Abdülhamid kendilerine baskı yönetimi yanlısı olmadığını, meşrutiyetin ilanını candan istediğini, padişah olursa Kanun-u Esasi'yi (Anayasa) derhal ilan edeceğini söylemiş, güvence vermişti. Bunun üzerine Beşinci Murat, 93 gün süren saltanattan sonra indirilmiş ve yerine II. Abdülhamid tahta çıkarılmıştı.

II. Abdülhamid, anayasayı ilan edip parlamentoyu açmış olmasına rağmen daha sonra sözünden dönmüş, meclisi bir daha açmamak üzere kapatmış, hürriyet yanlılarını sürdürmüş, Sultan Abdülaziz'den daha şiddetli bir istibdat yönetimine geçmişti. Bu arada, Sultan Beşinci Murat da Çırağan Sarayı'na kapatılmıştı. Düşünce ve siyasi hayatımızın önemli kişilerinden biri olan Ali Suavi, II. Abdülhamid'i tahttan indirmek ve ülkeyi daha iyi yöneteceğini sandığı Beşinci Murat'ı tekrar tahta çıkarmak için 1878 yılının mayıs ayı içerisinde gözü pek bir girişimde bulunmuştur. İstanbul'da bulunan Rumeli göçmenlerinden oluşan bir grupla Çırağan Sarayı'na gelmiş, içeriye kadar girmeyi başarmış ise de muhafızlar tarafından öldürülmüştür. Bu olay Sultan Hamid'in kuşkularını büsbütün arttırmış, Çırağan Sarayı'nın çevresinde çok sıkı koruma önlemleri almasına neden olmuştur. Hatta öyle zamanlar olmuş ki Sultan Murat'ın adını anmak bile suç sayılmıştır.

Beşinci Murat, tahttan indirildikten sonra iyileşmiş fakat zindandan kurtulamamıştır. Mustafa Kemal, uzaktan da olsa Çırağan Sarayı'nı her gördüğünde Sultan Murat'ın haline acıdığını arkadaşı Ali Fuat'a söylerdi.

Bir gün, Ali Fuat'ın annesi Zekiye Hanım'ın sütkardeşinin oğlu Süvari Yüzbaşısı Hasan Bey, İsmail Fazıl Paşa'yı Kuzguncuk'taki evinde ziyaret etmek için gelmişti. Beraber oldukları bir sırada Yüzbaşı Hasan Bey Ali Fuat'a, kumandanı olan paşanın iki üç gün önce başından geçen bir olayı anlatır.

Paşa, akşama doğru kışlasından çıkıp evine doğru giderken, Yeni Cami çevresinde çok az topluluğun bir cenazeyi getirdiğini görür ve arkasından kendisini izleyen at çavuşuna; cenazenin kime ait olduğunu öğrenmesi emrini verir. At çavuşu, topluluktan birine yanaşıp cenazenin kime ait olduğunu sorduğunda "Sultan Beşinci Murat Efendimizin" cevabını alır ve kumanda-

nına iletir. Dindar bir kişi olan kumandan atından inerek topluluğa karışır ve cenaze namazını kılar.

Daha sonra atına binerek köprüye doğru hareket ettiğinde, bir inzibat subayı kendisini Aziziye Karakolu'na davet eder. Paşa, karakol kumandanı Mustafa Paşa'nın huzuruna çıkartılır. Saatler süren soruşturmada paşayı bir hayli sıkıştırırlar ve Sultan Murat'ı eskiden tanıyıp tanımadığını sorarlar. Soruşturma neticesinde de paşayı sürgüne gönderirler.

Ali Fuat, ertesi gün evinden akademiye döndüğünde, Yüzbaşı Hasan Bey'in anlattığı olayı Mustafa Kemal'e anlatır. Mustafa Kemal de;

"Yazık çok yazık. Bir padişahın cenazesi böyle mi kaldırılır?" diye serzenişte bulunur.

Mustafa Kemal ve Ali Fuat'ın, Sultan II. Abdülhamid ile ilgili düşünceleri biraz daha berraklaşır. Her ikisi de Sultan II. Abdülhamid'in, ulusundan korktuğu için kardeşinin cenazesini gizlice kaldırttığını düşünüyorlardı.

İKİ KURMAY YÜZBAŞI

Ali Fuat ve Mustafa Kemal, 1904 yılının Aralık ayında, Harp Akademisi'ni bitirerek kurmay yüzbaşı olarak mezun olurlar. Üç yıllık eğitim ortalamalarına göre Mustafa Kemal beşinci, Ali Fuat da sekizinci olarak mezun olur.

Mustafa Kemal, mezun olduktan sonra Ali Fuatların Kuzguncuk'taki evlerinde misafir olarak kalır. Kendi oğullarından ayırmayan İsmail Fazıl Paşa ve eşi Zekiye Hanım, birkaç gün misafir olarak kalan Mustafa Kemal'i en iyi şekilde ağırlarlar.

Mustafa Kemal, daha sonra atanacakları arkadaşlarıyla birlikte Sirkeci'de bir pansiyonda kalmaya başlar ve zaman zaman Ali Fuat da yanlarına giderek aralarında, ülke sorunları hakkında uzun uzun konuşmalar yaparlardı. Başlıca konu, düzenin sorunuydu. Yapılan konuşmalarda, ülkenin kurtuluşu için meşruti bir yönetimin kurulmasının şart olduğu ve hükümdarı ancak meşruti yönetime ordunun zorlayabileceği anlatılıyordu.

Bu toplantılara katılan arkadaşlar arasında bir de sivil vardı. Ali Fuat, Fethi adındaki bu kişiyi Mustafa Kemal'e sorduğunda; askerlikten çıkartıldığını, yatacak yeri ve parası olmadığı için

burada kaldığını ve geçmişi hakkında pek bilgisinin olmadığını ifade eder.

Harp Akademisi'nden mezun olan kurmay subayların atanacakları kıtalarına gitme hazırlıkları başlamıştı. Bunun için Ali Fuat ve Mustafa Kemal, Mercan Yokuşu'nda bulunan "Altın Makas" isimli terziye elbise ısmarlarlar. İkinci provaları da tamamlanan elbiseler hazırdı. Ali Fuat, elbiselerini almaya gittiğinde, makastar; Mustafa Kemal'in dün alması gerekirken elbiselerini almadığını söyler.

Ali Fuat, yeni elbiselerini giymiş, büyük bir gurur içerisinde Mercan Yokuşu'ndan aşağıya doğru inmeye başlamıştı. Köprüye geldiğinde, yanında atlı bir araba durur. İçinde, sarayın eczacıbaşısı Ahmet Refik Paşa vardır. Paşa, Ali Fuat'ın büyükannesinin ahiretliği Munise Hanım'ın oğludur. Ali Fuat, Ahmet Refik Paşa'yı selamlar. Ahmet Refik Paşa:

"Ne iyi rastlantı, buyurmaz mısınız?" diye sorar.

Ali Fuat, nezaket icabı arabaya biner. Paşa, hal hatır sorduktan sonra kulağına eğilerek; "Sizi büyük bir felaketten kurtarmak istiyorum." der ve devam eder;

"Bu yıl Harp Akademisi'nden mezun olan kurmay ve mümtaz yüzbaşılardan bazıları bir komite oluşturmuşlar. Bu komitenin başında Selanikli Mustafa Kemal Efendi varmış. Siz de komitedenmişsiniz. Padişah efendimize Ramazan'ın on beşinde, Topkapı Saray'ındaki Hırka-i Şerif ziyaretine gideceği sırada arabasına bomba atılmak üzere bir suikast hazırlanmış." diye devam ederken Ali Fuat, hemen paşanın sözünü keserek;

"Bu söylediklerinizin hepsi ama hepsi yalan." der. Paşa soğukkanlılıkla;

"Ben de pek ihtimal vermiyorum." diye lafını sürdürerek; "Mustafa Kemal Efendi ve birkaç yüzbaşı tutuklandılar. Tutuk-

lanma nedenleri de belli. Bana güveniniz. Ben sizin büyükannenizin yetiştirdiği bir kimse ve ailenizin bir üyesiyim." diye devam eder. Ali Fuat, Ahmet Refik Paşa'ya ne yapması gerektiğini sorar. Paşa da;

"Kurtulmanız, hatta askerlik mesleğinde yükselmeniz pek kolay. İşin aslını ve doğrusunu bana anlatırsınız, biz de bunu Padişah Efendimize iletiriz. Her ikimizin de yani senin de benim de bağlılığımız nedeniyle rütbelerimizi birer derece yükseltirler. Örneğin siz derhal binbaşı olur İstanbul'da kalabilirsiniz. Peşinen söyleyeyim ki saraya jurnal edilen bu olay belki de doğru olmayabilir. Ancak bunu doğruymuş gibi anlatmak da bir koruma zorunluluğudur. Çünkü aslı olmayan bu gibi haberlerin arkasında mutlaka bir gerçek gizlidir." diye cevap verir.

Ali Fuat, bu sözler karşısında şaşkınlığını gizlemeye çalışarak bu sözlerin o dönem ve hafiyeleri hakkında yeterince bilgi verdiğini, mevki, rütbe ve para için yapmayacağı fenalığın olmadığını, kendi çıkarları için uydurdukları yalanların birçok namuslu ve yurtsever insanların ocağına incir ağacı diktiğini, nice aile yuvalarının yıkıldığını düşünür.

Daha sonra, değerli arkadaşı Mustafa Kemal'in tutuklandığı için terziye gidip elbiselerini alamadığını anlar.

Ali Fuat, kendini toparladıktan sonra paşaya; "Anlattıklarınızın hiçbiri doğru değildir. Arkadaşlarımdan hiçbirinin ve özellikle yakın arkadaşım Mustafa Kemal'in aklından ve düşlerinden geçecek şeyler değildir. Benim bildiğim bazı bekar arkadaşlar üç ayda bir maaş alabildikleri için ailelerinden gelen paraları güvendikleri bir iki arkadaşa saklattırırlar. Gerek gördükçe oradan para çekerler. İşte sizin 'aralarında para topladılar' diye söylediğiniz olay budur." diye cevap verir.

Eczacıbaşı Ahmet Refik Paşa, Ali Fuat'ı sarayda Kabasakal Mehmet Paşa'nın odasının yanındaki odaya bırakır ve kendisine;

"Arabada söylediklerimi unutma, sonra sen zararlı çıkarsın." diyerek çıkıp gider.

Kısa bir müddet sonra, bir asker eşliğinde Kabasakal Mehmet Paşa'nın huzuruna çıkartılır. Mehmet Paşa da aynı anlamdaki sualleri Ali Fuat'a yöneltir. Ancak aldığı cevap Ahmet Refik Paşa'ya verdiği cevapla aynı olur. Aldığı cevaba çok sinirlenen Kabasakal Mehmet Paşa, zile basar ve içeriye güçlü kuvvetli iki çavuş girer. Paşa, masasının altından uzun bir değnek alır ve çavuşlara;

"Yüzbaşıyı çeviriniz, dayak cezası uygulayacağım." diye emir verir. Ali Fuat, üzerine yürüyen çavuşlara karşı koyarak;

"Bir askere askerlikten atılmadıkça ve üniforması üzerinden alınmadıkça dayak cezası uygulanamaz. Padişahımızın yasalarına karşı gelemezsiniz. Eğer gelirseniz, ben de onun bana verdiği onurla rütbenin hakkını var gücümle savunmaya kalkarım. O zaman gerçek suçlu ben değil siz olursunuz." der. Kabasakal Mehmet Paşa bu sözler karşısında duraklar, bir müddet sonra da çavuşlara;

"Alın yüzbaşı efendiyi götürün." diye emir verir.

Ali Fuat, ertesi günü Harp Okulu Subay Tutukevi'ne gönderilir. Tutukevinde, Mustafa Kemal ve diğer arkadaşlarının da burada tutuklu olduğunu öğrenir. Kendilerini, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının acıyarak yanlarına aldıkları askerlikten kovulma Fethi'nin ihbar ettiği anlaşılır.

Ali Fuat, tutukevinde yirmi gün, Mustafa Kemal ve arkadaşları da bir ay kalırlar. Tutukevi yetkilileri, tahliye olan subaylara;

"İstanbul'dan bir yere ayrılmayınız, hakkınızda yapılacak bildirimi bekleyiniz." diye talimat verir.

SURİYE GÜNLERİ

Birkaç gün sonra, Ali Fuat ve Mustafa Kemal'i Genelkurmay'a çağırırlar. Kendilerine, merkezi Edirne'de olan 2. Ordu ve 3. Ordu emrine atandıkları söylenir. Her ikisi de çok sevinir. Ancak ertesi gün, diğer subaylarla birlikte, merkezi Şam'da bulunan 4. ve 5. Ordu emrine atandıkları tebliğ edilir. Ali Fuat ve Mustafa Kemal'in 5. Ordu'ya atanmalarını saray istemiştir. Çünkü saray, her iki subaydan da kuşkulanıyordu.

Ali Fuat ve Mustafa Kemal, hazırlıklarını tamamlayarak, Müfit Kırşehir isimli mümtaz yüzbaşı ile birlikte gemi ile İstanbul'dan Beyrut'a doğru yola çıkarlar. Rahat bir yolculuktan sonra Beyrut'a gelirler, buradan da tren ile Şam'a ulaşırlar.

Merkezi Şam'da bulunan 5. Ordu emrine atanan Mustafa Kemal 30. Müfit Kırşehir de 29. Süvari Alayı'na atanırlar. Ali Fuat ise, Beyrut'ta bulunan 28. Süvari Alayı'nın 4. Bölüğü'ne atanır.

Ali Fuat ve Mustafa Kemal daima bağlantı halindeydiler. Bazen Mustafa Kemal arkadaşı Müfit Kırşehir'i yanına alarak Beyrut'a, bazen de Ali Fuat, Şam'a gidiyordu.

Yaptıkları toplantılarda; devlet yönetimindeki kötülükten, yöneticilerin ilgisizliğinden, halkın çektiği acılardan, ordunun eğitim ve öğretim alanındaki eksiklerinden, subayların bilgi yetersizliklerinden yakınıp duruyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun her bölgesinde olduğu gibi, Suriye'de de ayaklanmalar eksik olmuyordu. Ordu ve özellikle süvari birliklerinin görevi, bu isyanları bastırmaktı. Ancak bir isyan neden çıkar, halkı bu isyana kimler zorlar, bunu araştıran çıkmazdı.

Mustafa Kemal, henüz siyasi çalışmalarına başlayamamıştı. Yürekli ve davaya inanmış birkaç arkadaşını Şam'da bir araya toplayamıyor, istediği ortamı bir türlü bulamıyordu. Ayrıca Mustafa Kemal ve Ali Fuat, aynı ortamı Beyrut'ta yaratmaya çalışmışlarsa da bir netice alamamışlardı.

Azimle çalışmalarına devam eden Mustafa Kemal, sonunda amacına ulaşır ve Şam'da "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" adını verdiği gizli bir örgüt kurar.

Bir müddet sonra Ali Fuat da cemiyetin Beyrut şubesini birkaç arkadaşı ile birlikte faaliyete geçirir. Ancak Ali Fuat, Beyrut'un çeşitli milletten oluşan bir yapısının olması nedeniyle pek ümitli değildir.

Bir gün Mustafa Kemal ve Müfit Kırşehir beraberce Beyrut'a giderler. Aralarına Ali Fuat da katılır. Ali Fuat, Mustafa Kemal'i düşünceli ve kaygılı bulur. Mustafa Kemal'in ilk sözü;

"Ben Makedonya'ya gidiyorum." olunca, Ali Fuat şaşırır.

Mustafa Kemal devamla;

"Vatan ve Hürriyet Cemiyet'inin 5. Ordu çerçevesinde gelişmesinin imkansız olduğunu, Makedonya'da ise çok çabuk gelişeceğini, bu nedenle de Rumeli'ye geçme kararını verdiğini" söyler. Ali Fuat da arkadaşına, Makedonya yolculuğunun pek kolay olamayacağını, kendilerinin 5. Ordu'ya atandıklarında, ordu ala-

nından uzaklaşamayacaklarına dair bir bilginin olduğunu söyleyerek, kendisini bu yolculuktan vazgeçirmeye çalışır. Ancak Mustafa Kemal kararını vermişti. Makedonya'ya gidecekti.

Mustafa Kemal, Şam'dan ayrılarak, Yafa'ya, daha sonra da Mısır'a geçer. Giderken de Ali Fuat'a; "Selanik'ten mektup yazarak durumu bildireceğim, sen Müfit ile ilişkiyi korumaya çalış." der.

Mustafa Kemal, Mısır'dan Pire'ye, oradan da Selanik'e gelir. Çeşitli uğraşlardan sonra, Kurmay Albay Hasan Bey'in yardımıyla 4 ay hava değişimi alır. Bu durumu da Ali Fuat'a bir arkadaşları aracılığıyla iletir.

Mustafa Kemal, 4 aylık hava değişimi aldıktan hemen sonra Selanik'te örgüt kuma çalışmalarına başlar. Mustafa Kemal, davaya inanmış olan arkadaşlarından, Hüsrev Sami, Ömer Naci, İsmail Hakkı, Selanik Askeri Rüştiyesi Müdürü Binbaşı Bursalı Tahir ve Öğretmen Okulu Müdürü Tahir Hoca ile birlikte "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"nin Makedonya'daki ilk şubesini, İsmail Hakkı'nın evinde birlikte kurarlar.

Bu arada, Ali Fuat da bir an önce Makedonya'ya geçmek ve arkadaşı Mustafa Kemal ile buluşmak için çaba içerisindeyken, bir arkadaşı aracılığıyla Mustafa Kemal'in nerede olduğuna dair, 5. Ordu'dan bilgi istendiğini öğrenir ve telaşlanır. Arkadaşı Müfit Kırşehir ile bir çözüm yolu aramaya başlarlar. Mustafa Kemal izinsiz olarak Selanik'e geldiği için 3. Ordu Sıhhiye Dairesi, 4 aylık hava değişim raporunu tanımak istememişti. Mustafa Kemal'in rapor almasına yardımcı olan Kurmay Albay Hasan Bey, Mustafa Kemal'e haber göndererek bir an önce gizlice Selanik'ten ayrılarak görevinin başına dönmesini bildirir. Yapılacak başka bir çaresi kalmayan Mustafa Kemal, Yafa'ya döner ve hiç vakit kaybetmeden Mısır sınırındaki birliğine katılır.

ALİ FUAT SELANİK'TE

Ali Fuat, topçu stajını yapmak üzere 3. Ordu emrinde (Selanik) 15. Numune Sahra Topçu Alayı 4. Bölüğe atanır. Bu atamada, 5. Ordu Komutanı Mareşal Hakkı Paşa'nın büyük yardımları olur. Mustafa Kemal de topçu stajını yapmak üzere Şam'a atanır. İki arkadaş, yine bir süre de olsa birbirlerinden ayrılmak mecburiyetinde kalırlar.

Selanik'e atanan Ali Fuat, burada teyzesinin damadı Rahmi Bey'in konağında uzun süre misafir olarak kalır. Bu arada Mustafa Kemal'in annesini de ziyaret eder. Ali Fuat, Mustafa Kemal'in annesine gönderdiği bir miktar para ve iki parça hediyeyi de Zübeyde Hanım'a takdim eder.

Ali Fuat, Selanik'te Harbiye yıllarında tanıdığı pek çok arkadaşına rastlar. Bu arkadaşları, Mustafa Kemal ile samimi olduğunu bildikleri için Mustafa Kemal'in ne zaman Selanik'e geleceğini sorarlar.

Makedonya'da Suriye'deki hayattan daha farklı bir yaşam vardı. Burada sesler daha yüksek çıkıyordu. Ali Fuat, Mustafa Ke-

mal'in neden Suriye'den kaçıp her tehlikeyi göze aldığını şimdi daha iyi anlıyor ve hürriyet mücadelesi için en uygun yerin Makedonya olduğunu düşünüyordu.

Ali Fuat bir müddet sonra, teyzesinin oğlu Rahmi Bey vasıtası ile Talat (Talat Paşa), Mithat Şükrü[4], Necmettin Molla gibi kişilerle tanışır. Ali Fuat, kısa bir araştırmadan sonra, Rahmi ve arkadaşlarının iki yıl önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezini kurduklarını öğrenir. Mustafa Kemal'in okul arkadaşlarının ve Suriye'den kaçarak Selanik'te bir şubesini kurduğu "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" üyelerinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne geçtiklerini anlar. Ömer Naci, bir gün Ali Fuat'a, Mustafa Kemal'in de İttihatçılara katılacağına inandığını söyler.

Ali Fuat, Talat bey ile birkaç hafta içerisinde dost olurlar. Talat, Ali Fuat üzerinde; namuslu, zeki, yurdunu, ulusunu ve ailesini çok seven bir kişi izlenimini bırakır.

Ali Fuat bir gün, bir arkadaşıyla at gezintisinden dönerken bir mahalleden geçerler. Açık bir pencere önünde oturan Talat Bey, Ali Fuat'ı görünce evine davet eder. Ali Fuat da bu daveti kabul ederek Talat Bey'in evine girer.

Beraberce eve girerlerken Talat Bey Ali Fuat'a, bu akşam bazı yakın ve güvenilir arkadaşlarını da davet ettiğini söyler. Biraz sonra Ali Fuat'ın da tanıdığı bazı kişiler birer ikişer gelmeye başlarlar. Talat Bey, gelenleri tek tek tanıştırır ve beraberce bir sofranın etrafında toplanarak akşam yemeklerini yerler. Yemekte başlayan konuşmalar gece yarısına kadar devam eder. Bu arada anayasanın yeniden yürürlüğe konulması için II. Abdülhamid'i nasıl zorlayacakları da konuşulan konular arasındadır. Toplantıya katılanlar arasında, Kolağası Hafız Hakkı[5], Enver Bey (Enver Paşa) ve Mithat Şükrü Bey de vardır.

4 İttihat ve Terakki genel sekreterlerinden.

5 Birinci Dünya Savaşı'nda Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa.

Nihayet gece yarısına doğru, Ali Fuat'ın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girme töreni gerçekleştirilir.

Talat Bey, toplantıdan ayrılırken Ali Fuat'a, ertesi gün yapılacak olan toplantıya mutlaka gelmesini söyler. Arkasından, kendisini bazı arkadaşlarla tanıştıracağını da ilave eder.

Ertesi gün toplantı yapılır ve toplantıya; Kurmay Binbaşı Cemal Bey[6], Binbaşı Enver Bey, Kolağası Hafız Hakkı Bey, Yarbay Nişli Faik Bey[7], Üsteğmen İsmail Canbulat[8] ile sivillerden Talat, Rahmi ve Mithat Şükrü Beyler katılırlar. Talat Bey'in yönettiği toplantıda, Ali Fuat'ı toplantıya katılanlara cemiyetin yeni bir üyesi olarak tanıtır. Toplantıda bulunanlar Ali Fuat'ın elini teker teker sıkarak kutlarlar.

Toplantıda, devrimin ana hatları ve ilkelerinden çok ayrıntılar üzerinde durulmuştu. Ali Fuat, toplantıda sadece bir soru sorar; "Sultan Hamid'i meşrutiyete zorladık, kabul ettirdik. Peki, sonra ne olacak? Ne yapacağız?" der. Cevaben de "sonrası kolay" karşılığını alır.

Ali Fuat, toplantıya katılanlar arasında bir lider olabilecek birini görememişti. Bir devrim fırkasıyla karşılaşmış, üyesi olmuş, hatta en can alıcı toplantılarından birine de katılmış ancak bir lider olabilecek kişiyi göremediği için de hayal kırıklığı yaşamıştı. Ali Fuat, toplantıdan sonra Rahmi Bey ile evlerine doğru giderlerken "Lider kim?" diye sorar. Rahmi Bey de "Lider yok ama sen de anlıyorsun ki Talat Bey, üstünlüğü kendi ellerinde tutmak istiyor." der.

Ali Fuat, Mustafa Kemal'in Beyrut'ta arkadaşları arasında yaptığı konuşmalarda; "Dava, yıkılmak üzere olan bir imparator-

6 Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa.
7 Kafkas Cephesi'nde şehit olan Faik Paşa.
8 Talat Paşa Kabinesi'nde içişleri bakanı.

luktan önce bir Türk devleti çıkarmaktır." sözlerinin taşıdığı büyük anlamı şimdi daha iyi anlıyordu.

Ali Fuat, Talat Bey'in evinde yapılan gizli genel merkez toplantılarına birkaç kez daha katılır. Toplantılarda, genel merkezde kalburüstü sayılan kişilerden hiçbiri devrimden önce ve sonra yapılacak işlerle ilgili kesin ilkeler üzerinde durmuyor, durmak istemiyor, hatta hiç konuşulmuyordu. Sadece, Sultan II. Abdülhamid'e anayasanın nasıl kabul ettirileceğinden bahsediliyor, o da özel konuşmalarda söz konusu ediliyordu.

Ali Fuat, 1907 yılının Haziran ayı içerisinde stajını bitirerek 3. Ordu Kurmay Dairesi'ne atanır. Kolağası rütbesine yükselen Ali Fuat, birkaç ay sonra da Karaferye bölgesinde baş gösteren Rum ve Ulahların ayaklanmalarını bastırmak üzere Karaferye[9] Kumandanlığı'na tayin edilir. Daha sonra da bölge komutanı olur. Ali Fuat burada, bir tabur ve bir müstakil bölük ile altı ay eşkıya takibine çıkar ve onlarla göğüs göğse çarpışır.

9 Selanik'in batısında, Selanik-Manastır "Bitola" demiryolunun üzerinde bugünkü adı Bcroia'dır.

MUSTAFA KEMAL SELANİK'TE

Bu arada Ali Fuat, Mustafa Kemal'den bir mektup alır. Mustafa Kemal mektubunda, 3. Ordu'ya atandığını yazmaktadır. Ali Fuat, bu habere çok sevinir ve Rahmi Bey'den, Kurmay Dairesi'nden kendinden boşalan yere Mustafa Kemal'in atanmasına aracılık yapmasını ister. Rahmi Bey de ailece görüştüğü 3. Ordu Komutanı Hayri Paşa ile görüşür ve Mustafa Kemal'in tayini gerçekleşir.

Ali Fuat ile Mustafa Kemal yaklaşık iki yıldan bu yana yüz yüze görüşememişler ancak birbirleriyle ilişkilerini hiç koparmamışlardı. Ali Fuat, Karaferye'ye gitmeden önce Zübeyde Hanım'a uğrayarak, Mustafa Kemal'in geleceği müjdesini verir. Bu habere çok sevinen Zübeyde Hanım, işlerinin çok olmasına rağmen Ali Fuat'ı bırakmaz ve yemeğe alıkoyar. İki yıla yakın bir zamandan bu yana evladına hasret kalan Zübeyde Hanım, yemek boyunca Ali Fuat ile dertleşerek dualar eder.

Mustafa Kemal, Şam'daki birliğinden ayrılarak, Selanik'e gelir ve 3. Ordu'daki görevine başlar. Daha sonra arkadaşı Ali Fuat'ı

görmek için Keraferye'ye gider. Uzun bir süre görüşemeyen iki candan arkadaş nihayet bir araya gelirler.

Ali Fuat Mustafa Kemal'e, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne nasıl girdiğini anlatır. Girdikten sonra yapılan genel merkez toplantılarına katılarak, cemiyet içerisinde bulunan kişilerin kabiliyetleri hakkında bilgi sahibi olduğunu, cemiyet içerisinde ise lider vasıflı bir kişinin bulunmadığını uzun uzun anlatır. Bu arada Mustafa Kemal'e, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin hiçbir ilerleme gösteremediğinden, Selanik şubesini kuran arkadaşlarının da İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde eriyip gittiklerini söyler. Ayrıca kendisine, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin yeniden diriltmesi yanlısı olup olmadığını ve bu uğurda çaba gösterip göstermeyeceğini sorar.

Dış merkezin yetkilisi olarak Selanik'e gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti önderlerinden Doktor Nazım, cemiyet merkezinde yaptığı konuşmada; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarihte bir yerinin olduğunu, iki ayrı cemiyetin amaçlarının aynı olsa bile dışarıya karşı ayrılık görüntüsü vereceğini ifade eder. Yaptığı görüşmeler sonunda, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kuran kişileri de inandırır ve iki cemiyet 27 Eylül 1907 tarihinde birleşir. Daha sonra Mustafa Kemal de Ali Fuat'a, bu zorlamayı kabul etmek durumuna düştüğünü ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir üyesi olduğunu söyler.

Mustafa Kemal, Ali Fuat ile yaptığı konuşmaların birinde; meşrutiyetin ilanının yeterli çare olmayacağını, cemiyetin bir siyasi parti haline dönüşmesi gerektiğini söyler. Hükümetin meşrutiyetin ilanından sonra ele alınmasını, parti haline gelen cemiyetin, önceden bu görevini hazırlamış ve ne yapacağını programlamış olması gerektiğini anlatır. Daha sonra, bunların gerçekleşmemesi halinde, II. Meşrutiyet'in de birincisinin sonucuna uğrayacağını söyler.

Mustafa Kemal ilk çare olarak; meşrutiyetin, köhneleşmiş ve düzenini yitirmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun gövdesi üzerinde değil de aksine Türk çoğunluğun yaşadığı kısım üzerine oturtulması gerektiğini düşünmektedir.

Ali Fuat'ın düşünceleri ise şöyle idi; Osmanlı İmparatorluğu'nun bağlandığı, dayandığı ve güvendiği tek unsur Türklerdi. Bunlar da devleti ayakta tutabilmek için sayısız savaşlara girişmişler ve insanca büyük zararlara uğramışlardı. Rahatça tarım yapamadıkları için de yoksul düşmüşlerdi. Servet diğer ulusların ellerindeydi. Türk olmayan Müslüman halklara da -ki bunların çoğunluğunu Araplar teşkil ediyordu- düşman devletler, ırk ve ayırma ruhunu aşılıyorlardı. Dış duruma gelince; büyük devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmaya çoktan karar vermişlerdi. Planlarını uygulamak için kendilerine göre en uygun zamanı bekliyorlardı. Bunun uygulamasında yine ezilecek ve haklarından yoksun bırakılacak olanlar Türkler olacaktı.

Ali Fuat ile yaptıkları konuşmalardan birinde, Mustafa Kemal şu şekilde konuşur:

"Nüfusun yarısı Türk olmayan ve geniş bir alanı kaplayan devletin bütün ağırlığı ve savunması Türk'ün omuzlarına yüklenmiş, Hıristiyan azınlıklar ise yalnız kendi çıkarlarını sağlamakla kalmıyor, komşu ve aynı ırktaki devletlerle birleşmek için fırsatı kaçırmak istemiyorlar. Geriye kalan Türkler ve Araplar, ayrı ayrı devletlerin sömürgeleri durumuna getirilecek, Türk'ten başka olan unsurlar, düşman devletlerin yanını tutacaklar. Şu halde, devlet gövdesinin çökmesiyle oluşacak enkazın altında ezilip yok olmak mı, yoksa çoğunluğu Türk olan milli bir sınıra çekilerek, burasını savunmak mı daha doğru ve hayırlı olacak? Ben, kurtuluşu ikinci düşüncenin uygulanmasında görüyorum."

Ali Fuat, Mustafa Kemal'in Karaferiye'yi ziyaretinden yaklaşık birkaç ay sonra, Selanik'teki 3. Süvari Tümeni Kurmay Baş-

kanlığı'na atanır ve Mustafa Kemal ile aynı birlikte görev yapmaya başlarlar. Bu nedenle iki arkadaş çoğu günlerini birlikte geçirir ve yine birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel merkez toplantılarına katılarak düşüncelerini burada ifade ederler. Akşamları da "Hürriyet Alanı" olarak belirtilen alandaki gazinolara giderek, hem eğlenir hem de cemiyet merkezinde pek ilgi görmeyen, devrim öncesi ve sonrası uygulanacak programların neler olacağı hakkındaki düşüncelerini ifade ederlerdi.

İttihat ve Terakki genel merkezinde bir gün Mustafa Kemal, devrim sonrası düşüncelerini açıkça anlatmak fırsatını bulur. Ali Fuat ve diğer arkadaşları da Mustafa Kemal'in fikirlerini desteklerler. Çünkü Ali Fuat ve arkadaşları Mustafa Kemal'in düşüncelerine inanıyorlardı. Ancak çoğunluk, Mustafa Kemal'in bu konuşmalarını beğenmemişti. Bunun ispatı da Mustafa Kemal'in Üsküp merkezine, Ali Fuat'ın da Manastır merkezine atanmaları olur. Hatta Rahmi Bey bir gün Ali Fuat'a "Mustafa Kemal çok ileri gidiyor." der. Ancak iki arkadaş, doğru bildikleri yoldan şaşmazlar.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, devrim sonrasına ilişkin bir planı ve kesin ilkeleri olmamasına rağmen örgütünü bütün Rumeli'de kurmuştu. 3. Ordu'nun genç subayları İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkin kadroları içinde yer alıyordu.

Bir akşam Ali Fuat ile Mustafa Kemal, Yonyo Gazinosu'nda baş başa oturur ve konuşurlar. Yaptıkları konuşmalarda, hürriyetin bir iki ay içerisinde ilan edilebileceğini değerlendirirler ve bunun önüne hiçbir gücün de geçemeyeceğini düşünürler. Fakat sonrası ne olacaktı?

Birbirlerinden ayrılırlarken Mustafa Kemal, Ali Fuat'a;

"Kaygılarımın gerçekleşmesinden korkuyorum. Meşrutiyet ilan edilecek fakat ondan sonra ne olacak? Bugün ortada ne güçlü bir örgüt ve ne de program var. Ayrıca devrimin adına davrana-

cak, aralarında anlaşmış bir kurul ve önder yok. Devrimden sonraki durum çok kötü olacak." der.

Bir gün Mustafa Kemal, tümendeki Ali Fuat'ın çalışma bürosuna gelerek, genel merkezin karar verme yetkisini kaybetmek üzere olduğunu, il merkezlerinin genel merkeze danışmadan harekete geçeceklerini söyler. Ayrıca devrimin de gün meselesi olduğunu ifade eder.

İngiltere kralı ile Rus çarının Reval'de buluşup görüşmeleri ve bu görüşmeden sonra Makedonya'da yapılacak iyileştirme sorununun ilan edilmiş olması, cemiyet üyeleri arasında kaygı ve korku yaratır. Makedonya'da yapılacak iyileştirme sorununun ilanı cemiyet içerisinde, Avrupa devletlerince, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama kararı olarak değerlendiriliyordu. Bu değerlendirme de İttihatçıları bir an önce harekete geçmeleri için zorluyordu.

MEŞRUTİYETİN İLANI

3 Temmuz 1908'de Kolağası Niyazi, halktan kişiler ve kendine bağlı birtakım asker ile Resne'de[10] dağa çıkarak isyan bayrağını çeker. Manastır bölgesindeki askerî birlikler de kendisini destekliyordu. Bu ayaklanmayı diğerleri izler. Devrim ile ilgili ilk haberler İstanbul'a geldiği zaman pek ilgilenilmemiş, bastırılabilecek yerel hareketler olarak algılanmıştı.

18. Nizamiye Tümeni, Niyazi ve arkadaşlarını uzaklaştırmak için görevlendirilir. Tümen Komutanı Şemsi Paşa, Kurmay Başkanı da Albay Kavaklı Fevzi (Mareşal Fevzi Çakmak) Bey'di. Şemsi Paşa, 7 Temmuz 1908 günü Manastır telgrafhanesinden çıkarken, Teğmen Bigalı Atıf[11] tarafından tabancayla vurulur. Bu haber İstanbul'da bomba gibi patlar. Çünkü Şemsi Paşa, İttihatçılara kesin darbeler vurmak göreviyle padişah tarafından gönderilmişti. Albay Fevzi, nüfuzunu hükümet yararına kullanmamış, duruma açıkça el koymamıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olan Manastır Valisi Hıfzı Paşa da Şemsi Paşa'nın öldürülmesi olayıyla ilgili olarak gereğince ilgilenmemişti.

10 Makedonya'da bir şehir.

11 Cumhuriyet döneminde Milletvekili Atıf Kamçıl.

Başbakanlık, olayın aydınlatılması için ikinci bir soruşturma kurulu gönderme kararı verir. Ancak olaylar gelişmeye devam eder. Niyazi Bey'den sonra Ohri Milli Tabur Komutanı Eyüp Sabri, Yüzbaşı Bekir Grabene ve daha bazı genç subaylar birlikleriyle dağa çıkarlar. Bu arada Binbaşı Enver de biraz geç kalmasına rağmen bazı subaylarla beraber sınır boyundaki askerleri ayaklandırmak üzere Selanik'ten ayrılır.

Bütün bölgeden, saraya telgraflar yağdırılarak meşrutiyetin geri verilmesi istenir. Bundan sonra hükümet mekanizması duruma hakim olamaz ve hükümette ve ordunun üst kademelerinde değişiklikler yapılır.

Manastır ve Çevresi Olağanüstü Kumandanlığı'na atanan Mareşal Tatar Osman Paşa'nın Kolağası Eyüp Sabri ve Niyazi Beyler tarafından kaçırılarak dağa kaldırılır. Bu arada, Manastır Valisi Hıfzı Paşa, Manastır'daki bütün asker ve halkın devrimcilere katıldığına dair saraya bir telgraf çeker. Manastır ve çevresinde gelişen bu olaylar, padişahta artık kararsızlığa yer olmadığına dair kesin bir kanı uyandırır.

Bu zorlamaya daha fazla dayanamayan Sultan II. Abdülhamid, 23 Temmuz 1908 tarihinde meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalır.

Zor karşısında boyun eğen Sultan II. Abdülhamid, Saray İkinci Katibi İzzet Paşa'ya;

"Halkın Kanun-i Esasi'nin ilanını istediği anlaşılıyor. Ben bunun karşısında değilim. Anayasanın ilanı benim zamanımda olmuştur. Kurucusu benim. Bir süre meclisin kapatılmasına gerek duyuldu. Gidip kabineye bunları söyleyin. Gerekli tutanağın yazılmasını da buyurduğumu bildirin." şeklinde emir verir.

Meşrutiyetin ilanı, yurdun her yerinde coşkuyla karşılanır. Her yerde "Yaşasın Hürriyet!" sesleri yükselir.

O akşam, Ali Fuat Mustafa Kemal ile birlikteydi. Mustafa Kemal, Ali Fuat'a;

"Hürriyet ilan edildi. Peki, şimdi ne olacak?" diye sorar. Ali Fuat da bu soruyu tekrarlar.

"Evet, şimdi ne olacak?.."

Meşrutiyetin ilanı üzerine hürriyeti sağlamakta az veya çok çaba gösteren subaylar, kendilerini birdenbire politika içinde bulurlar. Üst ve ast arasındaki orduyu ayakta tutan geleneksel saygı ve disiplin de kaybolmaya başlar. Gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti subaylara, gerekse subaylar cemiyet yöneticilerine söz geçiremez olurlar. Hatta cemiyetin önderlerinden Talat Bey gelinen bu noktayı;

"Vallahi, ben de şaşırdım kaldım. Suyun durulmasını bekliyoruz." diyerek durumu özetler.

Olaylara en çok üzülen Mustafa Kemal'di. Devrimden önce yaptığı uyarıların hiçbir etkisinin olmadığını görmüş, üzüntüsü büsbütün artmıştı. Mustafa Kemal, Ali Fuat'a;

"Ordu mutlaka ve bir an önce politikadan çekilmelidir. Yoksa güç olmak özelliğini yitirecektir. Bu da ülke için bir yıkım olur." diyerek devrim sonrası endişelerini ifade eder.

Selanik'teki Şakir Paşa Oteli, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi olmuştu. Cemiyet üyeleri buraya sık sık uğrayıp kendi aralarında konuşma yaparlardı. Yapılan konuşmalar sırasında Mustafa Kemal ve arkadaşları, düşüncelerini açık açık söylüyorlardı. Hatta Cemal, Enver ve İttihat'ın sivil önderlerinden Talat Beylere de düşüncelerini açıkça söylemekten çekinmiyorlardı. Mustafa Kemal ise eleştirilerini daha keskin bir şekilde ifade ediyordu. Cemiyetin ileri gelenleri ve özellikle meşrutiyetten sonra yıldızı birdenbire parlayan ve adı bütün ülkeye yayılan Binbaşı Enver Bey, bu eleştirilerden hiç hoşnut kalmaz, hatta Binbaşı Ha-

fız Hakkı'ya "Mustafa Kemal çok ileriye gidiyor." diyerek memnuniyetsizliğini belirtir.

Bir gün gazinodan geç saatlerde çıkan, Ali Fuat, Mustafa Kemal, Ali Fethi (Okyar) ve Nuri (Conker) Beyler, Yonyo Gazinosu'na giderek bir köşede bulunan masaya otururlar. Ali Fethi Bey, konuşmasının bir bölümünde, Mustafa Kemal'in düşüncelerini kabul etmek ve ona hak vermekle birlikte, keskin eleştirilerini şimdilik bırakmasını söyler ve arkasından da "Arkadaşlar iyi karşılamıyor." diyerek sözünü tamamlar. Mustafa Kemal de kendisine;

"Bunu senden beklemiyordum" diyerek üzüntülerini bildirir.

Ayrılırken Mustafa Kemal, Ali Fuat'a;

"Fuat, ülkemiz bilinmez bir sonuca doğru sürükleniyor..." diye fısıldar.

Ali Fuat ve Mustafa Kemal, ileride toplanması kararlaştırılan kongreye kadar hazırlanmak üzere politikayla olan ilişkilerini keserler.

Ali Fuat, bir süre İstanbul'da izinli kalır ve bu zaman içerisinde gelişmeleri yakından takip etme fırsatı bulur. Selanik'te tanıdığı pek çok İttihatçı, bir yolunu bularak milletvekili seçilmişlerdir. Talat, Edirne'den; Mithat Şükrü, Serez'den; Binbaşı Tahir, Bursa'dan; Rahmi ve Cavit Beyler Selanik'ten; diğer arkadaşları da başka yerlerden meclise girerler.

Bu arada, Enver Bey Berlin'e, Ali Fethi Bey Paris'e, Binbaşı Hafız Hakkı Bey Viyana'ya, Ali Fuat Bey de Roma Ataşemiliterliği'ne atanırlar. Ali Fuat, görev yerine gitmeden önce Selanik'e gelir ve duyumlarından Mustafa Kemal'i, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel merkezi sayılan Selanik'ten uzaklaştırmak için gerekçeler aradıklarını öğrenir. Hatta Enver'in görev yerine gitmeden önce Talat'a; "Mustafa Kemal'i Selanik'ten uzaklaştırmak

gerek..." dediği, Talat'ın da aynı düşüncede olduğunu belirttiği, arkadaşları arasında konuşulmuştur.

Ali Fuat, bir süre sonra atandığı Roma'ya gider. Kısa zamanda İtalyancayı öğrenir. Öğrenmesinde, liseyi İstanbul'da Sen Josef Lisesi'nde okumasının faydalarını da görür. Kişiliği ve çalışkanlığı ile yabancı meslektaşları ile dostluklar kurar.

Ali Fuat, 1908 yılının sonlarına doğru arkadaşı Mustafa Kemal'den bir mektup alır. Mektupta; genel merkezin kendisini Trablusgarp'a göndermek istediği belirtilmektedir. Gerekçe olarak da Trablusgarp'ta karışıklıkların devam ettiğinden, genel merkezce kendisine çok güvenildiğini ve bu durumun ancak kendisinin düzeltebileceğine inandıkları için Trablusgarp'a atandığı ifade edilir. Mustafa Kemal, gerekli hazırlıklarını yapar ve Trablusgarp'a gider. Yaptığı çalışmalarla kısa zamanda isyanı bastırır ve devlet otoritesini tekrar sağlar. Trablusgarp'taki görevini başarıyla tamamlayan Mustafa Kemal, 1909 yılı Ocak ayı içerisinde tekrar Selanik'e döner.

31 MART OLAYI

13 Nisan 1909[12] tarihinde, hükümete karşı bir isyan gelişir ve bütün İstanbul'a yayılır. İsyan, ordu gücüyle bastırılacağı için Selanik'te büyük hazırlıklar yapılır. Bu arada, İttihat ve Terakki Cemiyeti genel merkezi, Binbaşı Hafız Hakkı, Ali Fethi ve Enver Beylere görev yerlerinden ayrılarak ülkeye dönmeleri için talimat verir.

İsyancılar, şeriat hükümlerinin tümüyle uygulanmasını, Sadrazam Hilmi Paşa ile Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey'in görevden alınmasını, İttihatçıların ve harbiye nazırının kendilerine teslim edilmesini istiyorlardı. Hüseyin Hilmi Paşa istifasını vermiş, İttihatçılar ve aydınlar da birer tarafa kaçmışlardı.

II. Meşrutiyet devrimini yapanlar, eserlerinin yıkılmak tehlikesiyle karşılaştığını anlayarak, bir an önce harekete geçerler. İttihatçıların ileri gelenleri, 3. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa'yı etkileyerek isyanı askerî bir güçle bastırmaya karar verirler. Hüseyin Hüsnü Paşa komutasındaki güçler, 15/16 Nisan gecesi

12 O zaman Rumi Takvim kullanılırdı ve o gün 31 Mart 1325'ti. Bu nedenle çıkan isyan "31 Mart Olayı" olarak adlandırılmıştır.

Selanik'ten yola çıkar. Hareket Ordusu adı verilen bu tümenin kurmay başkanı Mustafa Kemal'dir. Ordu, İstanbul'a yaklaştığında Mahmut Şevket Paşa kumandayı ele alır. Donanma da Hareket Ordusu'nu desteklemek için Yeşilköy açıklarına demir atar. Hüseyin Rauf Bey gemiden karaya çıkarak, Hareket Ordusu ile temas kurar.

Hareket Ordusu, 24 Nisan 1909 tarihinde Sirkeci, Aksaray, Beyoğlu ve Edirnekapı yönlerinden İstanbul'a girer ve çıkan isyan bastırılır. Ayan ve milletvekilleri, 27 Nisan'da İstanbul'da toplanarak bir durum değerlendirmesi yaparlar. Alınan bir kararla Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indirerek yerine Veliaht Reşat Efendi'yi Sultan Beşinci Mehmet adıyla tahta çıkarırlar.

Oluşturulan dört kişilik kurul, Yıldız Sarayı'na giderek Milli Meclis'in tahttan indirme kararını padişaha bildirirler. Bu karar karşısında Sultan II. Abdülhamid:

"Mademki ulusun isteği böyledir, uymaya zorunluyum. Milli Meclis'ten hiçbir isteğim yoktur. Ancak kardeşim Sultan Murat'ın kaldığı Çırağan Sarayı'nda kalmak isterim." diye karşılık verir.

Ancak bu isteği, Hareket Ordusu Komutanı Mahmut Şevket Paşa ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenlerince yerine getirilmez ve Sultan II. Abdülhamid ertesi gün, Kurmay Binbaşı Ali Fethi Bey korumasında Selanik'e götürülür.

"KORKUYORUM FUAT"

Ali Fuat, 1911 yılında çıkan Trablusgarp Savaşı üzerine önce İstanbul'a gelir daha sonra da Adriyatik sahilinde toplanacak olan garp ordusunun Manastır'daki kurmay kuruluna atanır. Ali Fuat görev yerine giderken Selanik'e uğrar ve iki gece, üç senedir görmediği arkadaşı Mustafa Kemal'e misafir olur. Mustafa Kemal de Trablusgarp'a gitmenin hazırlığı içerisindedir.

Birlikte olduğu o gece, Mustafa Kemal'in hüzünlü olduğu Ali Fuat'ın gözünden kaçmaz.

"Sende bir şey var, ne oldu?" diye sorar.

Mustafa Kemal de;

"Bir şey yok ama üzüntülüyüm. Doğup büyüdüğüm Selanik acaba Türklerin elinde kalacak mı? Ben eğer Trablusgarp'tan dönersem, yine buralara gelebilecek miyim?" diyerek Selanik ile ilgili endişelerini dile getirir.

Ali Fuat da "Ne demek istiyorsun?" diye karşılık verir ve arkadaşının yüzüne baktığında, gözlerinin nemlendiği görür. Mustafa Kemal sadece;

"Korkuyorum Fuat, korkuyorum!.." der.

Gece uzundur, saatlerce konuşurlar. Mustafa Kemal, Balkanların durumunu değerlendiriyor, çıkabilecek bir Balkan savaşını yakın görüyor, hükümet edenlerin ilgisizliğinden bahsediyor, İttihatçı askerlerin yine politikadan ayrılmamış olmalarını üzüntüyle anlatıyordu.

O gece ay, Olimpos Dağlarının arkasında kaybolurken Mustafa Kemal içini çekerek;

"Ah, Selanik, seni bir daha Türk olarak görecek miyim?" der ve gözlerinden yaşlar dökülür. Ali Fuat da canından çok sevdiği arkadaşının altın sarısı saçlarını okşayarak teselli eder.

YANYA SAVUNMASI

25 Kasım 1911'de kurmay binbaşı olan Ali Fuat, Şubat 1912 tarihinde 1. Kolordu Kurmaylığı'na atanır. Daha sonra kendisine 7. Kolordu Kurmaylığı verildiğinden Üsküp'e döner. 1912 yılı Haziran ayı içerisinde İpek ve Yakova'yı muhasara altına alan Arnavut isyancılara karşı Üsküp'ten sevk edilen üç piyade taburu, bir dağ bataryası ve bir makineli tüfek bölüğünden oluşan müfrezenin komutanlığına tayin edilir.

24 Haziran 1912 tarihinde Trablusgarp'a yapılacak silah ve cephane nakliyatı ile İtalyanların kara ve deniz Kuvvetleri hakkında bilgi toplamak amacıyla, görevli olarak Avrupa'ya gönderilir. Ali Fuat bu görevden sonra 29 Eylül 1912'de, Yanya Kolordusu Kurmay Başkanlığı'na atanır.

Osmanlı ordusu, Yanya çevresinde hazırlıklarını sürdürürken, Yunan ordu birlikleri de 19 Ekim 1912 sabahı mevzileri işgal etmek üzere yürüyüşe geçer. Sınırı geçme emrini de alarak ilerleyen Yunan ordu birlikleri, Yunan asıllı ova köyleri civarına geldiğinde, bunu fırsat bilen köylüler ayaklanırlar. Bu ayaklanma Yanya-Loros yolunun iki tarafındaki köylere de yayılır. Rum çe-

teleri de ayaklanan köylülerle birlik olunca, sınırlardaki erlerimiz batı yamaçlarına çekilmek zorunda kalırlar. Ancak Yunanlıların en güvendikleri Efzun taburları karşılaştıkları Osmanlı Redif birlikleriyle başa çıkamazlar. Osmanlı güçlerinin, topçu atışlarından mahrum olmalarına rağmen inatla savunma yapmaları, Yunanlıları çok yıpratır, taarruzlarını kırar ve geri çekilmek zorunda kalırlar.

Komçiadis Muharebesi'nde Rediflerin sağladıkları başarı Yanya Kolordusu karargahında sevinçle karşılanır. Bu çarpışmalarda çok önemli görev yapmamış olan 23. Tümen'e taarruz yapması için emir verilir. Kolordu Kurmay Başkanı Binbaşı Ali Fuat 23. Tümen'e, Kolordu Kurmay Başkan Yardımcısı Yüzbaşı Kemal (General Kemalettin Sami), Redif Tümeni'ne gönderilirler. Her iki subayımız da çarpışmalarda görevlerini fazlasıyla yerine getirmeye çalışır ve aynı gün akşama doğru emrindeki birlikler düşmanı geriye püskürtürler. Daha sonra kolordu ve tümen komutanları, Loros Kışlası'na gelerek harekatı buradan takip etmeye başlarlar.

Ancak verilen bir yanlış emir neticesinde, muharip birliklerimiz ile yedek birliklerimiz, düşman zannı ile birbirlerine ateş açarlar. Sabaha kadar devam eden çatışmada, çok sayıda subay ve erlerimiz şehit olur. Artık kazanmanın son evresine gelen başarının elden gitmesi, savaşın düşman lehine dönmesine neden olur. Zaman kazanmak ve toparlanmak için geri çekilme düşüncesi ağırlık kazanır. Yanlış taktik uygulamalar, başarısızlıkla sonuçlanan savaşlara, savunulan mevzilerin ve eldeki toprakların parça parça düşman eline geçmesine sebep olur. Bundan sonra yapılan muharebelerde alınan yenilgi neticesinde Osmanlı ordusu da 13 Aralık 1912'de Yanya kalesine toplanarak kale savunması safhasına geçer. İki gün sonra, Yunan ordusu, bölgeye hakim olan Manulasa Tepesi'ni ele geçirir. Tepeyi yeniden ele geçirmek için 63. Alay ile taarruza geçen Küçük Cavit Paşa, çarpışma sırasında şe-

hir düşer. Ancak yeni takviye birlikleriyle güçlenen Yunanlılar, 20 Aralık 1912 tarihinden itibaren, Pizani savunma mevzilerine taarruza devam ederler. Pizani Savunma Mevki Komutanı Binbaşı Ali Fuat Bey, kalçasından ağır yaralanır. Fakat komutayı devretmez, sedye üzerinden top atışlarını sürdürür.

Yunanlılar, Yanya'yı almak için yaptıkları taarruzları daha ziyade Pizani bölgesine ve şiddetini artırarak devam ettirirler. Yunanlıların, 30 Ocak 1913 tarihinde teslim olma teklifine, Kale komutanlığınca ret cevabı verilir. Bunun üzerine Yunanlılar, kesin netice almak üzere harekete geçerler. Yunan Birlikleri, oyalama taarruzu ile Pizani'yi arkada bırakarak, esas kuvvetleri ile Yanya'ya yönelirler.

5-6 Mart 1913 gecesi, Kolordu Komutanı Esat Paşa, düzenlediği toplantıda durum müzakeresi yapar. Paşa, Yanya'yı savunan mevzilerimizin Pizani ve Gastriçe'den uzak düşmeleri, cephanelerin tükenmiş ve askerlerinin çoğunun hasta olmasını göz önüne alınarak teslim kararı alır.

6 Mart 1913 günü Pizani Bölge Komutanı Binbaşı Ali Fuat Bey, birliklerine elde kalan son cephaneyle karşılık verir. Ancak bir müddet sonra Kale Komutanı Esat Paşa'dan "Teslim Ol" emrini alır.

Bu emir üzerine, Binbaşı Ali Fuat Bey, karşı tarafa gönderdiği yazıda "Bana harp meydanında hayatımı terk etmek nasip olmadığı için üzgünüm. Komuta ettiğim savunma bölgemin teslimi konusunda kale komutanımdan emir aldım. Ben bu emri yerine getirmeye hazırım, selamlarımın kabulünü rica ederim. 23. Tümen Komutanı Ali Fuat..." ifadesini kullanır.

Yürüyemeyecek kadar hasta olan Binbaşı Ali Fuat, Atina'da tedavi edilmek üzere, Kifisya isimli hastaneye götürülür. Hasta-

nede, yaklaşık bir buçuk ay tedavi gören Binbaşı Ali Fuat serbest bırakılır.[13]

Ali Fuat, esaretten döndükten kısa bir süre sonra, Genelkurmay Başkanlığı bünyesine, ikinci şube müdürü olarak atanır. Aynı zamanda da Balkan ülkeleriyle girdiğimiz savaşta esir düşen askerler için kurulan "Esir Mübadele Komisyonu"nda görev alır. Daha sonra, Sina-Filistin cephesinde görev yapan 4. Ordu 8. Kolordu Kurmay Başkanlığı'na atanır ve bu göreve 15 Ocak 1914 tarihinde başlar.

13 6 Mart 1913 günü esir düşen Binbaşı Ali Fuat, TİTE Arşivi'ne göre bir buçuk ay sonra serbest kalmıştır. Ancak ATESE'deki biyografisinde ise Kasım 1913'te esaretten döndüğü ifade edilmektedir.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Osmanlı Devleti, Balkan Harbi'nden yaklaşık bir yıl sonra Birinci Dünya Savaşı'na katılır. Müttefiki olan Almanya, Osmanlı Devleti'ne mümkün olduğu kadar İngiliz ve Rus kuvvetlerini cephelerde bağlama görevi verir.

Henüz savaşa girmeyen Osmanlı başkumandanlık karargahı, Mısır'da İngilizler ile savaşa girilebileceği ve bu amaçla şimdiden hazırlık yapılması, bu nedenle de Suriye'de bulunan 2. Ordu Müfettişi Zeki Paşa'ya Süveyş Kanalı'na karşı yapılabilecek bir harekat hakkında görüş bildirmesi ve hazırlıklara başlanması emrini verir.

Zeki Paşa, olumsuz görüş bildirmesine rağmen, karargahça ısrar edilmesini öngörerek, Kolordu Kurmay Başkanı Binbaşı Ali Fuat'a çölün özelliklerini araştırması emrini verir. Binbaşı Ali Fuat, verilen görevi alarak 1914 yılı Eylül ayı sonlarında, Maan-Akabe-Kal'etül-nahl bölgesine doğru hareket eder.

Başkumandanlık, kanal seferi hakkında kesin kararını vermiş ve 9 Eylül 1914 tarihinde de verdiği emir ile 8. Kolordu'yu görevlendirmiştir. Kolordunun kurmay başkanlığına, Yarbay Kress

Von Kressenstein getirilerek, yarbaylığa terfi eden Ali Fuat Bey de kanala taarruz edecek olan kuvvetlerin merkezini oluşturan 25. Tümen Komutanlığı'na tayin edilmiştir.

Kanal harekatına karşı olan Zeki Paşa geri çağrılmış yerine de Ahmet Cemal Paşa atanmıştır.

Kanala karşı yapılacak seferin, havaların çok sıcak olması nedeniyle ancak Aralık-Ocak aylarında yapılması kararlaştırılır. Hazırlıkların kısa sürede tamamlanmasına çalışılarak, çöl şartları nedeniyle mümkün olduğunca az yiyecek ve teçhizat alınması kabul edilir. Kanala karşı hareket edecek ordu, İngilizlerin tehdidi altında olan Akdeniz'e paralel olan yolu tercih edemezdi. Çünkü yapılması düşünülen harekatın başarısı, baskın şeklinde olmasına bağlanmıştı.

Demiryolunun son istasyonu Sille'den kanala kadar olan mesafe 450 kilometre olup, Birüssebi'den sonraki 300 kilometrelik bölümü ise çöldü. Bu çölden, sefere katılacak kuvvetler ile ağır obüs ve sahra toplarını, kanalın karşı kıyısına geçirmek için kullanılacak "tombaz" adı verilen büyük saç kayıklar götürülecekti.

14 Aralık 1914 tarihinde, 8. Kolordu'nun Kanal Seferi için hazırlanan Yarbay Ali Fuat Bey'in emrindeki 25. Tümen, Şam'dan Sille'ye demiryolu ile hareket eder. Tümen aynı vasıta ile Birüssebi'ye ulaşır. Buradan da 7 Ocak 1915 tarihinde çöl yürüyüşüne geçilir. 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa, emir ve komuta edeceği birliklerine katılmak üzere 18 Ocak 1915 tarihinde çöle hareket eder.

20 Ocak 1915 tarihinde kanal önlerine gelen Yarbay Ali Fuat, çölü tabi bir engel olarak gören İngilizlerin kanalın doğusundan çekildiklerini görür. Kanal harekatının baskın şeklinde yapılması düşünüldüğünden, çöl şartları nedeniyle gündüz dinlenip gece yürümüşler ise de İngiliz uçaklarının keşif uçuşları nedeniyle tam bir gizlilik sağlanamamıştır.

Baskın, kanalın en dar ve nispeten savunmasız bırakılan yeri olan Serapyum-Tosun bölgesinden yapılacaktı.

Sonunda, 3 Şubat 1915 tarihinde gece yarısı harekata başlanır. Harekat önce, derin, sessiz ve düzenli bir şekilde devam ederken, önde tombazların taşınmasından dolayı güçlükler çıkamaya başlar. Çünkü tombazları taşıyan takımlar hem geri kalıyor hem de taşınma esnasında gürültü çıkarıyordu.

Kanalın kıyısına kadar gelen hücum kolları kanala yaklaştığında, karşı sahilde bulunan köpekler havlamaya başlar. Bunun üzerine İngiliz savaş gemileri, ışıldaklarını doğu sahiline yöneltir ve batı sahilindeki İngiliz nöbetçileri de ateşi başlar. Tombazlar kanala indirilirken içindeki erler çapraz ateş altında kalırlar. Zayiat veriliyor, tombazlar devriliyor ve malzeme kaybı oluyordu. Buna rağmen 73. ve 74. alaylar ile birlikte iki tombaz karşı kıyıya geçer. Bu iki alaydan başka herhangi bir birlik karşıya geçememiş, gönderilen tombazlar da kanalın ortasında batırılmıştır. Şiddetini arttıran İngiliz ateşi nedeniyle herhangi bir tombaz da kanala indirilememiştir. Bu arada gün ağarırken İngilizler takviye kuvvet alarak güçlerini arttırırlar.

3 Şubat 915 günü kolordu komutanı, kanalın doğu yakasının, 25. Tümen tarafından tutulmasını, eldeki bütün topçuların kullanılarak ateş üstünlüğü elde edilmesi ve 4 Şubat 1915 gecesi tekrar karşıya geçilmeye çalışılması emrini verir. Ancak ateş üstünlüğünü elde etmek mümkün olamaz.

Kanalın karşındaki İngiliz siperleri ağaçların arasına iyice gizlenmişti. Ayrıca zırhlı trenler ve kanalda bulunan İngiliz kruvazörleri de çatışmaya katılıyordu. Türk topçu mevzileri ise düşman uçaklarınca belirleniyor ve İngiliz topçuları tarafından dövülüyordu. Türk tarafının uçakları düşürecek teknik donanımları yoktu. Topçularımız ise 8 kilometrelik mesafeden kanaldaki İngiliz gemilerine tesirli atış yapamıyorlardı.

İngilizler, kanalın doğusuna asker çıkarmış iseler de birliklerimizin üstün gayretiyle geri çekilmek zorunda bırakılmışlardır. Ancak bir İngiliz kruvazörü, kanalda bulunan tombazlarımızın tamamını tahrip ederek kullanılamaz hale getirmiştir.

Ordu komutanı ile kolordu komutanı yaptıkları görüş alışverişi neticesinde, geri çekilme emri verirler. Bütün olanaksızlıklara rağmen geri çekilme, son derece disiplinli bir şekilde gerçekleşir. 20 Şubat 1915 tarihinde tamamen geri çekilen 25. Tümen birlikleri Gazze'de, 10. Tümen birlikleri de Birüssebi'de toplanırlar.

Birinci Kanal Seferi'nden hemen sonra İkinci Kanal Seferi için hazırlıklar başlar. Sefere 8. Kolordu'nun diğer tümenleriyle birlikte Yarbay Ali Fuat'ın komuta ettiği 25. Tümen'in de katılması emri verilir.

Tam bu sırada müttefik donanması, Çanakkale Boğazı'nı geçmek için zorlamaya başlar. Ancak bu girişiminde başarılı olamaz. Müttefikler ile deniz taarruzundan sonra bir kara savaşı olacağını düşünen Başkumandan Vekili Enver Paşa, 8. ve 10. tümenler ile birlikte, 25. Tümen'in de Çanakkale'ye sevk hazırlıklarının yapılması emrini, 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'ya bildirir.

24 Mayıs 1915 tarihinden itibaren sevk edilmeye başlanan 25. Tümen, Haziran 1915 tarihinde Boğazlar bölgesine taşınmaya başlar. Yarbay Ali Fuat Bey'in komutasında olan 25. Tümen, 4. Ordu kuruluşundan çıkarılarak 1. Ordu 17. Kolordu emrine alınır ve verilen emir üzerine 29 Ağustos 1915 tarihinde, Bolayır-Saros Bölgesi'ne konuşlandırılır.

Ancak 1915 yılı sonlarına doğru, Çanakkale'ye yaptıkları birçok taarruzdan netice alamayan müttefikler, Bulgaristan'ın da Almanya'nın yanında savaşa girmesi üzerine Berlin-İstanbul yolunun açılmasının sonuçlarından da çekinerek Çanakkale'yi boşaltırlar.

Yarbay Ali Fuat Bey ve emrindeki 25. Tümen Çanakkale'de görev almışsa da bulunduğu yer nedeniyle savaşa katılamamıştır.

Çanakkale'den çekilen İngiliz kuvvetlerinin, Mısır'da durumlarını kuvvetlendireceği ve taarruza geçeceğini öngören başkomutanlık, 14. Tümen'in bölgeye taşınmasına karar verir. Bu arada rütbesi albaylığa yükselen Ali Fuat Bey, 14. Tümen'in komutanlığına atanır.

DOĞU CEPHESİ

14. Tümen, 1916 yılı Mart ayı başlarında, İstanbul'dan Şam'a hareket edecekti. Ancak Doğu Cephesi'nde Sarıkamış yenilgisinden sonra başlayan Rus ilerleyişi, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Bitlis, Muş, Van gibi şehirlerimizin ele geçirilmesiyle devam ediyordu. Doğu Cephesi'nde bulunan kuvvetlerimiz de bu ilerleyişi durdurabilecek güçte değildi. Bu nedenle, 2. Ordu ve ona bağlanan 14. Tümen'in Doğu Cephesi'nde görevlendirilmesine karar verilir. Bu sırada Şam ile Beyrut arasında bulunan 14. Tümen, 27 Haziran 1916 tarihinde Halep'e taşınır.

Doğu bölgesindeki görev bölgesine ulaşmaya çalışan 14. Tümen, 31 Temmuz 1916 tarihinde, Elazığ-Bingöl mıntıkasına ulaşır. Rus taarruzu nedeniyle zor durumda olan Albay Cafer Tayyar Bey komutasındaki 1. Tümen'e yardım emrini alır ve 2 Ağustos 1916 günü görev bölgesinde olur. Yarbay Ali Fuat Bey aldığı tedbirlerle Rus kuvvetlerini durdurur ve geriye atar.

Bu sırada 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa, bütün cephede karşı taarruza geçilmesi emrini verir. 7 Ağustos 1916 günü Albay Ali Fuat, yaptırdığı taarruz neticesinde Ruslar, stratejik

açıdan önemli olan bölgelerden geri çekilirler. Ancak bir müddet sonra Rus Kuvvetleri, yeni bir taarruz için hazırlıklara başlar.

19 Ağustos 1916 tarihinde başlayan Rus genel taarruzu, 7. ve 14. Tümen bölgelerinde başarılı olur. 14. Tümen birlikleri, Çelikgöltepesi'nde Ruslarla tek başına kalır. Rusların taarruzlarına devam etmesi üzerine, Albay Ali Fuat, aynı bölgede savaşan 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'dan yardım istemek zorunda kalır. Mustafa Kemal Paşa'nın emri üzerine 14. Tümen, kolordu birlikleriyle takviye edilir.

2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa, Kolordu Komutanı Faik Paşa komutasında bir karşı taarruz yapılmasını emreder. Bu taarruz sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın emrindeki 7. ve 8. tümenler, Ali Fuat Bey'in 14. Tümen'ine yardımcı olurlar. Neticede, 25-27 Ağustos 1916 tarihleri arasında şiddetli Türk taarruzu neticesinde Ruslar ağır kayıplar vererek Varto yönüne doğru çekilirler.

Bu arada, Mustafa Kemal Paşa, arkadaşı Albay Ali Fuat Bey'in bulunduğu bölgeye gider. İki eski arkadaş hasret giderdikten sonra koyu bir sohbete dalarlar. Konuşmalarına göre; Ali Fuat Bey, Çapakçur (Bingöl) boğazını 14. Tümen ile çok üstün Rus kuvvetlerine karşı savunurken tümenin önemli bir kısmını kaybetmiştir. Bu sırada, Mustafa Kemal Paşa Muş'taki 7. Tümen'i alarak imdadına koşmuş, yandan ve bütün şiddetiyle düşmana karşı taarruza geçmiştir. Böylece 14. Tümen'i düştüğü zor durumdan kurtarmıştır.

Albay Ali Fuat, 28 Ağustos 1916 tarihinde Bitlis cephesindeki 16. Kolordu'ya bağlı 5. Tümen Komutanlığı'na atanır ve en kısa zamanda görevine başlar.

16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa ile kolordusuna bağlı 5. Tümen Komutanlığı'na yeni atanan Albay Ali Fuat, tümenin bölgesi olan Silvan'a birlikte giderler. Mustafa Kemal Paşa, tü-

menin devir teslimi, genel tertibat ve idaresi hakkında görüş alışverişinden sonra, Ali Fuat Bey'i yeni görevi nedeniyle tebrik eder ve Bitlis'ten ayrılır.

SİNA-FİLİSTİN CEPHESİ

Doğu Cephesi'nde görev yapan 2. Ordu kurmay başkanlığına atanan Albay Ali Fuat Bey, 1916 yılının sonlarına doğru da Filistin'e tayin edilir ve 4. Ordu 8. Kolordu Kurmay Başkanlığı'na atanır.

Osmanlı ordusunun, Sina-Filistin Cephesi'nde, I. ve II. Gazze savaşlarını kazanmaları üzerine İngilizler, Mısır'daki kuvvetlerinin başına General Edmond Allenby'i getirirler. Filistin-Suriye-Irak cephelerini bir araya getirmek amacıyla Haziran 1917 ortalarında, "Yıldırım Ordular Grubu" adıyla bir ordu kurulur ve komutanlığına da Alman General Von Falkenhain getirilir.

Ancak General Falkenhain'in Filistin'e gelişi Türk Komutanları arasında huzursuzluk yaratır. 7. Ordu Komutanı olarak atanan Mustafa Kemal Paşa, bir ordu komutanına verilmesi gereken mevki ve yetkilerin verilmemesi üzerine, General Von Falkenhain ile aralarında geçimsizlik başlar. Görüş ayrılıklarının derinleşmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa, 7. Ordu Komutanlığı'ndan istifa eder. Başkomutanlık, Mustafa Kemal'in bu kararından vazgeçirmeye çalışsa da muvaffak olamaz. Mustafa Kemal Paşa, eski

görevi olan Doğu Cephesi'ndeki 2. Ordu Komutanlığı'na atanır. Ancak bu görevi de reddeden Mustafa Kemal Paşa, kendi tabiriyle "asi bir kumandan" olarak İstanbul'a döner.

Bu gelişmeler ve Filistin Cephesi'ndeki kuvvetlerde yeni düzenlemeler çerçevesinde Albay Ali Fuat Bey, 30 Haziran 1917 tarihinde 20. Kolordu Komutanlığı'na atanır.

O zamana kadar bütün hazırlıklarını tamamlayan İngiliz kuvvetleri, Ekim 1917 tarihinden itibaren cephenin her tarafında faaliyete geçerler. Birüssebi bölgesini savunan 3. Kolordu Komutanı Albay İsmet (İnönü) Bey, kolordusunun tehlikede olduğunu belirterek geri çekilme isteğini 8. Ordu Komutanı Von Kress'e bildirmişse de bu istek kabul görmez. Neticede İngiliz kuvvetleri, akşama doğru Birüssebi'yi ele geçirirler. Böylece bütün Filistin cephesinin elden çıkmasına kadar devam eden bir yenilgi zinciri başlar.

İngilizler, 1917 yılı Kasım ayından itibaren Ebuhuf ve Tellüşşeria'da bulunan birliklerimizin zayıf taraflarına saldırırlar. Bunun üzerine General Falkenhain emri ile 8. ve 20. Kolordu birlikleri kuzeye doğru çekilirler. Bir savunma hattı kurulması beklenirken, General Von Falkenhain, İngilizlere karşı bir taarruz yapılması fikrine kapılır. Halbuki 8. Ordu zor durumda idi. Başlayan panik neticesinde, erler ve subaylar şuursuzca arabalara ve trenlere koşuyor, gayesiz ve görevsiz olarak Vadi Sarar yönüne doğru kaçıyorlardı.

Falkenhain emriyle Ali Fuat Beyin komutasındaki, 53. ve 26. tümenlerden arta kalan çok az sayıda kuvvet ile bir karşı taarruz yapılmışsa da bir sonuç alınamamıştır.

Bu yenilgiden sonra Türk kuvvetleri Yafa-Kudüs hattına çekilir.

Suriye ve Filistin'in kilit noktası olarak kabul edilen Birüssebi-Gazze gölgesinin kaybedilişi, Enver Paşa'yı telaşlandırır. Biz-

zat cepheye gelerek, komutanlarla yaptığı görüşme sonucunda, 8. Ordu Komutanı Von Kress'i görevinden alır. Almanya'ya dönen Von Kress'in yerine Cevat Paşa atanır.

Yıldırım Orduları Grubu karargahı olan Kudüs'ün savunulması konusunda, Enver Paşa ve General Von Falkenhain yaptıkları görüşmeler neticesinde, Albay Ali Fuat Bey'in komutasındaki 20. Kolordu, 7. ve 8. orduların bölgeden çekilişini himaye edecek, daha sonra 26. ve 53. Tümenler ile birlikte Kudüs'e giderek şehrin savunmasını yapacaktı.

Ancak Albay Ali Fuat Bey, Kudüs gibi dinsel ve stratejik önemi olan bir şehrin, emrindeki zayıf ve yorgun kuvvetlerle savunulamayacağı, şehrin düşmesi halinde bütün manevi sorumluluğun kendisine yükleneceğini düşünerek verilen görevi kabul etmek istemez, kendisine başka bir görev verilmesini talep eder. Bunun üzerine, 7. Ordu Komutanı Fevzi Paşa (Mareşal Fevzi Çakmak) 20. Kolordu karargahına gelerek, Albay Ali Fuat Bey'i ikna etmeye çalışır. Bunda da başarılı olur. 17 Kasım 1917 tarihinde, Albay Ali Fuat, birliklerine bir emir göndererek Kudüs'ü savunacaklarını bildirir.

İngilizlerin, 20. Kolordu'nun iki kanadını da kuşatarak imha ve Kudüs'ü ele geçirmek amacıyla yaptıkları taarruz, 19/20 gecesi başlar ve şiddetlenerek devam eder. Kudüs savunması sırasında tuğgeneralliğe terfi eden Ali Fuat Paşa birliklerine, giderek şiddetlenen İngiliz taarruzuna karşı durmalarını ve morallerini yüksek tutmalarını isteyen bir emir yayınlar.

Bu arada Ahmet Cemal Paşa, 29 Kasım 1917 tarihinde bin atlıdan oluşan bir süvari alayını 20. Kolordu'nun yardımına gönderir.

İngilizlerin taarruzu bir müddet için durmuştur. Ancak bir hafta kadar süren bu zaman zarfında hazırlıklarını tamamlayarak

tekrar taarruza başlarlar. Yerli halkın da yardımıyla önemli mevziler teker teker İngilizlerin eline geçer.

Ali Fuat Paşa, ordu komutanlığına gönderdiği bir yazı ile İngiliz taarruzunun şiddetli olduğunu, 38 günden beri devam eden savaş nedeniyle kolordunun çok kayıp verdiğini ve yorgun düştüğünü belirterek, birliklerinin Kudüs'ün doğusuna çekilme emrini beklediğini bildirir.

Bu istek, Von Falkenhain tarafından kabul edilmek istenmemiş ise de Fevzi Paşa, kendisine bunun bir faydasının olamayacağını anlatarak, Ali Fuat Paşa'dan, Kudüs'ün düşman tahribinden korunması amacıyla şehrin boşaltılmasını ister. Bu emir üzerine Ali Fuat Paşa, dörtte üçünü kaybettiği birliklerini yaklaşık bir kilometre doğusundaki hakim tepelere yerleştirir. Ancak İngilizler, birliklerimizin dinlenmesine ve savunmasına olanak sağlamamak için taarruzlarına devam ederler. Bu taarruz karşısında gücü oldukça zayıflayan 20. Kolordu birlikleri, elinde bulundurduğu El-Azariye gibi stratejik bölgeleri de terk etmek zorunda kalır.

Bu arada, Yıldırım Orduları Grup Komutanı Von Falkenhain, son zamanlarda uğranılan başarısızlıkların birlik komutanlarından kaynaklandığı şeklinde bir emir yayınlar. Bu emir Türk subaylar arasında huzursuzluk yaratır. Ali Fuat Paşa da ordu komutanına gönderdiği yazıda; kolordusunun 42 günden bu yana aralıksız, bire on nispetinde savaştığını, çok az bir takviye kuvvetinden başka bir yardım almadığını belirterek, emrindeki subay ve erlerin vatan için elinden geleni yaptığını belirtir.

Yıldırım Orduları Komutanlığı, yapılacak bir taarruzla Kudüs'ü tekrar geri almak istemektedir. Ancak Ali Fuat Paşa'nın itirazına rağmen taarruz gerçekleşir, hatta birliklerimiz birkaç kilometre de ilerler. Türk birliklerinin ilerlemesinden telaşa kapılan İngilizler, kuvvetlerini takviye ederek bütün 7. Ordu cephesine taarruza geçer. Neticede birliklerimiz çok sayıda kayıp verir ve

kuvvetlerimizin Kudüs'ün doğusundaki mevzilerden daha da gerilere çekilmesine yol açar.

Bu arada, İngilizler, Irak'taki kuvvetlerinin bir kısmını Filistin'e getirerek, yapılacak bir taarruzla Türkleri kuzeye atmak ve İskenderun Körfezi'ne bir çıkarma yaparak, Filistin harekatına son vermek niyetindedirler.

Yapılan komuta sistemindeki değişiklikle, Yıldırım Orduları Grup Komutanı Von Falkenhain görevinden alınır ve yerine Liman Von Sanders atanır. 4. Ordu da yeniden oluşturularak komutanlığına Mersinli Cemal Paşa getirilir.

İngilizlerin taarruzları 1918 yılı Şubat ayı içerisinde başlar. Hedefleri, Eriha Ovası'na hakim olan Han-Elhatrur bölgesinde bulunan 20. Kolordu kuvvetleri arasına girerek dağıtmak ve Şeria Nehri doğusuna geçmesini önleyerek imha etmekti. İlk gün bu taarruza karşılık verilirse de İngiliz taarruzunun ertesi günü de devam edeceğini düşünen Ali Fuat Paşa, geceden istifadeyle birliklerini Şeria Nehri'nin doğusuna geçirir.

Liman Von Sanders'in stratejisi, Filistin'in elde kalan üçte birlik kısmını kesin olarak savunmak ve elde tutmaktır. Bu strateji gereği 20. Kolordu'ya, tekrar Şeria Nehri'nin batı yakasına geçmesi emri verilir. Ali Fuat Paşa komutasındaki 20. Kolordu, İngilizlere hissettirmeden, nehrin batı yakasına geçer. Böylece İngiliz taarruzları bir süre durdurulmuş olur.

İngilizlerin hedefi ise, Şeria Nehri'nin batı yakasını ele geçirmektir. Bu nedenle bölgedeki köprü ve yolları tetkik için keşif uçakları gönderir. İngilizlerin keşif harekatı, Ali Fuat Paşa tarafından tespit edilir ve ordu komutanlığından takviye kuvvet ister. Komutanlık, Ali Rıza Paşa komutasında kurulan Şeria Grubu'nu takviye etmek amacı ile Yarbay Asım (Gündüz) komutasındaki 48. Tümen'i verir.

24 Mart 1918 tarihinde çok güçlü olarak taarruz eden İngilizler kuvvetleri, Salt'ı işgal ederler. İngilizlerin, Salt'tan sonra Amman'a ilerlemeleri üzerine, Ali Rıza Paşa görevden alınır, yerine Mersinli Cemal Paşa atanır. Cemal Paşa'nın gayretleri ile İngilizler, Şeria Nehri'nin batısına çekilirler.

Liman Von Sanders Paşa, bu başarıdan sonra İngiliz mevzilerine doğru bir karşı saldırı yapmayı düşünür. Ancak Fevzi ve Ali Fuat Paşaların karşı çıkmalarına rağmen saldırı gerçekleşir fakat bir netice alınamaz ve kuvvetlerimiz eski mevzilerine geri dönerler.

İngilizler, 30 Mayıs 1918 tarihinde, 8. Kolordu'nun savunduğu Slat'a tekrar taarruz ederler ve ele geçirirler. Aynı zamanda 20. Kolordu'ya da taarruz eden İngilizler, bu kez istedikleri neticeyi alamaz ve Ali Fuat Paşa komutasındaki kolordumuzun başarılı taarruzları neticesinde, Salt yeniden geri alınır.

Bu başarıdan ümitlenen Liman Von Sanders, 20. Kolordu'ya emir vererek, İngiliz kuvvetlerini Şeria Nehri'nin doğusundaki Eriha Ovası'ndan da atmak ister. Ancak sıcaklığın 60 derece civarında olması nedeniyle yapılan harekattan netice alınamaz.

Ağustos 1918 ayına kadar, taraflar arasında büyük çaplı bir çatışma olmaz. Yazın sıcağında artan hastalıklar, firarlar ve takviye kuvvetlerin gelmemesi, Filistin'deki Türk kuvvetlerini oldukça zayıflatır. Bu arada, hasta olan Fevzi Paşa'nın yerine, 7. Ordu komutanı olarak Mustafa Kemal Paşa atanır.

İngilizler, 12 Ağustos 1918 tarihinde, Kudüs-Nablus yolunun her iki tarafındaki Türk mevzilerine taarruza geçerler. Amaçları Nablus'u ele geçirmektir. Eylül 1918'de Mustafa Kemal Paşa'yı Nablus'ta ziyaret eden Ali Fuat Paşa, kendisinden beklenen bu taarruz ve alınacak tedbirler konusunda bilgi alır.

Beklenildiği gibi İngilizler, 20. Kolordu cephesine taarruza başlarlar. Ancak Ali Fuat Paşa'nın bizzat idare ettiği kuvvetler karşısında İngiliz güçleri başarılı olamazlar.

Asker ve teçhizat takviyesi alan İngiliz kuvvetleri, 1918 yılı Eylül ayı sonlarına doğru Bisan'ı ele geçirirler. Yapılan güçlü taarruz karşısında, 7. ve 8. ordularımızı bozguna uğratırlar. Hatta Yıldırım Ordular Komutanlığı karargahı, İngiliz süvarileri tarafından basılır ve karargah Şam'a doğru çekilmek zorunda kalır. Neticede, İngilizler, Nablus'u da ele geçirirler.

Bu durumun, 20. Kolordu birliklerini, bulundukları mevzilerde tehlikeye sokacağını değerlendiren Mustafa Kemal Paşa, kolorduya geri çekilme emrini verir ve kolordu, Der'a yönüne doğru çekilir ve bu çekiliş, Şam'a kadar devam eder. Mustafa Kemal Paşa, başkomutanlığa gönderdiği raporda, Şam'ın da elde tutulmasının artık zor olduğunu ve Rayak'ın kuzeyinden gelecek takviye kuvvetlerle bir savunma hattı meydana getirilmesi gerektiğini belirtir.

Bu arada, üç ordu komutanları arasında bir toplantı gerçekleşir. Yapılan toplantıda, her komutanın kendi ordusunu komuta etmesi kararı alınır. Alınan bu karar üzerine ordular, Şam'a doğru çekilme hareketine devam ederler. Eylül sonuna doğru 4. ve 7. Ordu birlikleri Şam'da toplanır. Bu arada, Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşalar, Liman Von Sanders tarafından Rayak'a çağrılır. Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'nın izinli olarak İstanbul'a gitmesini istemediğini ve kendisinin Rayak'ın batısında bir görev üstlenmesini teklif eder. Mustafa Kemal Paşa, Liman Von Sanders nezdinde de teşebbüse geçerek, bu önerisini kabul ettirir. Mustafa Kemal Paşa, Rayek'e gelen Ali Fuat Paşa'ya yeni görev yerindeki vazifeyi bildirir. Ali Fuat Paşa'nın yeni görevi, Baalbek'te bir koruma bölgesi hazırlamaktır.

Türk kuvvetlerinin genel durumu şöyle idi. Yıldırım Orduları Grubu'na ait on tümen İngilizler tarafından imha edilmiş, grubun elinde sadece gücü tükenmiş ve hırpalanmış dört piyade tümeni ile Alman Asya Kolu kalmıştı. Elde kalan bu kuvvetlerle, Şam'ın yakınlarında bir savunma yapmayı planlayan Liman Von Sanders'in bu düşüncesine, Mustafa Kemal Paşa katılmaz. Mustafa Kemal Paşa ise, kıtaları toplayıp Humus'a, oradan da Halep'e kadar çekilmeyi düşünmektedir. Mustafa Kemal Paşa, bu fikirlerini, Liman Von Sanders'e bildirdiğinde kendisinden; "Ben nihayet yabancıyım, bu kararı veremem. Bunu ancak bu yurdun asıl sahipleri verebilir." cevabını alır. Mustafa Kemal Paşa'nın fikri kabul edilmiştir.

3 Ekim 1918 tarihinde, Halep'in güneyinde toplanma emri, Mustafa Kemal Paşa tarafından Ali Fuat Paşa'ya bildirilir. Emrindeki kuvvetlere, Tammun'da toplanması emrini veren Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte trenle Tummun'a hareket eder. Ancak yolda yüksek ateşle rahatsızlanan Ali Fuat Paşa Halep'e götürülerek hastaneye yatırılır.

Bu arada, Mustafa Kemal Paşa, 4., 7. ve 8. ordulardan arta kalanlar ile 7. Ordu'yu tekrar kurmaya çalışır. Buna göre, 1. ve 2. tümenlerle Ali Fuat Paşa komutasındaki 20. Kolordu yeniden oluşturulur.

İyileşerek hastaneden çıkan Ali Fuat Paşa'ya yeni teşkilat ve görev yeri bildirilir. Buna göre, Ali Fuat Paşa'nın komutasında yeniden oluşturulan 20. Kolordu'ya Halep'in savunması emri verilmiştir. Ali Fuat Paşa da yayınladığı yazıyla tümen komutanlarının kesinlikle kıtalarının başından ayrılmamalarını ve savaş sırasında kuvvetlerinin önünde bulunmalarını emreder.

19 Ekim 1918 günü, İngilizler, Hama'yı işgal ederler. Hatta aynı gün İskenderun Limanı'nı da bombalarlar. İngilizler artık Halep yönüne doğru ilerlemeye başlamışlardır.

Bu arada, Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşa, İngilizlerin Halep'i almak için uğraşarak zaman kaybetmek istemeyeceklerini, yerli halk ile 7. Ordu'yu oyalayarak Kuzey Anadolu içlerine doğru ilerleyeceklerini değerlendirirler.

Bu değerlendirmeden çıkan sonuca göre, 20. Kolordu'yu, Halep-İslahiye-Adana karayolu üzerinde toplu halde bulundurarak, İngilizleri Halep'te durdurmak, şayet durdurmak mümkün olmaz ise Anadolu'nun kapısı sayılan Amanos tünellerini sonuna kadar savunmak çabası ortaya konacaktır.

Bu arada, Halep'in güneyindeki 20. Kolordu mevzilerinde İngilizler ile ciddi savaşlar başlamıştır. Çatışmalar devam ederken Halep'in doğusundan şehre giren Bedeviler hükümet binasını işgal eder ve 7. Ordu karargahının bulunduğu bölgeye doğru ilerlemeye başlarlar. Hatta zor durumda kalan Mustafa Kemal Paşa, Bedevilere yanında bulunan 1000 altını vererek kurtulur ve 7. Ordu karargahını Katma yönüne çeker. Ali Fuat Paşa komutasındaki 20. Kolordu da kuvvetleriyle birlikte Katma yönüne çekilerek Mustafa Kemal Paşa'ya katılırlar.

ATEŞKES ANLAŞMASI

Bu sırada, Osmanlı Devleti ile İtilaf devletleri, ateşkes yaparak anlaşmaya varmışlardır. Bu anlaşmaya göre, Türkiye'de buluna Alman subay ve erlerinin en kısa zamanda İstanbul'a gelmesi istenir. Liman Von Sanders Paşa, Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı'nı Mustafa Kemal Paşa'ya teslim ederek İstanbul'a hareket eder. 20. Kolordu Komutanlığı üzerinde kalmak üzere 7. Ordu Komutanlığı da vekaleten Ali Fuat Paşa'ya verilir.

Savaşa katılan devletler, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzalarlar. 20. Kolordu Hareket Şube Müdürü Binbaşı Ömer Halis Bey (General Ömer Halis Bıyıktay) mütarekenin imzalandığını bildiren ordu emrini, Ali Fuat Paşa'ya verir. Paşa hemen emri okur. Okuduktan sonra yapılan mütarekenin Osmanlı Devleti'nin mağlubiyetinin bir belgesi olduğunu düşünür ve kendisini daha fazla tutamaz. Gözlerinden akan iki damla yaş, emir yazısı üzerine düşer.

O gün Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'ya;

"Padişah artık kendi tahtını düşünecektir. Bundan sonra millet artık kendi haklarını kendisi savunacaktır. Bizim ve ordunun

ona yardım etmemiz, yol göstermemiz lazım." diyerek, bundan sonra yapılacak konuları konuşurlar.

Bu konuşmalardan sonra Ali Fuat Paşa, 7. Ordu komutan vekili olarak bölgeyle ilgili gerekli tedbirleri alır. Ali Fuat Paşa, bu arada, bölgede bulunan çok sayıda silah ve cephanenin, Antep ve Kilis'teki güvenilir halka dağıtılmasını sağlar. Ayrıca 43. Tümen Komutanı Yarbay Osman Nuri Bey'i de bölgedeki tahıl ambarlarının korunması, hatta dayanıklı yiyecek ve tahılların güvenilir yerlere taşınması konusunda görevlendirir.

Ateşkes anlaşması şartlarına göre, Osmanlı ordusunun, jandarma hariç bütün birlikleri terhis edecekti. Ali Fuat Paşa da bu durumu değerlendirerek, jandarma kadrosunun subay, erat, silah ve askerî malzeme ile güçlendirir. Ayrıca, çıkması muhtemel karışıklıkları önlenmek ve ileride düşmana karşı verilecek direniş hareketi için terhis edilen erlerin bir kısmını jandarmaya kaydettirir. Bu çalışmalar ise ileride verilecek olan Milli Mücadele'nin çekirdeğini teşkil edecektir.

İngilizler, ateşkes anlaşmasından hemen sonra İskenderun'u işgal etmek için hazırlıklara başlarlar. Bir İngiliz subayı, İskenderun'un işgal edileceğini, bunun için tümenlerden limandaki torpillerin yerlerinin gösterilmesini ister. Ali Fuat Paşa karşı cevap olarak, İskenderun'un işgalinin ateşkes anlaşmasına aykırı olduğunu ve yalnızca ateşkes anlaşması şartlarına uyulacağını belirtir. Bu suretle İskenderun'un işgali geçici bir süre durdurulmuş olur.

2 Kasım 1918 tarihinde İngilizler, Musul'un boşaltılmasını ve Türk kuvvetlerinin kendilerine teslim edilmesini isterler. Bu isteğin Yıldırım Orduları birlikleri için de isteneceğini bekleyen Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'dan 7. Ordu'yu Islahiye'ye çekmesini ister. Bu nedenle, 20. Kolordu'ya bağlı birliklerin İngilizlere hissettirilmeden gece yürüyüşü yaptırılarak Islahiye'ye çekilmesi sağlanır.

Nitekim İngilizler, 4 Kasım 1918'de 7. Ordu'nun kendilerine teslim edilmesini isterler. Ali Fuat Paşa karşı cevap olarak, Halep'in kuzeybatısında bulunan birliklerin ateşkes anlaşması şartları içerisinde olmadığını bildirir.

Mustafa Kemal Paşa görüşmek yapmak üzere Ali Fuat Paşa'dan Adana'ya gelmesini ister. Burada yaptıkları görüşme neticesinde, Yıldırım Orduları Grubu'nun yakında dağıtılacağı değerlendirmesini yaparlar.

7 Kasım 1918 tarihinde 2. ve 7. Ordu karargahları dağıtılır. Bu durumda Ali Fuat Paşa, 20. Kolordu Komutanlığı görevine devam eder. Mustafa Kemal Paşa da Yıldırım Orduları Grubu karargahının dağıtılması üzerine emrindeki birlikleri, 2. Ordu Komutanı Nihat (Anılmış) Paşa'ya terk ederek İstanbul'a döner.

9 Kasım 1918 günü İskenderun, İngiliz kuvvetleri tarafından işgal edilir. Hatta İngilizlerin ısrarlı tehditleri karşısında Adana şehri de boşaltılır ve daha sonra da şehir işgal edilir.

İngilizler, Çukurova'nın boşaltılmasını, ayrıca ordunun silah ve malzemelerinin teslimini de istiyorlardı. Konuyla ilgili görüşmeler devam ederken, Nihat Paşa, kolordulara mümkün olduğu kadar Harbiye Nezareti'nin istediği bölgelere karargah ve tümenlerini nakletmelerini emreder. Nihat Paşa ayrıca, 20. Kolordu karargahının da geçici olarak Konya'ya nakledilmesine karar verir.

KURTULUŞ MÜCADELESİ

Ali Fuat Paşa'nın, Adana'da üzerine aldığı görevleri yerine getirirken, Balkanların karlı dağlarında, çetelere karşı verdiği savaş yıllarında yakalandığı "Tropika" hastalığı tekrarlar. Bu nedenle, hastalığını ve şahsi işlerini ileri sürerek, 2. Ordu komutanından, İstanbul'a gitmek için izin ister. Bu isteği kabul edilen Ali Fuat Paşa, Halep civarında bulunan Katma istasyonundan trene binerek, 20 günlük bir yolculuktan sonra 20 Aralık 1918 günü İstanbul'a gelir.

Ali Fuat Paşa, Kuzguncuk'taki evine geldiğinde, babası İsmail Fazıl Paşa ile memleket meselelerini konuşmaya başlarlar. İsmail Fazıl Paşa konuşmalarının bir yerinde, politika içinde faal rol oynayan, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın nüfuzlu şahsiyetlerinden Yeniköy eski Belediye Başkanı Mehmet Ali Bey'den söz eder. Hatta Mehmet Ali Bey'in kızı ile ağabeyi Mehmet Ali'nin sözlü olduğunu söyler.

O gün, tesadüf eseri, Mehmet Ali Bey de Kuzguncuk'taki evlerine gelir. Uzun bir müddet devletin son durumundan ve hükümetten bahsederler. Bir ara söz Mustafa Kemal Paşa'ya gelir.

Mehmet Ali Bey, kendisini şahsen tanımamakla birlikte, hakkında pek çok şeyler duyduğunu ve üzerinde iyi bir izlenim bıraktığını söyler. Arkasından da;

"Fakat İttihatçı'dır diyorlar, doğru mu?" diye bir soru yöneltir.

Ali Fuat Paşa da;

"Mustafa Kemal Paşa İttihatçı değildir. Savaş sırasında ve hatta daha önce Enver Paşa ile olan mücadeleleri bunu ispata yeter zannederim." diye cevap verir. Mehmet Ali Bey de;

"Evet, ben de işitmiştim." der.

Daha sonra Ali Fuat Paşa, fırsat bulursa Mustafa Kemal Paşa'yı kendilerine takdim edeceğini söyler.

Ali Fuat Paşa, o gün öğleden sonra biraz rahatsız olan Mustafa Kemal Paşa'yı Şişli'deki evinde ziyarete gider. Ziyaret sırasında, Mehmet Ali Bey ile yaptığı görüşmeyi de anlatır. Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'nın Mehmet Ali Bey ile yaptığı görüşmeyi önemser ve iyileşir iyileşmez Kuzguncuk'a gelerek kendisiyle tanışacağını söyler.

Saatlerce baş başa görüşen Ali Fuat Paşa, İstanbul'a gelirken Anadolu'daki gözlemlerini anlatır. Vatanın geleceği hakkında görüş alışverişinde bulunurlar ve tek çıkış yolunun "Ulusal Direniş" hareketini yaratmak olduğunda birleşirler. Bu için de ordunun milletle birlikte hareket etmesi gerektiğine karar verirler ve şöyle bir tespitte bulunurlar:

1. Terhisler derhal durdurulmalı.

2. Silah cephane ve malzemeler düşmana verilmemeli.

3. Genç ve güçlü komutanlar birliklerinin başında bulunmalı ve İstanbul'dakiler de Anadolu'ya gönderilmeli.

4. Ulusal direnişe taraftar olan sivil yöneticilerin yerlerinde görev yapmaları sağlanmalı.

5. Particilik kavgaları engellenmeli.

6. Halkın manevi duygularının yüksek tutulması için gayret gösterilmeli.

Bunu gerçekleştirmek için ya kabineyi devirmek ya da milli direnişe taraftar olan bir savunma ve içişleri bakanını iş başına getirmektir.

İkinci seçeneğin sansı daha yüksek olduğundan, Mustafa Kemal Paşa'nın, Savunma Bakanlığı'na getirilmesi fikri ağır basar. Böylece Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşa, iktidarda olanlarla işbirliği aramaları yolundaki denemelere başlarlar.

İsmail Fazıl Paşa, bir akşam evinde yemek vermektedir. Yemeğe Mustafa Kemal Paşa'yı da davet ederek, Mehmet Ali Bey ile tanışmasını sağlar. Yapılan sohbetlerde, Mehmet Ali Bey, Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşa'nın konuşmalarının tesiri altında kalır. Mehmet Ali Bey kendilerine, elinden gelen her türlü yardımı yapacağını ve parti yetkililerini ikna etmeye çalışacağı sözünü verir.

Ancak zaman geçtikçe kendilerinde; hükümete, milli direnişe taraftar, genç ve enerjik kişilerin getirilmesi işinin zannettiklerinden daha güç olduğu, üstelik milli savunma ve içişleri bakanlıklarına, sadrazam ve padişahın mutlak itimadını kazanmış kişilerin tayin edildiklerini anlayarak, bu durumda İstanbul'da önemli işlerin yapılamayacağı kanaati hakim olur.

Neticede ulusal direnişi İstanbul'dan değil de Anadolu'dan idare etmeye karar verirler.

Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evinde yapılan müzakerelerde, bunun da kolay olmayacağı anlaşılır. Birçok yüksek konumda olan kişilerle görüşülür. Bunlardan yalnız Rauf ve Refet Beyler ile bazı tümen komutanları ve kurmay subaylar, Anadolu'da görev almayı kabul ederler.

1919 yılı Şubat ayının sonlarına doğru bütün hazırlıklarını tamamlayan Ali Fuat Paşa, artık Anadolu'daki görevinin başına dönmek üzeredir. Ali Fuat Paşa, son defa Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evine gider.

Bundan iki gün önce aldıkları karar ise şöyledir:

- Ali Fuat Paşa, 20. Kolordu karargahını Konya Ereğli'den Ankara'ya nakletmeye çalışacaktır.

- Ankara ilerideki mücadelenin merkezi yapılacaktır.

- Mustafa Kemal Paşa'nın, geniş yetkilerle Anadolu'ya geçmesi yolu aranacaktır. Bunun için Mustafa Kemal Paşa bir süre daha İstanbul'da kalacaktır.

- Mustafa Kemal Paşa'ya ihtiyaç duyulması halinde, bir vazife almamış olsa bile Anadolu'ya geçecektir.

Mustafa Kemal Paşa arkadaşı Ali Fuat Paşa'yı kapıda karşılayarak "Rauf Bey'i de çağırdım." der.

Üç arkadaş akşam yemeğinde saatlerce konuşurlar. Mustafa Kemal Paşa, eğer bir göreve kendisini tayin ettiremez ise Anadolu'ya en itimat ettiği bir komutanın yanına gideceğini ve ilk defa işe oradan başlayacağını söyler. Ali Fuat Paşa:

"Paşam, ben ve kolordum daima emrindedir." der.

Mustafa Kemal Paşa da Ali Fuat Paşa'nın elini hararetle sıkarak;

"Beraber çalışacağız Fuat." diye karşılık verir.

Deniz Kuvvetleri Bakanlığı yapmış olan Rauf Bey, denizci olduğu için Anadolu'da bir göreve tayin olamazdı. Bunun için emekliliğini isteyecek ve Anadolu'ya geçecekti.

Ali Fuat Paşa, 1919 yılı Mart ayı içerisinde İstanbul'dan ayrılarak Konya'ya hareket eder. Buradan da 20. Kolordu'nun geçici karargahı olan Konya-Ereğli'ye gelir.

Bu arada kolordunun Ankara'ya taşınması emri çıkmıştır. Ancak İngilizler kolordunun Ankara'ya naklini geciktirmeye çalışırlar. Hatta Anadolu'daki demiryolları ellerinde bulunduğu için kolordunun ağırlıklarının taşınması konusunda fahiş fiyatlar isteyerek taşınma işini zora sokarlar. Bu zorluklara karşı Ali Fuat Paşa, Savunma Bakanlığı'ndan kolordu karargahı ve 24. Tümen'in demiryolu ile nakli mümkün olmuyor ise Ereğli-Aksaray-Kırşehir-Ankara yolu ile karadan gidilmesine izin verilmesini ister. Bir aylık bekleme süresinden sonra izin çıkar ve kolordu birlikleri, bu yolu takip ederek Ankara'ya gelir.

Bu gelişmeler olurken, hükümette de değişiklik olur, Ahmet Tevfik Paşa istifa eder, Damat Ferit Paşa başbakanlığa atanır ve ilk kabinesini 4 Mart 1919 tarihinde kurar. Kabinede, İsmail Fazıl Paşa'nın dünürü olan Mehmet Ali Bey, Posta-Telgraf Bakanı olur. Mehmet Ali Bey'in yeni kurulan kabinede yer alması, Ali Fuat Paşa'yı da çok sevindirir. Hemen babası İsmail Fazıl Paşa'ya bir mektup yazarak Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesi hususunda aracılık edebileceğini, bu nedenle Mehmet Ali Bey'in peşini bırakmamasını ister.

Karargah binasında bir müddet dinlenen Ali Fuat Paşa, İstanbul Hükümeti'nin koyu bir taraftarı olan Ankara Valisi Muhittin Paşa'yı ziyarete gider. Orta yaşlı, nazik, terbiyeli bir duruş sergileyen Vali Muhittin Paşa, Ankara'daki olağanüstü durumlardan, Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin bozguncu faaliyetlerinden, daha ön-

ceden yapılan siyasi tutuklamalardan ve İngiliz kontrol subaylarının uygunsuz hareketlerinden bahsetmez.

Halbuki Ankara'da bulunan İngiliz kontrol subayları, İngiliz Muhipler Cemiyeti ve tehcirden dönen Hıristiyanlardan aldıkları güçle oldukça şımarmışlardı. Hükümet konağına uluorta giriyorlar, valiye emirler veriyorlardı. Halk da şehirde dolaşan İngiliz askerlerinden korkuyor, haklarını arayamıyordu.

Ali Fuat Paşa'nın Ankara'ya gelişinin yaklaşık dört veya beşinci gününde, bir İngiliz subayı, Ali Fuat Paşa'yı görmek ister. Paşa, kendisini nezaketle karşılar ve kendisine yer gösterir. Ancak selam vermeyi gerek görmeyen İngiliz subayı gösterilen yere değil de başka bir koltuğa oturarak bacak bacak üstüne atar. Ali Fuat Paşa, bu saygısız davranış karşısında lüzumsuz isteklerde bulunan İngiliz subayına cevap vermez. Bu duruma sinirlenen İngiliz subayı bu defa ayağa kalkarak;

"Neden cevap vermiyorsunuz?" der.

Ali Fuat Paşa da gayet nazikçe kendisine;

"Rütbeniz nedir?" diye sorar. "İngiliz yüzbaşısı" cevabını alan Ali Fuat Paşa:

"Öyle ise, sizden yüksek rütbede bulunan bir Türk paşasının karşısında olduğunuzu asla unutmayınız ve ona göre konuşmanızı yapınız." der.

Böyle bir muameleyle karşılaşacağını beklemeyen yüzbaşının yüzü kızarır. Biraz duraklar ve elini masaya vurarak;

"Ne diyorsunuz, ne diyorsunuz?" diyerek sinirlenir. Paşa, zile basar ve odaya giren iki askere;

"Alın bunu merkez komutanlığına götürün. Bir hafta müddetle kendisine talim ve terbiye öğretsinler." diye emir verir.

Emri alan iki asker, derhal emri yerine getirir ve İngiliz subayını merkez komutanlığına götürür.

Bu durum karşısında, İngilizlerin hükümet binasını işgal edeceklerinden korkan Vali Muhittin Paşa, eli ayağı titreyerek Ali Fuat Paşa'dan bilgi almaya gelir. Ali Fuat Paşa, kendisini yatıştırarak;

"Siz şimdilik bu işlere karışmayın, ben bütün sorumluluğu üzerime alıyorum." der.

Olaydan iki gün sonra, Ankara'daki İngiliz kıtalarının komutanı, Ali Fuat Paşa'yı ziyarete gelir, paşa kendisine olayın nasıl olduğunu anlatır. Gayet terbiyeli bir asker olan İngiliz komutan, nezarette bulunan subayın serbest bırakılması halinde memnun kalacağını paşaya söyler. Bu nazik konuşmadan sonra Ali Fuat Paşa, İngiliz yüzbaşısının nezaretten çıkarılması için emir verir. Ayrıca İngiliz kıta komutanına;

"Şimdi isterlerse gelsinler, daha iyi konuşabiliriz." diyerek, kendisine haber gönderir.

Başarmak için maddi ve manevi olarak kuvvetli olmak gerekiyordu. İcabında istiklalimizi koruyacak, yurdun savunmasına yarayacak cephane ve teçhizat saklanacak, ordunun terhisine mani olunacaktı. Yapılacak işlerden biri de ordu ve halk arasında birliği temin etmek, azim, iman ve ümit duygularını kuvvetlendirerek kurtuluşa inandırmaktı.

20. Kolordu, bu esaslara göre bir çalışma programı hazırlar ve hiç sapmadan uygulamaya başlar. Kolordu, gerek eski ve gerekse yeni bölgelerde düşmana tek bir silah terk etmez, hatta vermek isteyenlere de mani olunur. Maneviyat açısından da ellerinden gelen çabayı harcamış, halka, İtilaf devletleri ile beraber hareket eden İstanbul Hükümeti'ne inanıp kanmamaları, bütün vatan-

daşların el ele vererek istiklal davasında tek bir vücut gibi hareket etmesi salık verilir.

Ali Fuat Paşa'nın bu çalışmaları meyvesini vermeye başlamıştı. Böylece, yabancı memurların sömürgeci siyasetlerinin önüne geçilmiş, yapılan sert ihtarlar kendilerini hizaya getirmiş, kendilerini koruyan hamilerinin bu tutumları da yerli Hıristiyanların taşkınlıklarını da ister istemez sona erdirmişti. Cebeci'deki İngiliz garnizonunun İzmit'e nakil mecburiyetinde bırakılması ise halkın maneviyatını yükseltir. Böylece, halkımız ve memurlarımız, alınan tedbirlerin isabetine inanarak milli davaya dört elle sarılırlar.

Ali Fuat Paşa, o gün İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiği haberini alır ve çok üzülür. Gece Keçiören'deki evine gitmez ve odasındaki paravanın arkasına portatif bir karyola kurdurur. Ancak gözüne uyku girmez. O sırada kapı vurulur ve içeriye Kolordu Kurmay Başkanı Ömer Halis Bey girer. Gece boyunca, İzmir'in işgali ve ülkenin geleceği hakkında dertleşirler.

Paşa, sabahleyin babası İsmail Fazıl Paşa'dan bir mektup almıştır. İzmir'in işgalinden üç gün önce yazılan mektupta, Mustafa Kemal Paşa'nın geniş yetkilerle 9. Ordu Müfettişliği'ne tayininin gerçekleştiği ve görevinin başına hareket edeceği yazıyordu.

Gün geçtikçe İngiliz işgal kuvvetlerinin Osmanlı Hükümeti üzerindeki baskısı devamlı artıyor, protestolar ve arkası kesilmeyen lüzumsuz şikayetler bitmiyordu. Bu günlerde Başbakan Damat Ferit Paşa, zor günler geçiriyor, özellikle de geçinemediği Cemal Bey'in yerine girişken ve güçlü bir içişleri bakanı arıyordu. Neticede, Hürriyet ve İtilaf Partisi içerisinde itimat kazanan Mehmet Ali Bey, bu görev için uygun görülür ve 7 Nisan 1919 tarihinde içişleri bakanı olarak atanır.

MUSTAFA KEMAL PAŞA SAMSUN'A GİDİYOR

İstanbul'daki işgal kuvvetleri komutanlığı, başbakanlığa bir yazı yazarak; Samsun ve civarında huzurun bozulduğu, Türklerin Rum köylerine tecavüz ettikleri, bu tecavüzler durdurulamaz ve Osmanlı Hükümeti bundan aciz ise, kendilerinin müdahale edecekleri hususunu, sert bir şekilde ifade ederler.

Olaya bir çare arayan Damat Ferit Paşa, İçişleri Bakanı Mehmet Ali Bey'in fikrini sorar. Mehmet Ali Bey de konunun İstanbul'dan çözülmesinin mümkün olamayacağını ifade ederek, olay bölgesine güçlü ve geniş yetkili bir kişinin gönderilmesi gerektiğini söyler. Damat Ferit Paşa:

"Kimi tavsiye edersiniz?" diye sorduğunda, Mehmet Ali Bey:

"Mustafa Kemal Paşa..." diye cevap verir.

Olaydan iki gün sonra Mehmet Ali Bey, Damat Ferit Paşa, Mustafa Kemal ve Eski Genelkurmay Başkanı Cevat Paşaları öğle yemeğine davet ederek, tanışma ve konuşma zemini hazırlar. Yemekte geçen konuşmalardan ikna olan Damat Ferit Paşa ertesi gün, Savunma Bakanı Mareşal Şakir Paşa'ya, Samsun'daki

hadiselerin tetkikine Mustafa Kemal Paşa'nın memur edilmesi emrini verir.

İzmir'in beklenmedik bir şekilde işgal edilmesi, Osmanlı Hükümeti'ni çok sarsar. Üstüne üstlük, Çanakkale'de İngilizlere karşı başarılı olmuş bir paşanın Anadolu'ya görevli olarak gönderilmesi İngilizleri kızdırmıştı. İngilizler, Mustafa Kemal Paşa'nın en kısa zamanda geri çağrılmasını hükümetten isterler. Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin liderleri de bu tayinden dolayı hükümeti sorumlu tutmaya başlar. Damat Ferit Paşa, çok zor durumda kalır. Kendisinin zarar görmemesi için işin hal yolunu arar. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa'yı tavsiye eden İçişleri Bakanı Mehmet Ali Bey ile Savunma Bakanı Mareşal Şakir Paşa'yı hükümetten uzaklaştırır.

Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya geçtikten sonra Ali Fuat Paşa ilk teması 23 Mayıs 1919 tarihinde kurar.

Bu arada Ali Fuat Paşa, Eski Deniz Kuvvetleri Bakanı Hüseyin Rauf Bey ile üç arkadaşının Afyon'a geldiğini ve ertesi gün de Ankara'ya yola çıkacaklarını öğrenir. İki gün sonra da Hüseyin Rauf Bey bir arabayla Ankara'ya ulaşır. Ali Fuat Paşa, Rauf Bey ve arkadaşlarını, Ankara girişinde Akköprü tarafında karşılar. Rauf Bey, Ali Fuat Paşa'ya sarılarak;

"İşte birbirimize gene kavuştuk." der.

Daha sonra Paşa, Rauf Bey ve arkadaşlarını Keçiören'deki evine götürerek misafir eder.

Hüseyin Rauf Bey, Ankara'da fazla kalmak istemiyordu. Bir an önce Mustafa Kemal Paşa'ya katılma isteğinde idi. Ali Fuat Paşa, Havza'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya şifreli bir telgraf çekerek vaziyeti bildirir ve kendisinden İskilip veya Osmancık'ın görüşme yeri olarak belirlenmesini ister.

Bu arada Ali Fuat Paşa, Vali Muhittin Paşa'ya birlikleri teftiş etmek ve tatbikat yaptırmak için birkaç günlüğüne Ankara'dan ayrılacağını söyler.

Ali Fuat Paşa ve arkadaşları, 12 Haziran 1919 tarihinde Tosya-Osmancık-Merzifon yolu ile Havza'ya hareket ederler. 18 Haziran'da Havza'nın birkaç kilometre batısına geldiklerinde, Mustafa Kemal Paşa'nın birkaç gün önce Amasya yönüne gittiğini öğrenirler. Havza kasabası Fransızların işgalinde bulunduğu için kasabaya girmezler. Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile telgraf irtibatı kurması ve yeni görüşme yerinin tespit edilmesi amacıyla yaveri İdris Çora'yı Havza'ya gönderir. Mustafa Kemal Paşa ile irtibata geçen yaver, kendilerini Amasya'da beklediğini söyler.

Ali Fuat Paşa ve arkadaşları, sabahleyin erkenden Amasya'ya doğru yola çıkarlar. Şehre girdiklerinde, Mustafa Kemal Paşa ve Amasyalılar gelenleri candan karşılarlar. Akşam yemeği, hep birlikte yenilir. Yemekten sonra Mustafa Kemal, Ali Fuat Paşalar ve Hüseyin Rauf Bey baş başa kalırlar. Yaptıkları görüşmelerde, bugüne kadar geçen olayların değerlendirmesini yaparlar. 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya da telgraf çekerek birlikte olduklarını haber veririler.

Yapılan toplantı, vatanın uğradığı istila tehlikesi, tam bağımsızlığımızın ve milli hukukumuzun korunması gibi çok önemli konuların görüşülmesi nedeniyle saatlerce devam eder. Neticede, Mustafa Kemal Paşa'nın bu hususta hazırladığı metin yardımı ile Amasya kararları hazırlanır.

Amasya kararlarının konusu özetle; vatanın ve milletin bütünlüğünün tehlikede hükümetin ise acz içinde bulunduğu, kurtuluşun milletin azim ve kararında olduğu ve milletin haklı sesini bütün dünyaya duyurarak bir milli kongrenin Sivas'ta toplanacağı şeklindedir.

Diğer komutanlar ile yapılan mutabakat neticesinde hazırlanan genelge, salonda bulunan Hüseyin Rauf Bey ve Ali Fuat Paşa tarafından imzalanmıştı. Sıra Refet Bey'e geldiğinde, kısa bir tereddütten sonra Ali Fuat Paşa'ya dönerek;

"Kongrenin icabında bir hükümet teşkil edeceği anlaşılıyor. Acaba siz de böyle mi anlıyorsunuz?" diye sorar. Ali Fuat Paşa da;

"Evet, kongrenin her şeyi tetkik ve müzakere ettikten sonra milletin hürriyet ve istiklalini temin maksadıyla bir hükümet tesisi de gerekiyor ise bunu yapabileceğini ben de anlıyorum." diye cevap verir.

Bunun üzerine Refet Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın uzattığı genelgeye imzasını atar.

Ali Fuat Paşa, yapılan toplantıdan sonra, 22 Haziran 1919 tarihinde Amasya'da beraber olduğu arkadaşlarına veda ederek, Ankara'ya dönmeye hazırlanmaktadır. Dönmeden önce Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'yı bir kenara çekerek;

"Fuat Paşa, beni ordu müfettişliği makamında uzun süre tutacaklarına ihtimal vermiyorum. Önümüzdeki günlerde durum anlaşılacaktır. Seni temin ederim ki mücadelemize rütbe ve yetkisiz olarak da devam edeceğim. Arkadaşlarımın aynı yakınlığı ve vefayı göstereceğinden eminim." der.

Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın ne demek istediğini anlamıştı. Mustafa Kemal Paşa'ya İstanbul'da son görüşmesinde verdiği cevabı tekrarlar;

"Durum ne şekilde gelişirse gelişsin, ben ve kolordum daima emrinde kalacaktır."

Mustafa Kemal Paşa biraz durakladıktan sonra;

"Bu adamlar seni de kolordunun başından ve hatta askerlikten de ayırabilirler." der.

Ali Fuat Paşa Mustafa Kemal Paşa'nın gözlerinin içine bakarak;

"Bu durumda dahi seninle beraberim, paşam." diye cevap verir.

Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'nın elini hararetle sıkarken;

"Biliyorum, biliyorum Fuat. Haydi, uğurlar olsun. Vali Muhittin Paşa'ya hürmetlerimi söylemeyi unutma." der ve birbirlerine sarılarak vedalaşırlar.

Ali Fuat Paşa, 26 Haziran 1919 tarihinde Ankara'ya gelir. Ankara'da işler normal seyrinde devam ediyordu. Ancak İçişleri Bakanı Ali Kemal Bey'in 23 Haziran 1919 tarihinde vilayetlere gönderdiği gizli emri okuduğunda hayretler içinde kalır. Ali Kemal Bey, bu emirde; Mustafa Kemal Paşa'nın büyük bir asker olmakla birlikte, kendisine verilen görevde başarılı olamadığını belirterek, bu nedenle İngilizlerin talep ve arzuları ile görevinden alındığını bildirmektedir.

26 Haziran 1919 tarihli İçişleri Bakanlığı'nca gönderilen genelge ise çok daha sert ve milli hareketler için "fesat" ifadesi kullanılarak, önünü almak için ne yapmak gerekirse yapınız ve masum halkı yönlendiriniz diyordu.

Bu genelgeyi okuyan Ali Fuat Paşa'nın gözüne uyku girmez. Ertesi günü, bütün askerleri, devlet memurlarını ve halkı silaha sarılmaya davet eden bir genelge hazırlayarak, şifre ile Batı Anadolu'nun bütün komutanlarına, sivil yöneticilerine ve milli kuruluşlara gönderir. Bu arada, 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa da Ali Fuat Paşa'nın yayınladığı genelgedekine benzer bir tepki verir.

ANKARA VALİSİ MUHİTTİN PAŞA

Vali Muhittin Paşa, iki gün sonra teftişten dönmüştü. Ali Fuat Paşa, kendisini ziyarete gider. Ancak Vali Muhittin Paşa, kendisini nazik fakat dargın bir ifadeyle karşılar. Sebebi malumdu. Ali Fuat Paşa, Ankara'dan ayrılırken gerçek nedenini kendisinden saklamıştı. Amasya'da gerçekleşen toplantıyı ve yayınlanan genelgeyi, Muhittin Paşa da öğrenmişti.

Ali Fuat Paşa, valiyle konuşmasına devam ederek kendilerinin Amasya'da hükümete karşı cephe almadıklarını ancak hürriyet ve istiklalimizi ve vatanın tamamiyetini kurtarmak için birleşmemiz gerektiği hususunu bir kere daha tespit ederek onu ilan ettiklerini söyler.

Kara Vasıf[14] Bey tarafından İstanbul'da bazı kişilere ulaştırılan Amasya kararları ile ilgili mektupların cevapları, yine Kara Vasıf Bey tarafından Ali Fuat Paşa'ya, oradan da Erzurum'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya şifre ile bildiriliyordu.

Amasya'da alınan karar gereğince, Ali Fuat Paşa, toplanacak olan Sivas Kongresi için 20. Kolordu bölgesinde ve sorumluluk alanındaki şehirlerden üye seçilmesi için gerekli tedbirleri aldırır.

14 İstanbul'da ilk direniş örgütünü kuran İttihat ve Terakki üyesi.

Erzurum'da bulunan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları da bundan sonra yapılacak işler konusunda bazı kararlar alır. Alınan bu kararlara Ali Fuat Paşa da katılır. Karar, Anadolu ve Rumeli'de bulunan ordulara ve kolordulara tebliğ edilir ve bu karar gerek ordu gerekse milli kuruluşlarca memnunlukla karşılanır.

Ali Fuat Paşa, çalışma odasında rutin işleriyle ilgilenirken, Kolordu Kurmay Başkanı Ömer Halis Bey odasına girerek bir telgraf metnini kendisine verir. Telgraf Mustafa Kemal Paşa'dan gelmektedir. Telgrafta, askerlikten istifa ettiğini ve milletin gönlünde bir savaşçı gibi mücadelesine devam edeceğini yazıyordu. Ali Fuat Paşa, istifa haberi karşısında çok heyecanlanır ve elini sertçe masaya vurur.

Ali Fuat Paşa, Harp Okulu'nu aynı sınıfta beraber okuduğu, acı tatlı pek çok hatıraları beraberce savaş meydanlarında yaşayan ve kazandığı rütbelerin hakkını veren bu fedakar arkadaşını, çıktığı bu zor ve çetin mücadelede yalnız bırakmayacaktı.

Mustafa Kemal Paşa, askerlikten istifa ettiği zaman Rauf Bey ile beraber oturmuşlar, istifanın ordu ve halk arasında ne gibi bir tesirinin olacağı üzerinde konuşuyorlardı. Bu arada yaveri odaya girerek, Kazım Karabekir Paşa'nın ziyarete geldiğini haber verir. Kazım Karabekir Paşa odaya girdiğinde Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey ayağa kalkarlar. Kazım Karabekir Paşa hazırol vaziyetinde;

"Ben ve kolordum emrinizdeyim, bütün emirlerinizi eskisi gibi yerine getireceğimden emin olabilirsiniz paşam!.." der.

Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa vefalı, cesur, dürüst arkadaşının boynuna sarılır, onu kucaklar ve öper.

Bu arada, Damat Ferit Paşa başkanlığındaki Osmanlı heyeti, Paris Barış Konferansı'ndan eli boş olarak İstanbul'a döner. Kısa bir müddet sonra da kabinede geniş çaplı bir değişiklik yapılır.

Ali Fuat Paşa'nın, Afyon'da bulunan 23. Tümen komutanına gönderdiği üç üye seçilerek yolluklarının da Konya'dan temim edilmesini istediği tebligat, Damat Ferit Paşa'nın eline geçer. Bunun üzerine Damat Ferit Paşa, bütün illere gönderdiği bir genelgede, kendisinin Paris Konferansı'nda bulunduğu sırada Anadolu'da anarşinin başladığını belirterek, bölgelerinden üye seçilmemesi ve yolluk verilmemesini isteyen bir emir gönderir.

Damat Ferit Paşa'nın gönderdiği genelgeye karşı, Ali Fuat Paşa da bölgesi ve kontrolünde bulunduğu yerlere bir genelge yayınlayarak, milli harekete hiç kimsenin engel olamayacağını belirtir.

Ali Fuat Paşa, yayınladığı bu genelgeden sonra Savunma Bakanlığı'na da bir yazı göndererek, 20. Kolordu bölgesindeki subayların hiçbir şekilde siyasete karışmadıklarını, buna karşı bazı sivil amir ve memurların particilik yaparak askere cephe aldığını, böylece yaratılan ikilik sonucunda düşmanların birçok şehir, kasaba ve demiryoluna el koyduklarını bildirir. Savunma Bakanlığı'na gönderdiği yazıda, jandarmanın ve askeriyenin olmadığı yerlerdeki halkı bilgilendirmeye çalıştıklarını, bu nedenle millet tarafından kurulan Müdafaa-yı Hukuk ve Reddi İlhak Cemiyetlerine her türlü yardımın yapılmaya çalışıldığını, yapılan bu çalışmaların cahil halk tarafından yanlış anlaşıldığını ve bu nedenle de İstanbul'a dayanağı olmayan haberlerin gönderildiğini belirtir. Bu haberleri alan hükümet yetkililerinin de memlekette karışıklık olduğunu zannederek birtakım bildiriler yayınladıklarını, söyler ve Savunma Bakanı Nazım Paşa'dan bu yanlışlığın düzeltilmesini ister.

Bu tarihlerde, Sivas Kongresi hazırlıkları da süratle yürütülmektedir. Ali Fuat Paşa Ankara'da bulunması nedeniyle kongre için yapılan hazırlıkların büyük bir kısmını üstlenmiştir. Batı Anadolu'dan gelen üyeler, Ankara'dan geçerken Ali Fuat Paşa ta-

rafından bilgilendiriliyor, fikirlerini alıyor ve gerekli telkinlerde bulunarak Sivas'a yolcu ediliyordu. Aynı zamanda Ankara'daki gelişmelerden Mustafa Kemal Paşa'ya da anında bilgi veriliyordu.

Ali Fuat Paşa, kolordu karargahında bulunduğu bir sırada, Kurmay Başkanı Binbaşı Ömer Halis Bey, paşanın odasına girerek;

"İstanbul'dan eski bir asker geldi. Sizi görmek istiyor." der.

Paşa kim olduğunu sorar. Halis Bey:

"Babanız İsmail Fazıl Paşa Hazretleri." diye cevap verir.

Ali Fuat Paşa henüz şaşkınlığını üzerinden atamadan, babası İsmail Fazıl Paşa odaya girer.

İsmail Fazıl Paşa, altmış dokuz yaşında olmasına rağmen dinç görünüyordu. Ancak katıldığı savaşlar ve baskı yönetimi döneminde geçen uzun sürgün hayatı, kendisini oldukça yıpratmıştı. Ali Fuat Paşa, annesinin yalnız kalacağı endişesini ve sağlığı ile ilgili kaygılarını kendisine söylediğinde, babası İsmail Fazıl Paşa'dan;

"Ulusun bağımsızlığı söz konusu olurken aile kaygısı düşünülemez. Çünkü ailenin huzur ve rahatı ancak ulusun huzur ve kurtuluşuyla gerçekleşebilir." cevabını alır.

Daha sonra konuşmasına devamla;

"Ben Mustafa Kemal'le beraber, onun emrinde, onun gittiği yolda sonuna kadar yürüyeceğim. Bu kararı İstanbul'dan ayrılmadan çok önce vermiştim." diyerek kararlılığını ifade eder. Yüzünü kaldırıp oğluna baktığında, gözlerinden yaşların indiğini görür. Baba oğul birbirlerine sarılır ve bu kutsal mücadelede birlikte olacaklarından mutluluk duyarlar.

İsmail Fazıl Paşa, Ankara'da birkaç gün kalır, daha sonra kongrede özel görevli olarak bulunmak üzere Sivas'a doğru yola çıkar. Çıkarken de oğluna;

"Biliyor musun Fuat? Mustafa Kemal Paşa'yı ne kadar göreceğim geldi. Bir oğlumu İstanbul'da bırakmıştım. İkincisini Ankara'da buldum. Üçüncüsüne Sivas'ta kavuşacağım." diyerek veda eder.

Erzurum'da yapılacak kongre nedeniyle İstanbul Hükümeti telaşa kapılır ve bazı valileri İstanbul'a çağırır. İstanbul'da valiler toplantısı yapılırken Erzurum Kongresi 7 Ağustos 1919 tarihinde sona erer.

Erzurum Kongresi mahalli hüviyetten çıkmış, bütün memleketteki Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetlerinin de katılmasıyla bir "Milli Birlik Kongresi" kimliğine bürünmüştür.

Damat Ferit Paşa'nın kurduğu yeni kabinede görev alan İçişleri Bakanı Adil Bey, General Milne'in de baskısı ile vilayetlere bir genelge göndererek, merkezi Ankara'da olmak üzere bir Kuva-yı Milliye kurulmasına teşebbüs edildiği, her taraftan delege toplandığı ifade edilerek bu işe ön ayak olanların yakalanarak İstanbul'a gönderilmesini istemiştir.

Adil Bey bu genelge ile yetinmeyerek, milli teşkilat ve kongrelerin, sivil ve askerî makamlar arasında anlaşmazlığa sebebiyet verdiği düşüncesiyle Anadolu'ya "nasihat ve teftiş heyetleri" göndermeyi kararlaştırmıştır.

İstanbul'daki valiler toplantısına katılan Ankara Valisi Muhittin Paşa, 9 Ağustos 1919 tarihinde yanında Galip Paşa olduğu halde Ankara'ya döner.

Ali Fuat Paşa, Vali Muhittin Paşa'yı ziyaretine gider. Ancak Muhittin Paşa, yanında Galip Paşa olduğu için açık konuşmaktan çekinir.

Ali Fuat Paşa 11 Ağustos 1919 tarihinde, Savunma Bakanlığı'ndan şifreli bir yazı alır. Gelen bu yazı ile Ali Fuat Paşa, daha önce gönderdiği rapor hakkındaki görüşleri alınmak üzere İs-

tanbul'a davet ediliyordu. Ancak paşa, bu davetin bir tuzak olduğunu anlar ve rahatsızlığını bahane ederek İstanbul'a gitmez.

İstanbul'dan yeni talimatlarla döndüğü anlaşılan Vali Muhittin Paşa, birkaç gün sonra padişahın ve hükümetin "İngiliz Mandası" taraftarı olduğu, Ali Fuat Paşa'nın da İstanbul'a gideceği ve Ankara'daki kuvvetlerin de dağıtılabileceği dedikodularını yayar.

Bunun üzerine Ali Fuat Paşa, valiye yolladığı haberle bu gibi sözlerin tekrarlanması halinde şiddet kullanmak zorunda kalacağını bildirir. Bu arada, Ankara halkının bir kısmı, gerek valinin ve gerekse teftiş heyetinin derhal İstanbul'a dönmesi için hükümete telgraf çekerler.

Damat Ferit Paşa, kabineye yeni savunma bakanı olarak Süleyman Şefik Paşa'yı atar. Yeni atanan bakan da 15 Ağustos 1919 tarihinde kolordulara gönderdiği emirle sadece Savunma Bakanlığı ile yapılacak görüşmelerin şifreyle yapılmasını, kolordular arasında yapılacak olan görüşmelerin ise açık bir şekilde yapılması emrini verir.

Savunma Bakanlığı'nın vermiş olduğu emre, Ali Fuat ve Kazım Karabekir Paşalar şiddetle itiraz ederler. Fakat Süleyman Şefik Paşa bu itirazları dinlemez. Bunun üzerine Ali Fuat Paşa, Savunma Bakanlığı'na bir muhtıra vererek 24 saat içerisinde şifreli haberleşmeye izin verilmediği takdirde bütün telgrafhanelerin askerî işgal altına alınarak haberleşmeye eskisi gibi devam edileceğini bildirir. Savunma Bakanlığı yayınladığı emri geri almaz. Bunun üzerine, 21 Ağustos 1919 tarihinde, 20. Kolordu bölgesindeki telgrafhaneler işgal edilir. Bu durum karşısında aynı gün Süleyman Şefik Paşa, bir genelge yayınlayarak verilen emrin geri alındığını bildirir.

İlk uygulamasında Ali Fuat Paşa'nın direnişiyle karşılaşan Süleyman Şefik Paşa, bundan sonra taktik değiştirerek Ali Fuat Pa-

şa'ya güven telkin etmek ve daha sonra bir fırsatını bulup İstanbul'a getirerek tutuklatmak ister.

Ali Fuat Paşa, Süleyman Şefik Paşa'nın İzmir'i bahane ederek hazırladığı tuzağa da düşmez. Kendisine 24 Ağustos 1919 tarihinde verdiği cevapta; Milletin, İzmir'i işgali üzerine bizzat kendi kaderine hakim olmak istediğini, bunun bir neticesi olarak milli hareketlerin günden güne kuvvetlendiğini, hükümet ve millet arasında mevcut ve devam etmekte olan anlaşmazlığın giderilmemesi halinde, vatanın ve hilafet makamının büyük bir tehlike içine gireceğini, bu nedenle hükümetin milletle el ele vererek geleceğin milletin arzusuna göre olmasının teminine çalışması gerektiğini bildirir.

Ali Fuat Paşa verdiği bu raporuyla Süleyman Şefik Paşa'ya, milli iradeye boyun eğmeleri tavsiyesinde bulunduğundan, bu tavsiyenin hoşa gitmeyeceğini, dolayısıyla görevden alınabileceği ihtimalini de göze almıştır. Ancak bu durum daha Amasya görüşmeleri sırasında gündeme gelmiş ve komutanların görevden alındıkları takdirde bölgelerinden ayrılmayarak milli görevlerine devam etmeleri kararı alınmıştı.

Ali Fuat Paşa'nın verdiği cevabın üzerinden birkaç gün geçmişti ki Savunma Bakanlığı'ndan bütün kolordulara yayınlanan bir emir gelir. Gelen emirde; 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'nın kendisine verilen görevleri noksan yaparak içinden çıkılmaz karışıklara neden olduğu için azledildiğini ve yerine halefinin gelmesine kadar Ankara'da bulunan Ahmet Hulusi Paşa'nın vekalet edeceği bildirilir.

Ali Fuat Paşa, gelen emri aldığında sakinliğini bozmaz. Çünkü o, komutayı ne Hulusi Paşa'ya, ne de İstanbul'dan gelecek milli hareket karşıtı bir komutana teslim etmek niyetinde değildir.

Gerçekte hasta ve yaşlı olan Ahmet Hulusi Paşa, yapılan ihtar üzerine 20. Kolordu Komutanlığı vekaletini kabul etmez.

Ali Fuat Paşa bu görevi üstlenerek, emri altındaki makamlara ve Heyet-i Temsiliye'ye 20. Kolordu komutan vekili unvanı ile göreve devam edeceğini bildirir. Bu arada Savunma Bakanlığı'nın bu emri, Kazım Karabekir Paşa ve Selahattin Bey tarafından protesto edilir.

Bu gelişmeler üzerine Savunma Bakanlığı, 2 Eylül 1919 tarihinde verdiği emir ile 20. Kolordu Komutanlığı'na, Eskişehir'de bulunan Kiraz Hamdi Paşa'yı atar. Bu atamaya tepki veren 20. Kolordu emrinde bulunan tümen komutanları ve subayları emre itiraz ederek, Ali Fuat Paşa'nın 20. Kolordu Komutanlığı vekaletinin kendisinde kalması için gerekli yerlere başvururlar.

Hatta 5 Eylül 1919 tarihinde 20. Kolordu Komutan Vekili Ömer Halis (Bıyıktay) Bey, Savunma Bakanlığı'na gönderdiği yazı ile Hamdi Paşa'nın tayininin Ankara halkı ve subaylar tarafından kabul edilmeyip, Ankara'ya geldiği takdirde misafir olarak tutuklanıp ilk tren ile İstanbul'a geri gönderileceğini bildirir.

4 Eylül 1919 tarihinde, Sivas Kongresi açılır ve Ali Fuat Paşa, kongrenin açılışı nedeniyle bir kutlama telgrafı gönderir.

Bu arada İçişleri Bakanı Adil Bey, Sivas Kongresi'ni basmak ve Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını tutuklatmak girişiminde bulunur. Bunun üzerine Sivas Kongresi, 9 Eylül 1919 tarihinde İstanbul ile haberleşmenin kesilmesine karar verir. Alınan karar doğrultusunda kolordular İstanbul'a, milletin itimat etmediği hükümetin çekilerek, yerine namuslu insanlardan oluşacak bir kabine kurulmasına kadar milletin, merkezî hükümetle görüşme ve ilişkide bulunmayacağı ve ordunun da bu karara uyacağını ifade eden telgraf çekerler. Doğal olarak bu durumda Anadolu, hükümetsiz kalmış oluyordu.

İstanbul Hükümeti ve özelikle de İşgal güçleri, Sivas Kongresi ile teşkilat ve birliğini tamamlayarak büyük bir güç haline gelecek olan milli hareketin, onları tehdit edici bir duruma gelme-

sini istemiyorlardı. Bu nedenle, 1919 yılı Ağustos ayı sonlarına doğru İngilizler, Anadolu'ya büyük miktarda kuvvet yığmaya başlarlar. İngilizlerin amacı, Batı Anadolu ile Sivas ve Ankara'nın irtibatlarını kesmekti.

Savunma Bakanlığı 17 Eylül 1919 tarihinde, 20. Kolordu karargahının Eskişehir'e nakledilmesini ve tesis ve numaralarının da eskiden olduğu gibi 5. Kolordu'ya çevrilmesi emrini alır. Bu emir ile on beş gün içerisinde Eskişehir'e gelmeyen kolordu karargah mensuplarının ise azledilmiş sayılacağını, haklarında gerekli işlemlerin de derhal yapılacağını bildirir.

Savunma Bakanlığı'nın almış olduğu bu karara hemen hemen hiç kimse uymaz ve kolordu emrindeki subaylar, Savunma Bakanlığı'na telgraf çekerek, kararın tatbik edilemeyeceğini ve Ali Fuat Paşa'ya bağlı kalacakların bildirirler.

Bu sırada İngilizler, Eskişehir'deki kuvvetlerini altı yüz kadar Hintli askerle değiştirmişlerdi. Mustafa Kemal Paşa da şimdilik Ali Fuat Paşa'ya İngiliz birlikleri ile herhangi bir çatışmaya girmemesini ve Sivas Kongresi'nin neticesini beklemesi talimatını verir.

Ancak İngilizlerin iki tugayını, Ankara'ya sevk edecekleri haberleri etrafa yayılır. İngilizler tarafından kasıtlı olarak yaylan bu haberler, halkın üzerinde karamsarlığa sebep olur. Bunun üzerine Ali Fuat Paşa, Kolordu Kurmay Başkanı Ömer Halis ve 24. Tümen Komutanı Yarbay Mahmut Bey ile bir toplantı yaparak aşağıdaki kararları alırlar:

1. Geyve Boğazı'nın batısından doğusuna, hiçbir yabancı kuvvet geçirilmeyecek, geçenler var ise tekrar batıya çıkartılacaktır.

2. Batı Anadolu'da morali bozulan milli teşkilatın yeniden aktivite kazanması için İstanbul Hükümeti'nin buna engel olacak hareketleri önlenecektir.

3. Pek yakında toplanıp gelecek için önemli kararlar alacak kongrenin sesini her tarafa duyurmak ve kongrenin İstanbul Hükümeti üzerindeki tesirini temin edebilmek için gerekli ve icabında çok şiddetli tedbir alınacaktır.

4. Milli teşkilat ve azmin, ülkenin batıdan doğusuna, güneyinden kuzeyine kadar her şeye hakim kılınmasına çalışılacaktır.

Ali Fuat Paşa, alınan tedbirleri tasvip olunmak üzere tafsilatlı bir şekilde kongreye gönderir. Mustafa Kemal imzalı olarak gelen cevapta; alınan tedbirlerin kongrede okunduğu, takdir ve minnetle alkışlandığı ve kabul edildiği, teşekkür edilerek başarılar dilendiği ve kendisinin de Garbi Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Kumandanlığı'na[15] atandığı bildirilmektedir.

15 Batı Anadolu Genel Ulusal Güçler Komutanlığı.

ALİ FUAT PAŞA ESKİŞEHİR'DE

Eskişehir'de bulunan İngiliz işgal kuvvetleri, Ali Fuat Paşa tarafından Eskişehir milli bölge komutanı olarak atanan Yarbay Atıf Bey'i tutuklarlar. Stratejik açıdan çok önemli bir yer olan Eskişehir'de kazanılacak bir başarının, harekete büyük bir moral kazandıracağını değerlendiren Ali Fuat Paşa, Eskişehir'e bizzat hareket etme kararı alır. Ali Fuat Paşa, fazla zaman kaybetmemek için aldığı hareket kararını, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına danışamaz. Ali Fuat Paşa, 9 Eylül 1919 tarihinde Sivas kongre başkanlığına bir telgraf çekerek Eskişehir'e gideceğini bildirir ve aynı gece yüz atlı, iki ağır ve dört makineli tüfekten oluşan bir grup ile birlikte Eskişehir'e hareket eder.

Ali Fuat Paşa, Sivrihisar'a geldiğinde, gözlemlerini ve yapılacak hareketin ana hatlarını şöyle tespit eder:

1. Eskişehir'in dış ile olan tüm haberleşmesini ve demiryolu bağlantılarını kesmek.

2. Eskişehir halkının harekete katılmasını sağlayıp elde edilen gücün bir kısmını Seyitgazi-Eskişehir arasında, diğer kısmını da İnönü ovasında toplamak.

3. Yapılan hareketin tamamen milli ve bir iç işler meselesi olduğu, hiçbir yabancı kuvvete yönelik olmadığı hususunda yabancılara teminat verilecek. Şayet yabancılar, İstanbul Hükümeti'ni tutan bir tavır içerisine girerlerse, içişlerimize müdahale sayıp, bölgedeki işgal kuvvetlerinin silahları ellerinden alınacak ve başka bir yere götürülecek.

4. Bu hareket başarılı olur ise Eskişehir, Milli Kongre kararlarına uymuş olacak ve çevre illerin de aynı şekilde hareketleri sağlanacak.

Eskişehir hareketi, İstanbul Hükümeti'nin Sivas Kongresi'nin taleplerini kabul etmesine kadar devam edecekti.

Ali Fuat Paşa, yayınladığı genelgeyle Beypazarı, Mihalıççık, Sivrihisar, Seyitgazi, Afyonkarahisar, Uşak ve diğer bölgelerden milli güçlerin toplanarak Eskişehir hareketine katılmak üzere gönderilmesini emreder. Toplanacak milli güçler, Eskişehir merkezi hariç şehrin etrafını saracak ve şehrin her türlü bağlantısını kesecektir.

Ali Fuat Paşa, valiler toplantısından sonra milli harekete karşı tamamen olumsuz tutum takınan Ankara Valisi Muhittin Paşa ile ilgilenmektedir. Bu arada Vali Muhittin Paşa, İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda, Ali Fuat Paşa'nın dikkate değer bir kuvveti olmadığını, az bir kuvvet ile Ankara'nın basılabileceğine inandığını bildirir.

Mustafa Kemal Paşa, artık bağımsızlık savaşına zarar vermeye başladığını düşünerek, Ankara Valisi Muhittin Paşa'nın tutuklanması gerektiğini Ali Fuat Paşa'ya bildirir. Ancak Muhittin Paşa, ilk teşebbüste yakalanamaz. Daha sonra azimle yapılan çalışma neticesinde Vali Muhittin Paşa, Ankara'ya dönmek üzere çıktığı

Çorum'dan Sungurlu-Keskin yolu üzerinde, Rıza Bey müfrezesi tarafından yakalanarak Sivas'a gönderilir.

Muhittin Paşa'nın tutuklanmasının duyulması, Çorum merkezi üzerinde çok büyük bir etki yapar ve merkez, hükümet ile ilgisini keserek Sivas Kongresi'ne bağlanır.

Ali Fuat Paşa, Kiraz Hamdi Paşa ile birlikte Eskişehir'e gelen Tevfik Rüştü (Aras) Bey'den bir görüşme teklifi alır. Yapılan görüşmede Ali Fuat Paşa, Hamdi Paşa'ya hitaben yazdığı bir mektubu kendisine verilmesini Tevfik Bey'den ister. Yazdığı mektupta, milletin padişaha sadakatsiz olmadığını, aksine padişahın geleceğinden endişe ettiği için Ferit Paşa Hükümeti'ne itimat etmediğini ve kendisinin de bu yolda hareket etmesi gerektiğini bildirir.

Bu gelişmeler üzerine Hamdi Paşa, Savunma Bakanlığı'na bir yazı yazarak, sadece siyasi tedbirlerle işin önünün alınamayacağını, hükümetin nüfuzunu bölgede arttırmak için maddi desteğe ihtiyacı olduğunu, ayrıca güvenliğin ve düzenin sağlanması için emekli Reşit Paşa'nın 20. Kolordu emrine atanmasını ister.

Ali Fuat Paşa'nın Eskişehir çevresini Kuva-yı Milliye ile (Milli Kuvvetler) sararak yaptığı baskı hareketi arttıkça, hem Hamdi Paşa hem de Eskişehir Mutasarrıfı (yöneticisi) Hilmi Bey telaşa düşerler. Hatta Hilmi Bey, şahsının korunması için İngilizlerden yardım ister.

Bu arada Heyet-i Temsiliye, Ali Fuat Paşa'nın yerine 20. Kolordu komutanı olarak atanan Hamdi Paşa'nın İstanbul'a dönmesini istemektedir. Hamdi Paşa da Heyet-i Temsiliye'ye verdiği cevapta, bu isteğin İstanbul Hükümeti'ne bildirildiğini ve cevap beklediğini bahane ederek Eskişehir'de kalır. Ancak Heyet-i Temsiliye, kendisinden İstanbul'dan gelecek cevabı beklemeye gerek olmadığını belirterek, İstanbul'a dönme isteğini tekrarlar.

Savunma Bakanlığı ise, Hamdi Paşa'nın İstanbul'a dönmesine izin vermez ve kendisinden Eskişehir-Ankara demiryolu hattının korunması ve köprülerin tahribine izin vermemesini ister.

Bu arada, Sivrihisar ve Mihalıççık ilçeleri de kongre kararlarına tabi olur ve Eskişehir ile ilişiğini keserler. Bu vaziyet karşısında Hamdi Paşa, bazı konuları görüşmek üzere ısrarla İstanbul'a gelmek için izin ister.

Alaşehir'de bulunan 23. Tümen Komutanı Ömer Lütfü Bey de ilişkisini kestiğini İstanbul'a bildirir. Aynı anda Konya-Ereğli ilçesi telgrafhanesi, 11. Tümen tarafından işgal edilerek İstanbul ile haberleşmeyi keser.

21 Eylül 1919 tarihinde, Binbaşı İsmail Hakkı Bey komutasındaki Milli Müfreze, Kütahya'ya girerek şehrin İstanbul ile olan irtibatını keser ve Milli Kongre'ye bağlar. Bu nedenle burada bulunan İngiliz taburu da tren ile Eskişehir'e çekilir ve giderken de cephanelikleri tahrip etmeden bırakırlar. Ancak bir müddet sonra şehre geri dönmek isteyen İngilizler ile Milli Müfreze arasında çatışma çıkar. Çıkan çatışmada her iki taraftan da kayıplar olur. İngilizlerin Kütahya'ya geri dönme girişimleri başarısız olur ve Eskişehir'e geri dönerler.

Ali Fuat Paşa, 20 Eylül 1919 tarihinde Eskişehir harekatının mana ve önemini açıklayan bir genelge yayınlar. Genelgede; Milli Kuvvetlerin Eskişehir'de kargaşa çıkarmak, düşmanlık etmek için gelmediği, aksine milletin kendi kaderini tayin etme esasına uyarak, milletin sesini padişaha ve medeni dünyaya duyurmak için geldiği, hükümetin ise milletin haklı sesini boğmaya ve hukukunu ayaklar altına almaya çalıştığını ifade etmektedir. Ayrıca, Eskişehir'e kadar olan vilayetlerin hükümet ile ilgilerini kestikleri, Eskişehir'in de Heyet-i Temsiliye'ye bağlanması gerektiğini belirtmiş, İngilizlerden ise tamamen milli ve iç işlerimiz olan

bu meseleye karışmamaları ve milletin meşru haklarını koruması hususunda tarafsız kalmalarını istenmiştir.

Aynı gün, İtilaf devletlerinin Eskişehir'deki komutanı General Solly Flood, Ali Fuat Paşa'yı Haydarpaşa-Bağdat demiryolu ve civarında hiçbir harekette bulunmaması, Eskişehir ve Afyon'a girmemesi konusunda uyararak, Eskişehir'de yapılacak bir görüşmeye davet eder. Ali Fuat Paşa, General Solly Flood'a verdiği cevapta; emri altındaki bu bölgede teftiş amacıyla bulunduğunu ifade eder. Bu konuların ise, Eskişehir Bölge Komutanı Atıf Bey'in bilinmeyen bir sebeple tutuklanması, Konya Valisi Cemal ve Eskişehir yöneticisi Hilmi Beylerin kötü niyetli hareketleri nedeniyle halkın silahlı veya silahsız olarak kendilerini koruma amacıyla bir araya gelmeleri olduğu belirtilir ve bu nedenle de davetine gelemeyeceğini bildirir.

Atıf Bey'in pusuya düşürülerek tutuklanmasından sonra iki taraf arasında tam bir güvensizlik doğduğundan Ali Fuat Paşa ile İngiliz Generali Solly Flood'un buluşması gerçekleşmez.

21 Eylül 1919 tarihinde karşılıklı gönderilen heyetler arasında yapılan toplantılarda; İngilizler, memleketin içişleri hususunda tarafsız kalacaklarını bildirirler. Ancak Milli Kuvvetlerin, İzmit-Eskişehir-Kütahya ve Afyon gibi İngiliz kuvvetlerinin bulunduğu bölgelere girmemeleri istenir. Ali Fuat Paşa ise her tarafa hakim olamayacağından bahisle Milli Kuvvetlerin sadece Eskişehir'e girmesine engel olabileceğini taahhüt eder. Ayrıca, Eskişehir'e hakim olunmasına yardım edilmesi halinde, bölgesi dahilindeki demiryolları hattına bir taarruz olamayacağına söz verir. Bu görüşmede ayrıca, yapılan hareketin İtilaf kuvvetleri ile bir düşmanlık yaratmak amacıyla olmadığı, iş başındaki hükümeti düşürüp, yerine milletin itimadını kazanmış bir hükümetin getirilmesinin amaçlandığı kendilerine izah edilir.

Neticede, İngiliz General Solly Flood, Ali Fuat Paşa'ya nezaketsiz bir mektup yazarak Kuva-yı Milliye'nin Eskişehir'e hakim olmasına izin vermeyeceğini belirtir. Ayrıca mektubunda; "Tarafınızdan yapılacak bir harekete aynı surette karşılık verilecek ve sadece sen sorumlu tutulacaksın." diyerek, Ali Fuat Paşa'ya saygısızca hitap eder.

Solly Flood'un bu nezaketsiz mektubu, Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşa tarafından Refet Bey vasıtasıyla İstanbul'daki İngiliz, Fransız, İtalyan ve Amerikan siyasi temsilcileri nezdinde protesto edilir.

Ali Fuat Paşa, İngilizlerin Anadolu'da sadece 27. ve 28. tümenlerinin bulunduğunu ve bu tümenlerin de demiryollarının güvenliği için kullanıldığını bildiği için İngilizlerin diğer şehirlerde kendileriyle savaşamayacaklarını değerlendirir ve Lefke Köprüsü ve tünelleri ile telgraf hatlarını, Bilecik'in batısında bulunan iki köprüyü tahrip ettirir. Bu eylemleri, Heyet-i Temsiliye'ye telgrafla bildirir. Ayrıca paşa telgrafında, yapılan bu eylemler neticesinde İngilizlerin Eskişehir'de, Kuva-yı Milliye'nin üstünlüğünü kabul edecekleri değerlendirmesini de yapar. Heyet-i Temsiliye ise Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği cevapta, Eskişehir'de yaptığı eylemleri ve İngiliz generaline karşı tutumunu tasvip ettiklerini bildirir.

Bu arada, Refet Bey'in Konya'ya gideceği haberi şehirde duyulmuştur. Hamiyetli ve vatansever Konya halkı bu haber üzerine toplanarak yürüyüş yaparlar. Konya Valisi Cemal Bey, metanetini yitirerek korkar ve İtalyanlara sığınır. İtalyanlar da kendisini gizlice İstanbul'a kaçırırlar. Böylece, Konya ili de İstanbul ile bağlarını koparak Heyet-i Temsiliye'ye bağlanır ve Cemal Bey'den boşalan valilik makamına Vehbi Efendi getirilir.

26/27 Eylül günlerinde İstanbul'da bulunan Abdülkerim Paşa[16], telgraf ile Ali Fuat Paşa'yı arar ancak bulamaz. Bu defa milli hareketin başında bulunanlarla görüşmek ister. Abdülkerim Paşa telgrafında, hükümet ile milletin ayrılığının yabancı müdahalesine yol açacağını ifadeyle barış konferansı sırasında hayırlı olmayacağını, bu ayrılığın giderilmesi için görüşmek üzere tayin edilecek bir yere, yanında bazı şahıslar olduğu halde geleceğini bildirir. Ayrıca bu konuda, Ticaret ve Ziraat Bakanı Hadi Paşa aracılığıyla şifreli cevap ister.

Ankara'da bulunan Ali Fuat Paşa'nın vekili Kaymakam Mahmut Bey, Abdülkerim Paşa'nın telgrafını Fuat Paşa'ya iletir. Fuat Paşa da Mahmut Bey'e bu telgrafın muhatabının kendisinden ziyade Sivas Kongre Heyet-i Temsiliyesi olacağı için, durumun Mustafa Kemal Paşa'ya iletilmesini ister. Mahmut Bey de durumu Mustafa Kemal Paşa'ya bildirir.

Böylece, Mustafa Kemal ve Abdülkerim Paşa arasında başlayan telgraf görüşmeleri sekiz saat devam eder. Bu görüşme esnasında Mustafa Kemal Paşa, Abdülkerim Paşa'ya milletin padişaha sadakatini yeniler ve vatan hainliği kesinleşen Ferit Paşa kabinesinin düşürülerek yerine namuslu ve milli amaçlara hizmet edebilecek bir hükümetin kurulması isteğinden doğan milli hareketi açıklar. Abdülkerim Paşa, durumdan padişahın haberdar olduğunu ve milletin arzusunu yerine getireceklerini Mustafa Kemal Paşa'ya bildirir. Mustafa Kemal Paşa ise padişahın durumdan tamamen haberdar edildiğine milletin kanaat getirmediğini bildirir. Sonunda Abdülkerim Paşa'nın, tekrar görüşme isteğiyle bu görüşmeye son verilir.

Eskişehir hareketinin başarıyla devam etmesi, birçok vilayet ve kolorduların alınan karara iştirak ederek hükümetle ilgilerini kesmesi, İstanbul'u ürkütmüştür. Nitekim Hamdi Paşa, Eskişe-

16 Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Selanik'te görev yapmış vatansever bir paşadır.

hir'deki durumun lüzumsuz ve yapacağı işlerin faydasız olduğunu anlamıştır. Bu nedenle de İstanbul'a dönme isteğinde ısrar eder.

30 Eylül 1919 tarihi itibariyle, Bursa, Isparta, Burdur, Denizli, Dinar, Alaşehir, Söke de Sivas Kongresi'ne bağlanmış, böylece İstanbul'un, yalnız Eskişehir ve İzmit merkezi ile irtibatı kalmıştır. Bu durum karşısında, Damat Ferit Paşa kabinesi, 2 Ekim 1919 tarihinde istifa etmek durumunda kalır.

Damat Ferit Paşa'nın başbakanlıktan istifa etmesi üzerine, Ali Rıza Paşa başkanlığında yeni bir hükümet kurulur. Yeni kurulan kabinede, Mersinli Cemal Paşa'nın savunma bakanı olarak yer alması da milli kuvvetler arasında sevinçle karşılanır.

Heyet-i Temsiliye, yeni hükümet ile aralarında tam bir uyum sağlanıncaya kadar, eski tutumlarına devam etme kararındadır. Heyet-i Temsiliye ile anlaşmaya çalışan Başbakan Ali Rıza Paşa göreve başlar başlamaz makine başına geçerek, Heyet-i Temsiliye'nin tekliflerinin neler olduğunu öğrenmek ister.

3 Ekim 1919 tarihinde, Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'dan Savunma Bakanlığı'na bir telgraf çekmesini ister. Çekmesini istediği telgrafta, Heyet-i Temsiliye'nin istekleri sıralanarak, iki ordu müfettişliğinin oluşturulması, ayrıca 13. Kolordu da dahil olmak üzere, doğuda bulunan kolorduların Kazım Karabekir Paşa'ya, batıda bulunan kolorduların ise Ali Fuat Paşa emrine verilmesi istenir.

Ancak Ali Fuat Paşa, çekilmesi istenen telgrafta bir düzeltme yapar. Telgrafı, kendisinin İngilizler tarafından tanındığı ve takip edildiğini, bu göreve gelmesi halinde, İngilizlerin çeşitli engeller çıkararak gerek hükümeti ve gerekse milleti zor duruma sokacağı düşüncesi ile anılan müfettişliğe kendisi yerine, Cevat veya Fevzi Paşaların getirilmesi şeklinde düzelterek, Savunma Bakanı Cemal Paşa'ya çeker ve bu durumu da Heyet-i Temsiliye'ye bildirir.

Mustafa Kemal Paşa, bu yazıya verdiği cevapta, Ali Fuat Paşa'ya teşekkür ederek, Batı Anadolu'daki milli heyecanın bir an önce teşkilatlanması ve bu iş için gerekli kişilerin aydınlatılması hususunda faaliyette bulunmasını rica eder.

Bu gelişmeler karşısında, İngiliz General Solly Flood 2 Ekim 1919 tarihinde, Ali Fuat Paşa'dan bu defa eşit şartlar içerisinde görüşme talebinde bulunur. Paşa, bu görüşme talebine mektubun eline geç geçmiş olması nedeniyle gelemediğini ifade ederek, 5 Ekim 1919 tarihinde buluşabileceğini bildirir. General Solly Flood, yüzlerce milli süvari eşliğinde görüşmeye giden Ali Fuat Paşa'ya, milli harekete karışmayacaklarını ve tarafsız kalacaklarını ifade ederek, bugüne kadar yazdığı bazı nezaketsiz mektuplar nedeniyle kendisinden özür diler.

4 Ekim 1919 tarihinde, Eskişehir yöneticisi Hilmi Bey, bir suikasta kurban gider. Aynı gün akşamı Kiraz Hamdi Paşa ve beraberindekilerin İstanbul'a hareket etmesi üzerine, halk toplanarak Ali Fuat Paşa'ya içeriden yardımcı olan Muhasebeci Sabri Bey'i Eskişehir yöneticiliğine getirirler.

Sabri Bey de bir bildiri yayınlayarak, Eskişehir'i tamamen Milli Kongre'ye bağlar. Eskişehir haklı ve ileri gelenleri de buldukları ulaşım vasıtası ile Ali Fuat Paşa'nın yanına gelir ve bir kere daha Milli Kongre'ye bağlılıklarını bildirirler.

7 Ekim 1919 tarihinde, Heyet-i Temsiliye ile yeni hükümet arasında anlaşma sağlanır ve durum resmî daire ve askerî birliklere bildirilir.

Bu arada Ali Fuat Paşa, Savunma Bakanlığı'na çektiği telgrafta, eski kabinece verilen kararın düzeltilmesini istemektedir. Ayrıca bakanlığa, Batı Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Komutanı sıfatı ile çalışmak istediğini bildirir. Ali Fuat Paşa'nın düzeltilmesini istediği karar, bakanlıkça uygun görülerek, Ali Fuat Paşa'nın kanunlara aykırı hareket ettiğine dair bir delilin bulun-

madığını, Harp Divanı tarafından açılan kanuni takibatın da kaldırılması kararı verildiğini bir emirle bütün birliklere duyurur.

Ali Fuat Paşa, Batı Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Komutanı sıfatıyla, bundan sonra Eskişehir'in batısı ve güneybatısı ile ilgilenir. Paşa, sorumluluk alanındaki bölgeyi ikiye ayırır. Birincisi "Dahili Cephe" dediği, Bilecik-İzmit-Bursa ve çevresinde olabilecek karşı hareket ile mücadele etmek, ikincisi de "Harici Cephe" dediği, Yunanlıların işgal ve tehdidi altında bulunan bölgelerde savunma hazırlıklarını yapmak. Ali Fuat Paşa, acil olarak gördüğü Dahili Cephe bölgesinin düzeltilmesi konularını görüşmek üzere, cephedeki komutanları Bilecik'te toplar. Yapılan toplantıda; Bolu ve İzmit bölgesi komutanlığını, 1. Tümen Komutanı Yarbay Asım Bey'e, Söğüt hariç Bursa ve Bilecik vilayetlerini de 56. Tümen Komutanı Albay Bekir Sami Bey'e verir.

Kendilerine görev verilen komutanlar, bölgelerindeki güvenliğin sağlanması, milli teşkilatın birliği ve güçlendirilmesi için sürekli temas halinde olacaklardır. Ayrıca, araç temin ederek İzmit-Bursa yolu ile denizden ve karadan, İstanbul'dan gelen silahların iç bölgelere taşınmasını sağlayacaklardır.

Ali Fuat Paşa, bölgede güçlü bir komutanın bulunmaması ve milli teşkilatların birbirleriyle uyumlu çalışamaması, ayrıca çetelerin yöre halkına tecavüzde bulunduğu şeklinde alınan haberler nedeniyle İzmir cephesine gitmek istediğini Mustafa Kemal Paşa'ya bildirir. Mustafa Kemal Paşa da Ali Fuat Paşa'nın İzmir bölgesine gönderileceğini, Savunma Bakanı Cemal Paşa'ya bir yazıyla bildirir. Ancak savunma bakanının olumsuz cevabı üzerine yola çıkan Ali Fuat Paşa, Seyitgazi'de durdurulur.

Ali Rıza Paşa Hükümeti, Heyet-i Temsiliye ile daha yakından temas kurmak amacıyla Salih Paşa'yı Amasya'ya göndermiştir. Salih Paşa ve Heyet-i Temsiliye arasında 20-22 Ekim 1919 tarihinde yapılan görüşmelerde bazı konularda görüş birliğine varıl-

mışsa da özellikle Millet Meclisi'nin toplanma yeri konusunda tam bir görüş sağlanamamıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, hükümet ile görüş birliğine varılamayan bu konu hakkında ortak bir karara varmak amacıyla bazı kolordu komutanlarını Sivas'ta toplantıya çağırır.

Ali Rıza Paşa Hükümeti, Vali Muhittin Bey'in yerine eski Bitlis Valisi Ziya Bey'i Ankara valisi olarak atar. Ancak Ankaralılar bunu kabul etmez ve kendi seçtikleri Yahya Galip Bey'in Anakara valisi olmasını isterler. Bunun üzerine Savunma Bakanı Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'dan, anlaşmazlığın çözümlenmesini talep eder. Mustafa Kemal Paşa da sorunun çözümlenmesi için Sivas'a gelmekte olan Ali Fuat Paşa'ya talimat verir. Ali Fuat Paşa, yaptığı bir dizi çalışmadan sonra Ankaralıların seçtiği Yahya Galip Bey'in vali olarak atanmasını hükümete kabul ettirir.

16 Kasım 1919 tarihinde Sivas'ta başlayan komutanların toplantısında görüşülecek konular ise şöyledir:

a. Millet Meclisi'nin nerede toplanacağı,

b. Millet Meclisi'nin açılmasından sonra Heyet-i Temsiliye ve milli teşkilatın alacağı şekil ve faaliyet tarzı,

c. Paris Barış Konferansı'nda çıkacak olumlu veya olumsuz karara karşı nasıl bir tutum alınacağı.

Toplantı neticesinde alınan kararlardan biri, sakınca ve tehlikelerine rağmen Millet Meclisi'nin İstanbul'da açılması kararıdır. Ancak bu konuda bazı tedbirler alınır. Buna göre, milletvekilleri İstanbul'a gitmeden önce Trabzon, Samsun, İnebolu, Eskişehir ve Edirne gibi yerlerde toplanarak, aydınlatılacak ve Millet Mec-

lisi'nde Heyet-i Temsiliye'nin programını savunacak kuvvetli bir grubun teşkiline çalışılacaktır.

Toplantıda alınan bir karara göre de İstanbul'a gidecek milletvekilleri önce Heyet-i Temsiliye ile temas kuracaktı. Ancak Heyet-i Temsiliye'nin Sivas'ta bulunması gidiş gelişler konusunda zorluklar oluşturacağından, Heyet-i Temsiliye'nin güvenli bir yer olan Ankara'ya gitmesi kararlaştırılır. Ali Fuat Paşa, daha önceden Ankara'ya gidecek, heyetin takip edeceği yolu belirleyecek, Ankara'daki yerleşme sorununu çözecek ve vereceği rapora göre de Heyet-i Temsiliye Ankara'ya hareket edecektir.

Ali Fuat Paşa, Sivas'ta bulunduğu üç hafta içerisinde, işgal altındaki vatan topraklarının durumuyla ilgili çalışmalar yaptığını ve bazı projeler hazırladığını söyler. Paşa, Adana-Antep-Maraş ve Urfa'nın kurtuluşu için hazırladığı projeleri Heyet-i Temsiliye'ye sunar ve kabul görür. Bu projeye göre, 3., 7., 13. ve 20. kolordular birlikte çalışacaklardı. Bu konuda en büyük yük yine 20. Kolordu'ya düşüyordu.

Heyet-i Temsiliye, Adana ve bölgesinde milli hareketi başlatacak olan şahısların, Kayseri'ye gelerek Ali Fuat Paşa ile burada görüşmelerini ister. Paşa, 4 Aralık 1919 tarihinde, Kayseri'ye gelen ve daha önce Adana cephesinde görev yapması kararlaştırılan bazı subay ve sivil şahıslar ile görüşür. Kendisinden, Adana ve bölgesi dahil güney ve doğu cephesinde gösterilecek faaliyetler hakkında talimatlar alan görevliler bölgelerine giderler. Kurulan cephenin komutanı da Ali Fuat Paşa olur.

Yapılan görev dağılımından sonra nihayet Ali Fuat Paşa, 12 Aralık 1919 tarihinde Kayseri'den Ankara'ya gelir. Savunma Bakanlığı'nın isteği üzerine Mahmut Bey'e vekaleti bırakmak şartıyla 13 Aralık 1919 günü iki ay izinli olarak 20. Kolordu Komutanlığı'ndan ayrılır ve Batı Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Komutanı olarak faaliyetlerine devam eder.

HEYET-İ TEMSİLİYE ANKARA'DA

Ali Fuat Paşa, bu arada Heyet-i Temsiliye için Ankara'da yaptığı hazırlıkların tamamlandığını Sivas'a bildirir. Böylece Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları 22 Aralık 1919 tarihinde Sivas'tan ayrılarak 24 Aralık 1919 günü Kırşehir'e gelir. Şehrin ileri gelenleri ve Kırşehir halkı, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını büyük bir sevinçle karşılar. Halkla birlikte şehir merkezine gelen Mustafa Kemal Paşa, burada Gençler Derneği'nde bir konuşma yapar. Geceleyin de paşa onuruna fener alayı düzenlenir. Tören sırasında duygulanan Mustafa Kemal Paşa, Namık Kemal'in dizelerini değiştirerek okur:

Vatanın bağrına düşman dayasın hançerini,
Elbet bulunur kurtaracak bahtı kara maderini.

Sabah erkenden Kırşehir'den Ankara'ya hareket eden Heyet-i Temsiliye, 27 Aralık 1919 günü büyük bir coşkuyla Dikmen sırtlarında karşılanır. Daha sonra Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat

Paşa ve Ankara Valisi Yahya Galip bir otomobille şehre doğru hareket ederler. Mustafa Kemal, bir ara Namık Kemal'in bu dizelerini fısıldar gibi tekrarlar. Yahya Galip de kendisine seslenıyor zannederek;

"Bir emriniz mi var Paşa Hazretleri?" diye sorar.

Bu manzara, Ali Fuat Paşa'yı Harp Okulu yıllarındaki anılarına götürür. Mustafa Kemal, Ali Fuat'ın gece vakti gizlice yanına gelerek, Namık Kemal'in bu dizelerini okuduğunu hatırlar. Düşman İzmir'e çıkmış, vatanın bağrına hançerini dayamıştı. Fakat onu kurtaracak Türk de bulunmuştu. Bu büyük Türk, Ali Fuat'ın aziz arkadaşı Mustafa Kemal Paşa'ydı.

Ankara'da çalışmalarına başlayan Heyet-i Temsiliye, alınan karar gereğince seçilen üyelerin Ankara'ya uğramalarını ister. Ancak İstanbul bunu seçimlere bir müdahale şeklinde yorumlar ve doğrudan İstanbul'a gelmelerini talep eder. Fakat üyeler bu emre rağmen, 3 Ocak 1920 tarihinden itibaren İstanbul'a gitmeden önce gruplar halinde Ankara'ya gelmeye başlarlar.

1919 yılı Aralık ayı başlarında, Yunanlıların İzmir'e yeni kuvvet getirerek Batı Anadolu'daki işgal bölgelerini genişletecekleri ve İzmir'i resmen ilhak edecekleri haberleri alınmaya başlanmıştı. Bu bilgiler ışığında, Heyet-i Temsiliye bir genelge yayınlayarak, Kuva-yı Milliye'nin Yunanlılara karşı tek başına başarılı olamayacağını değerlendirir ve 12. ile 14. kolorduların da cepheye yardım etmeleri emrini verir.

Nihayet Savunma Bakanlığı 25 Şubat 1920 tarihinde Heyet-i Temsiliye'ye gönderdiği bir yazıyla, İzmir'in ilhakı durumunda Kuva-yı Milliye'nin demiryolları, cephane ve silah depolarına el koymalarını, daha sonra 12., 14. ve 20. kolorduların merkezî hükümet ile ilgilerini kesmelerini ancak 3., 12. ve 15. kolorduların kendileri ile irtibat halinde kalmalarını ister.

Bu arada, İngilizlerin ısrarla yaptığı müracaatlar ve baskılar sonucunda Mersinli Cemal Paşa, Savunma Bakanlığı'ndan istifa eder ve yerine Mustafa Fevzi (Çakmak) Paşa atanır.

Bu arada bölgelerinden seçilen üyeler İstanbul'a gelerek, Millet Meclisi'ne katılırlar. Rauf Bey ve birkaç Heyet-i Temsiliye üyeleri de İstanbul'a gider ancak Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşalar Ankara'da kalırlar. Meclisin açılmasından bir müddet önce Ankara'ya gelen Albay İsmet (İnönü) Bey, tekrar geleceği vaadiyle İstanbul'a geri döner.

Bu sırada güney cephesinde, Ermeni ve işgalci güç baskıları dayanılmaz boyutlara ulaşmıştır. Yapılan bu baskılar, birden bire bölge halkının milli direnişe geçmelerini sağlar. Bölge halkı ellerindeki bütün olanakları değerlendirerek, özellikle Maraş, Antep ve Urfa'da düşmana karşı koyarlar. Bu bölgelerde Türklerle birlikte yaşayan Arapların da milli kuvvetler ile beraber mücadele etmek isteği, Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşalarca memnunlukla karşılanır ve bu kuvvetlere Fransızlara saldırmaları emri verilir.

Ali Fuat Paşa, güney bölgesinde bulunan kuvvetlere, İngilizlerin en fazla hassas olduğu Bağdat demiryolu hattının Fransız işgal bölgesine giren Toros ve Amanos tünelleri ile Seyhan ve Ceyhan köprülerinde tahribat yapılması emrini verir. Ali Fuat Paşa verdiği bu emirle, Fransızlar ile İngilizler arasında bir sorun çıkartılmasını amaçlamıştır.

İngilizlerin baskıları sonunda Savunma Bakanını değiştiren Ali Rıza Paşa Hükümeti, bu baskılara daha fazla dayanamaz ve 3 Mart 1920 tarihinde istifa etmek mecburiyetinde kalır. Yerine çok kısa ömürlü olacak Salih Paşa Hükümeti kurulur.

En sonunda İstanbul, 16 Mart 1920 tarihinde resmen işgal edilir. Millet Meclisi basılarak Heyet-i Temsiliye üyelerinden Hüseyin Rauf ve Kara Vasıf Beyler ile bir kısım vatansever üyeler tutuklanır. Böylece, görev yapamayacak duruma düşen Millet Mec-

lisi, 18 Mart 1920 tarihinde son toplantısını yapar ve toplantılara ara verilmesi kararlaştırılır.

Bu arada Heyet-i Temsiliye, Ali Fuat Paşa'nın 16 Mart 1920 tarihinde Umum Kuva-yı Milliye Komutanlığı sorumluluğu üzerinde kalmak şartı ile tekrar 20. Kolordu'nun başına geçmesini kararlaştırır.

İstanbul'da yeniden toplanan ve İngilizlerin basması üzerine dağılan Millet Meclisi'nin, daha önce alınan karar gereğince, olağanüstü yetkilerle Ankara'da açılması ve milletvekillerinden gelebilenlerin de bu meclise katılmaları kararlaştırılır.

Savunma Bakanı olan Fevzi Paşa, yayınladığı bir genelgeyle İstanbul'un işgalinden sonra halkın İngilizlere karşı nefret duygularının uyandığı, bundan rahatsız olan İngilizlerin ise kuvvetlerinden bir kısmını Eskişehir'e kaydırmak istediklerini bildiriyor, bu nedenle de her kolordunun kendi bölgesindeki önemli yerlerin ve sanayi kuruluşlarının korunmasını istiyordu.

Savunma Bakanlığı'nın bu isteğini göz önüne alan Heyet-i Temsiliye, İngiliz kuvvetlerinin Afyon-Eskişehir demiryolu hattından uzaklaştırılmaları kararını alır. Ali Fuat Paşa'nın emriyle 20. Kolordu birlikleri, Eskişehir'e hakim tepeleri tutmaya başlarlar. 18 Mart 1920 tarihinde Eskişehir'in etrafının sarıldığını gören İngilizler, Afyon'da bulunan kuvvetlerinin tamamını Eskişehir'e çekerler. Kısa bir müddet sonra Kuva-yı Milliye, İngilizlere kuvvetlerinin sarıldığını ve şehri bir saat içinde terk etmeleri konusunda muhtıra verir. Bu istek, İngiliz Komutanı Albay Hart tarafından kabul edilir ancak 24 saat izin ister. Sonunda İngilizler şehri, pek çok eşyalarını da bırakarak terk ederler. İngilizlerin Eskişehir'i terk ettikleri haberi, Ali Fuat Paşa tarafından bir genelgeyle her yere bildirilir.

İşgalden sonra İstanbul'dan Anadolu'ya gelebilecek her türlü tehlikeye karşı, tabi bir girişi olan Geyve Boğazı'nın, Kuva-yı

Milliye'nin kontrolünde bulunması gerekiyordu. Bu nedenle Ali Fuat Paşa'nın emriyle Osmaneli'ndeki (Lefke) demiryolu tahrip edilir. Eskişehir'den çekilen İngilizler Osmaneli'nde toplanmaya başlamıştır. Ancak Heyet-i Temsiliye İngilizlerin buradan da çekilmelerini ister. Çekilmezler ise çepeçevre sıkıştırılacakları bildirilir. Önlem olarak birliklerimiz, Geyve-İzmit arasındaki yol, demiryolu ve telgraf hatlarını tahrip eder.

Çekilmeye başlayan İngilizleri takip için Adapazarı'ndan gelen Mahmut Bey, 25 Mart 1920 tarihinde, İngilizlerin bulundukları yerden de çekilmelerini teklif eder. Ancak İngilizler cevap vermez ve teklifi götüren iki kişiyi de geri göndermezler. İngiliz birlikleri bu arada da güneye doğru ilerleme girişiminde bulunurlar. Ancak Kuva-yı Milliye'nin karşı koyması üzerine pek çok kayıp vererek bu girişimden vazgeçerler ve geri çekilirler.

Bu gelişmeler neticesinde İngilizler, Osmanlı Hükümeti'ne bir nota verirler. Hükümet de Yusuf Kemal (Tengirşek), Rıza Nur, Hoca Vehbi Efendi, Abdullah Azmi ve Binbaşı Salih (Omurtak) Beyleri nasihat heyeti olarak Anadolu'ya gönderir. Ancak gelenlerin hiçbiri İstanbul'a geri dönmezler.

Sonunda İngilizler, 27/28 Mart 1920 gecesi, Osmaneli'nin doğu ve kuzeyindeki büyük köprüleri tahrip ederek askerlerini İzmit'e çekerler. Böylece, II. Eskişehir Hareketi de sona ermiş olur.

Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından önce, Heyet-i Temsiliye toplantılarını Ziraat Okulu ve Öğretmen Okulu'nda yapıyordu. Yapılan bir toplantıda, milli teşkilat ve hareketin başında bulunan komutanlar ve yüksek dereceli sivil memurlarının çoğunun, yeni meclise üye olmaları kararlaştırılır. Bu itibarla, Ali Fuat ve Mustafa Kemal Paşalar, meclis üyeliği için Ankara'dan aday olurlar.

1920 yılı Nisan ayından itibaren aralarında İsmail Fazıl Paşa'nın da bulunduğu milletvekilleri Ankara'ya gelmeye başlamıştır. Albay İsmet (İnönü) ve Saffet (Arıkan) Beyler de bir daha dönmemek üzere Ankara'ya gelirler. İsmet Bey, 20. Kolordu'nun komutan vekili, Saffet Bey de bu kolordunun kurmay başkanı olur.

Bu arada, Aznavur İsyanı büyüme eğilimi göstermektedir. 172. ve 174. alayların Aznavur karşısında dağılmaları üzerine, isyana karşı koyan Bekir Sami Bey'in emrindeki 56. Tümen güçsüz kalır. Ali Fuat Paşa bizzat bölgeye gitmek istemiş ise de bu istek, kendisinin Ankara'dan ayrılmasının doğru olmadığı düşüncesiyle Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmez.

İÇ AYAKLANMALARIN BASTIRILMASI

İç isyanların bastırılmasında, Ali Fuat Paşa'yı en fazla uğraştıran Adapazarı, Bolu, Düzce, Hendek ve bölgesinde çıkan isyanlardır. İngilizlerin bu bölgede serbestçe dolaşmaları ve halka yaptıkları propaganda neticesinde çıkan isyanlar, Kuya-yı Milliye'yi oldukça uğraştırmıştır. Hatta Düzce isyanı için Ankara'dan gönderilen nasihat heyetinin bile etkisi olmaz ve isyan yayılarak büyümeye başlar.

Bilecik'e gelen Ali Fuat Paşa, 24. Tümen Komutanı Yarbay Mahmut Bey ile görüşür. Görüşmede, isyanın bastırılmasında nizami birliklerden ziyade Çerkez Ethem Bey gibi milli müfrezelerin kullanılmasının gerektiğine karar verilir. Bu nedenle de Ethem Bey'in kuvvetlerinin Salihli'den Bolu-Düzce bölgesine gelmesi istenir.

Böylece Ali Fuat Paşa'nın yakından ve sıkı bir şekilde takip ettiği Ahmet Aznavur isyan hareketinin sonuna gelinmiştir. 20 Nisan 1920 tarihinde de Ethem Bey'den, bu bölgede başlayan isyanların bastırıldığı ve Aznavur'un da kaçtığı raporu gelir.

19 Nisan 1920 tarihinde Bursa'ya gelen Ali Fuat Paşa, halkın büyük sevgisi ile karşılanır. Bu durumdan memnun olan paşa hemen çalışmalarına başlar. Ali Fuat Paşa'nın amacı, aralarında Şeyh Sunusi'nin de bulunduğu bir toplantıda, fiilen işgal edilmiş olan İstanbul'da esir bulunan padişah ve hükümetin, Kuva-yı Milliye aleyhinde çıkarttıkları fetvaların bağlayıcı olup olmayacağı hakkında hüküm verilmesiydi. Nitekim Bursa Belediyesi'nde yapılan ulema toplantısında; esarette olduğu kesin olan fetva emininin fetvası ile padişah emrinin geçerli olmayacağı kararı çıkar. Heyet-i Temsiliye de çıkan bu kararı, ülkenin her yerine bildirir. Böylece halkın aklında oluşan kararsızlığın önü alınmış olur.

Ali Fuat Paşa karargahında bulunduğu sırada, Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa imzalı bir telgraf almıştır. Mustafa Kemal Paşa telgrafında, 23 Nisan günü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı müjdesini vermektedir. Ali Fuat Paşa ve karargahta bulunan subaylar bu habere çok sevinirler. Çünkü yapılacak Milli Mücadele artık bir meclis tarafından yürütülecektir.

24. Tümen Komutanı Mahmut Bey, Ankara'dan aldığı emir ile Düzce-Hendek isyanını bastırmak üzere kuvvetleriyle birlikte bu bölgeye hareket eder. Ancak Düzce yönüne geçmek istediği sırada isyancıların kurduğu tuzağa düşer ve orada şehit olur. Emrindeki kuvvetlerin bir kısmı ya esir olur ya da dağılır. Arta kalan savaş malzemeleri de isyancılar tarafından yağma edilir.

Ali Fuat Paşa, çok sevdiği silah arkadaşı Mahmut Bey'in şehit olduğunu öğrendiğinde çok üzülür ve ağlamamak için kendini zor tutar. Ali Fuat Paşa, Aznavur'u yakalamak üzere gönderilen 172. ve 174. piyade alaylarının daha yolda iken dağılmaları, isyanın nizami kuvvetlerle bastırılmasının zor olacağı, bu nedenle isyanın ancak Milli Kuvvetlerle bastırılabileceği savını öne sürer ve Ethem Bey kuvvetlerine, yeni isyan bölgelerine hareket emrini verir.

İsyanın, Beypazarı, Gerede, Safranbolu'ya kadar yayılması üzerine, Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da yeterli kuvvet bulunmadığı gerekçesiyle Ali Fuat Paşa'nın Ankara'ya gelmesini ister. Bu arada 25 Nisan 1920 gecesi, eski Savunma Bakanı Fevzi Paşa (Çakmak) İstanbul'dan kaçarak, milli harekete katılmak üzere Osmaneli'ne gelir. Durum, Mustafa Kemal Paşa'ya iletilir. Mustafa Kemal Paşa, kendisinin geri gönderilmesini ister. Ancak Ali Fuat Paşa, İstanbul Hükümeti savunma bakanının bile Ankara'ya gelip milli idareye katılmış olmasının çok iyi bir hava yaratacağını söyleyerek Mustafa Kemal Paşa'yı ikna eder ve Fevzi Paşa'nın gizlice Ankara'ya gelmesini sağlar. Hatta Fevzi Paşa daha yolda iken Büyük Millet Meclisi'ne üye seçilir.

Büyük Millet Meclisi'nde, 2 Mayıs 1920 tarihinde çıkartılan bir kanun ile on bir bakanlı bir bakanlar kurulu oluşturulmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Genelkurmay işlerini yüklenmesi için İsmet Paşa'yı görevlendirir. Ancak Refet Paşa, bu konuyu görüşmek üzere Mustafa Kemal Paşa'nın makamına gider. Kendisine, Genelkurmay Başkanlığı'nın en yüksek askerî makam olup olmadığını sorar. Mustafa Kemal Paşa'dan "evet" cevabını alan Refet Paşa, İsmet Paşa'nın bu makama getirilmesine itiraz eder. Mustafa Kemal Paşa da kendisine, bu görevin çok önemli ve nazik olduğunu, kendisine bütün arkadaşlar hakkındaki bilgi ve tarafsızlığına güvenilmesinin uygun olacağını söyler.

Daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın, Batı Cephesi karargahında görüştüğü Ali Fuat Paşa da İsmet Paşa'nın Genelkurmay Başkanlığı görevine karşı çıkar. Mustafa Kemal Paşa, yaptığı konuşmayla kendisini, en uygun çözüm yolunun kabulündeki mecburiyete inandırmaya çalışır.

Mustafa Kemal Paşa, diğer paşaların İsmet Paşa'nın Genelkurmay Başkanı olarak atanmasına itiraz olarak, kendilerinin daha önce Anadolu'ya gelerek kendisi ile çalıştıklarını ancak İs-

met Paşa'nın ise daha sonra gelerek kendilerine katılmasını gerekçe gösterdiklerini anlatır.

Bu arada isyan, Ankara'yı tehdit edecek duruma gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu durumun ortadan kaldırılmasından sonra, Ahmet Aznavur kuvvetlerinin imhası hareketine girişilmesini Ali Fuat Paşa'dan ister. Ali Fuat Paşa, Ahmet Aznavur'un Geyve Boğazı'na saldıracağı haberini alır almaz derhal gerekli önlemlerini alır. Paşa buna rağmen, asiler tarafından pusuya düşürülerek ellerinden yaralanır. Boğazı geçmek isteyen asiler bu girişimlerinde başarılı olamaz ve geri çekilirler. Ali Fuat Paşa, durumu Genelkurmay'a bildirerek, cephane ve kuvvet yardımı ister. Nitekim 17 Mayıs 1920 tarihinde, Aznavur kuvvetleri tekrar saldırır, Mesut ve Demirci Efe kuvvetlerinin yetişmesi ile saldırıyı bizzat idare eden Ahmet Aznavur tekrar kaçmak mecburiyetinde kalır.

Ali Fuat Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya, Ethem Bey kuvvetleri ile Düzce-Bolu isyanlarının, ordu kuvvetleri ile de Halife Kolordusu'nun dağıtılmasını planladığını, bu sebeple Ankara'ya gelmesini ertelediğini bildirir.

18 Mayıs 1920 tarihinde yapılan bir taarruzla isyancılar, Geyve Boğazı'ndan atılarak Sapanca yönüne çekilmek zorunda bırakılır.

İsyan bölgelerini tamamen temizlemek fikrinde olan Ali Fuat Paşa, Genelkurmay'ın bu konuda görüş bildirmemesine rağmen 23 Mayıs 1920'de bir plan hazırlar. Bu planı İsmet ve Refet Beylere bildirir.

25 Mayıs 1920'de Adapazarı'na giren Ali Fuat Paşa, İzmit'e kaçamayan hükümet taraftarı iki yüz kişiyle Adapazarı'nda bulunan İngiliz subaylarını tutuklar. Asilerden on üçünü, Büyük Millet Meclisi'nce kabul edilen vatana ihanet kanununa uygun olarak idam ettirir ve birkaçını da daha hafif cezalara çarptırır.

Bolu, Düzce ve Hendek'in derhal asilerden temizlenmesini isteyen Ali Fuat Paşa, 25 Mayıs 1920'de Albay Refet Bey'e Bolu yönüne hareket etmesi emrini verir. Bu arada Ethem Bey, Hendek ve Düzce'yi asilerden temizlemiştir. Bir gün sonra da Refet Bey, Bolu'ya girer ve asiler tarafından tutsak alınan üç milletvekili ile birçok subay ve erleri kurtarır. Kurulan Harp Divanı neticesinde asilerden altısı idam edilir.

Bu sırada Batı Anadolu'da bastırılan isyanlar, Orta Anadolu'da yayılmaya başlamıştır. Özellikle Çapanoğlu kuvvetlerinin Yozgat'ı ele geçirmeleri üzerine, Ethem Bey kuvvetlerine, Genelkurmay tarafından bu isyanın bastırılması emri verilir.

İstanbul Hükümeti'nin, İzmit'ten itibaren İngiliz kıtaları arasına kademede kademe yerleştirdiği Halife Kolordusu'nun Komutanı Suphi Paşa, Ali Fuat Paşa'nın yakın arkadaşıdır. Suphi Paşa, Ali Fuat Paşa'ya haber göndererek, taarruz edilmesi halinde kolordusunun direnmeyeceğini, cephane ve donanımları ile birlikte Kuva-yı Milliye tarafına geçeceğini bildirir. Suphi Paşa, dediğini yapar ve Halife Kolordusu, yapılan taarruz karşısında direnmez ve milli kuvvetlere katılır.

Yunan taarruzlarının endişe verici boyutlara ulaşması üzerine, Mustafa Kemal Paşa, yanında bazı milletvekilleri olduğu halde Eskişehir'e gelir. Burada detaylı bir durum değerlendirmesi yapılır. Toplantıda Mustafa Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi'nin organizasyonu yapıncaya kadar, batıda ve doğuda iki cephe komutanlığının kurulmasına karar verildiğini, Batı Cephesi Komutanlığı'na kendisinin, Doğu Cephesi Komutanlığı'na da Kazım Karabekir Paşa'nın tayin edileceğini söyler. Ayrıca, Kastamonu ve Ankara'yı dışarıda bırakan Karadeniz ile Akdeniz arasında büyük bir savunma bölgesi kurulacağını, bu bölgenin savunmasını da Batı Cephesi Komutanlığı adı altında geniş yetkili bir komutanlık üzerine alacağını söyler. Ali Fuat Paşa, kendisine verilmek

istenen Batı Cephesi Komutanlığı'nı, mesuliyetinin ağırlığını bilmesine rağmen bağımsızlık mücadelesinin kazanılması istek ve arzusu ile tereddüt etmeden kabul eder.

Böylece Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşalar, 22 Haziran 1920 tarihinde beraberce Ankara'ya dönerler.

24 Haziran 1920 tarihinde vekiller toplantısına katılan Ali Fuat Paşa, Yunan ordularını içerilere doğru çekip, dağınık vaziyete sokmak ve bu kuvvetlere baskı yaparak yıpratmak, dolayısıyla toplu hareketlerine mani olmak şeklindeki planını anlatır. Ali Fuat Paşa toplantıda, boş bulunan 20. Kolordu Komutanlığı'na 56. Tümen Komutanı Albay Bekir Sami Bey'in, iki tümenden oluşacak Ertuğrul Grubu Komutanlığı'na Albay Kazım Bey'in, Batı Cephesi Kurmay Başkanlığı'na da Binbaşı Saffet Bey'in atanmasını teklif eder. Yapılan bu teklifler, vekiller toplantısında kabul edilir ve Mustafa Kemal Paşa tarafından ilgili makamlara bildirilir.

YUNAN ORDUSUNUN İLERİ HAREKATI

Ali Fuat Paşa'nın Ankara'da bulunduğu tarihlerde Yunan ordusunun taarruzu neticesinde, idaresi ve düzeni bozulan milli müfrezeler ile 23., 57., 61. tümenlerin geri çekilmesi, tam bir bozgun şeklini almıştı. Bu durumdan faydalanan Yunanlılar Uşak ve Balıkesir yönüne doğru taarruzlarına devam ederek Salihli ve Alaşehir'i ele geçirmişler ve Balıkesir'e de yaklaşmışlardı.

Bu durum karşısında gerekli önlemleri almak üzere, 27 Haziran 1920 tarihinde Ankara'dan ayrılan Ali Fuat Paşa, Eskişehir'deki karargahına gelir. Birlik komutanları ile yaptığı değerlendirmeler sonunda, Uşak'a gitmek üzere hazırlık yapar. Bu arada yaptığı değerlendirmelerden sonra kuvvetlerinin yetmeyeceğini düşünerek Ankara'dan asker takviyesi ister. Ancak Ankara bu teklife olumsuz yanıt verir.

Karargahı ile Uşak'a gelen Ali Fuat Paşa, Kula'daki birliklerin silahlarını bırakarak kaçtıklarını ve Yunanlıların da Kula'ya girdiklerini öğrenir. Kula'nın düşman işgalinden sonra, halkın korku ve heyecanının arttığını, nizami kuvvetlere karşı itimatlarının sarsıldığını Büyük Millet Meclisi ve Genelkurmay Başkanlığı'na

bildiren Ali Fuat Paşa, Ethem Bey kuvvetlerinin bölgeye gönderilmesini talep eder. Ethem Bey kuvvetlerinin bölgede kullanılmasının, gerek halkın heyecanını yatıştıracağını ve gerekse firara hazır olan nizami kuvvetlerin dağılmasını önleyeceğini ifade eder.

Ali Fuat Paşa tarafından Uşak bölgesinde tedbir alınırken, Giresun civarında çarpışan kuvvetlerimizin perişan bir şekilde geri çekilmeleri, Balıkesir'in Yunanlılarca işgali, sadece kuvvetlerimizin dağılmasını sağlamamış aynı zamanda halkın moralini de bozmuş ve göçlere sebep olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa Ali Fuat Paşa'ya, düşman kuvvetlerinin üstün olması nedeniyle taarruzlarının etkili olduğunu, bunu nizami kuvvetlerimizle durduramayacağımızı, nizami kuvvetlerimizi geriye çekip, bölge halkı ve milli teşkilattan oluşan yüzer kişilik müfrezeler meydana getirmesini ve düşmana karşı, küçük savaş (gerilla savaşı) şeklinde karşı konulmasını teklif eder.

Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği cevap ile cepheyi teşkil eden Kuva-yı Milleye'nin tamamen dağıldığını ve dağılanların göç eden halkı soymaya ve katletmeye başladığını, halkın Yunan istilasından ziyade çetelerin saldırısı nedeniyle korku içinde bulunduklarını, hatta bazı kimselerin Yunan istilasının sorumlusu olarak milli teşkilatı göstermeye çalıştıklarını ifade eder. Bu nedenlerle bölge halkı ve milli teşkilat ile gerilla savaşı verilemeyeceğini bildirir. Ayrıca Ali Fuat Paşa, Uşak bölgesinde 11. Tümen'den başka kuvvet kalmadığını bildirerek İç Anadolu'da işleri kalmayan Ethem Bey kuvvetlerinin bu bölgeye aktarılmasını ister.

Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'dan düşman kuvvetlerinin Gemlik ve Mudanya'ya gemi topçuları ve uçak ateşi desteğinde yaptıkları çıkarma üzerine, Bursa'daki kuvvetlerin kuşatılabileceğini, neticede Bursa ile beraber bütün kuvvet ve malzemelerin de

kaybedileceği düşüncesiyle, buradaki birliklerin Bursa'nın doğusuna alınmasını ister.

Bekir Sami Bey, Yunan kuvvetlerinin taarruzunun başlamasıyla birlikte 56. Tümen erlerinin firara başladıkları haberini verir. Bunun üzerine Ali Fuat Paşa, esas amacın 56. Tümen kuvvetlerini dağıtmamak olduğunu belirterek, tümenin Bursa'nın doğusuna alınması kararını, Bekir Sami Bey'in takdirine bırakır. Ancak savaşın başlaması ile 56. Tümen tamamen dağılmış, Bekir Sami ve Hacim Muhittin Beyler yanlarındaki az bir kuvvetle İnegöl'e gelebilmişlerdir.

Ali Fuat Paşa, 7 Temmuz 1920 tarihinde Bursa'nın kaybı üzerine Bozüyük'e gelir. Paşa burada, eli silah tutan herkesi vatan savunmasında görev almaya çağırarak gerilla savaşı yapmayı planlamaktadır. Bu arada, Diyarbakırlı Kazım (İnanç) Paşa da Batı Cephesi komutan vekilliğine atanmıştır.

Büyük Millet Meclisi, Yunan ileri hareketi üzerine, hataları olan bazı komutanların cezalandırılmalarını ister. Bu kişiler; 20. Kolordu Komutanı Bekir Sami Bey, Alaşehir Cephe Komutanı Aşir Bey ve Bursa Valisi Hacim Muhittin Bey'dir. Meclisin bu kararı, Bozüyük'te Ali Fuat Paşa'yı ziyareti sırasında Mustafa Kemal Paşa tarafından ifade edilmiş, bu şahısların görevlerinden çekilmelerinin gerektiği belirtilmiştir. Ali Fuat Paşa ise, bu karara karşı çıkar ve komutanların cepheden ayrılmamalarını Mustafa Kemal Paşa'dan ister.

Bu arada, Ali Fuat Paşa'nın ısrarlı isteği üzerine Ethem Bey kuvvetleri, tekrar Batı Cephesi'ne döner ve cephe komutanlığı emrine girer. Simavlıların milli idareye karşı bir vaziyet almaları ve yapılan nasihatleri dinlememeleri üzerine Ethem Bey kuvvetleri kasabaya girer ve bozulan düzeni yeniden sağlar. Ethem Bey kuvvetleri bu arada, bölgede bulunan Yunan kuvvetleri ile çatışmak durumunda kalır ve yaptığı başarılı taarruzlarla Yunan kuv-

vetlerine ağır kayıplar verdirir. Ayrıca çok miktarda silah ve malzemeyi de ele geçirir. Bu başarıdan sonra Ethem Bey kuvvetlerine bir kanunla "Birinci Kuva-yı Seyyare Kumandanlığı" adı verilir.

Ali Fuat Paşa, bir an önce düzenli ordu kurulması taraftarıdır. Şahsi düşüncesine göre; düzenli ordu kurulmasının bütün yükü cephe komutanlığına bırakılmamalı, başka cephelerden de bu ordu için kuvvet aktarılmalıydı. Ayrıca, bütün bu işler yapılırken Batı Cephesi, Millet Meclisi'nin devamlı müdahalelerinden ve siyasi akımlardan uzak tutulmalıydı.

27 Ağustos 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa ve İsmet Bey, cepheye giderek genel durumu tekrar gözden geçirirler. Buradaki amaç; Yunan ileri harekatını durdurmak üzere yeniden kurulan 23. Tümen'in durumunu görmek ve yeni stratejileri tespit etmektir.

İleri harekatına devam eden Yunanlılar 29 Ağustos 1920 tarihinde Uşak'ı ele geçirerek Dumlupınar yamaçları bizde kalmak üzere bu bölgeye yerleşirler. Bu savaşta, 23. Tümen ve milli müfrezeler çok kayıplar verir. Hatta Yunanlılar Aydın istikametinden ilerleyerek Nazilli'ye kadar gelirler.

Ali Fuat Paşa, Uşak ve Gediz'in kaybedilmesini, elde bulunan kuvvetlerin yetersizliğine, fazla kayıpların da geri çekilme sırasında birliklerin iyi idare edilememesine bağlar.

Uşak ve Gediz'in işgal edilmesi, kuvvetlerimizin büyük kayıplara uğraması, Eskişehir ve Afyon'un da kaybedileceği düşünceleri, Ankara'da endişe ve rahatsızlığa neden olur ve hatta hükümet merkezinin tekrar Sivas'a taşınmasını gündeme getirir. Bu fikir, Ali Fuat ve Kazım Karabekir Paşalar tarafından hem askerin, hem de halkın moralini bozacağından kabul görmez ve daha sonra da bu fikirden vazgeçilir.

Yunanlıların, Bursa-Uşak hattını elde ettikten sonra bir müddet daha ordularını harekete geçirmeyip yeni siyasi tavizler koparmak için çalışacakları ve bu tavizleri aldıktan sonra da harekete geçecekleri değerlendiriliyordu. Bu zaman zarfında Batı Cephesi Komutanlığı'nca, genel bir savunma planı hazırlanır. Bu planın amacı; ordu birliklerini, milli müfrezelerle birlikte Eskişehir-Seyitgazi, İnönü-Bozüyük ve Afyon'da toplayarak Yunan ordusunun Ankara'ya sarkmasını önlemekti. Çünkü İngilizlerin, Yunanlılara uygulattığı planın ana hedefi, Ankara'da bulunan milli idareyi ortadan kaldırmaktı.

Yunanlılar karşısında kuvvetli bir ordu kuruluncaya kadar, düşman ile kesin savaş yerine oyalama savaşları yapılarak düşman yıpratılmaya çalışılacaktır. Bundan sonra verilen tüm emirler bu plana uygun olarak verilmiştir.

Ali Fuat Paşa komutasındaki Batı Cephe Komutanlığı, yaptığı üç aylık bir çalışma ile tamamen yerli kaynaklardan oluşan küçük bir ordu kurmuştur. Kurulan ordunun silahları ise otuz bin tüfek, 105 makineli tüfek, beş bin kılıç, 52 top ve yedi uçaktır.

GEDİZ TAARRUZU

1920 yılı Ağustos ayı sonlarına doğru cephede askerî açıdan genel bir durgunluk meydana gelmiştir. Bu durgunluğa ilaveten Konya'da başlayan isyan hareketi, birliklerimizde firar olaylarını arttırır.

Daha önce Uşak ve Bursa'nın düşman eline geçmesi, bütün yurtta büyük üzüntülere sebep olmuştu. Halkın moralinin yükseltilmesi amacı ile Eylül ayı içerisinde Yunanlıların Gediz'de bulunan ve bir tümen olduğu tahmin edilen kuvvetlerine taarruz etme fikri doğar. Özellikle Ethem Bey ve Ertuğrul Grubu, bu konuda çok isteklidir. Ali Fuat Paşa, şayet Gediz taarruzunun başarılı olması halinde, düşmanın Uşak ve Bursa gruplarının birbirinden ayrılacağını, aynı zamanda halkın moralinin yükseleceğini ve yeni oluşturulan ordunun da bu taarruzda gücünün deneneceğini düşünmektedir. Bu durumu İsmet Bey'e ileten Ali Fuat Paşa, kendisinden olumsuz görüş alır. Ancak Ali Fuat Paşa, düşüncelerinde ısrar ederek konunun daha detaylı bir şekilde görüşülmesi için İsmet Bey'i Eskişehir'e davet eder. Bu görüşme 17 Ekim 1920'de gerçekleşir. Ancak İsmet Bey fikrinde ısrar eder

ve Ali Fuat Paşa'nın düşüncelerini beğenmez. Bunun üzerine Ali Fuat Paşa, taarruza katılacak komutanların da fikirlerinin alınmasını ister. Bu defa komutanlarla yapılan toplantı neticesinde, elde mevcut cephanenin düşünülen taarruz için yeterli olduğu görüşünde birleşirler. Akabinde, taarruzun yapılacağı gün ve ayrıntılı planlar, Ali Fuat Paşa tarafından İsmet Bey'e bildirilir.

Böylece taarruza katılacak birlikler, kendilerine emredilen bölgelere gelirler. Ani baskın şeklinde planlanan hareket, 24 Ekim 1920 günü başlar. Ancak 11. Tümen'in harekata başladığı anda 61. Tümen'in henüz taarruza geçememiş olması, 11. Tümen'in ileri hatlardaki alaylarının sis yüzünden birbirleri ile irtibat kuramamaları ve buna ilave olarak Kuva-yı Seyyariye'nin ise harekata hemen hemen hiçbir etkisinin olmaması nedeniyle, yapılan taarruzdan bir netice alınamaz.

Ali Fuat Paşa, cephede yaptığı gözetlemede, harekatın başarılı olmadığını görür. Takviye kuvvet alamayan birliklerimizin bu konumda beklemesinin bir faydası olmayacağını düşünür ve birliklere tekrar taarruz etme emrini verir. Ancak ikinci kez yapılan taarruzda da çok iyi korunan Yunan mevzilerine girilemez.

Ali Fuat Paşa, tümen kayıplarının çok olması nedeniyle akşam saat sekizde, birliklerimize geri çekilme emrini verir. 11. Tümen emre uyarak geri çekilir. Ancak emir geldiğinde, 61. Tümen ateş hattında bulunduğu için savaşmaya devam eder. Gece saat üçe kadar savaşan tümen birlikleri, bu saatten sonra çekilmeye başlarlar. Geri çekilme devam ederken, Gediz'den gelen bir şahsın, düşmanın kasabayı terk ettiği haberini verir. Durum araştırılır ve doğruluğu anlaşılınca, Mustafa Kemal Paşa'ya bilgi verilir.

Ali Fuat Paşa bu durum üzerine, Kuva-yı Seyyare'ye Gediz'e girmesi ve tüm olanaklarını kullanarak düşmanı takip etmesi emrini verir. Kuva-yı Seyyare'nin ve daha sonra 12. Kolordu'nun da takibe katılmasıyla, Yunanlıların Uşak'ta da tutunamayacakları

ümidini uyandırır. Ali Fuat Paşa, Gediz'in boşaltılmasından aldığı cesaretle Uşak'ı, Kuva-yı Seyyare ve 12. Kolordu kuvvetleri ile geri almak istemektedir. Ali Fuat Paşa'nın bu teklifi Genelkurmay'ca da tasvip görür.

Ancak gerek Yunanlıların Uşak yönüne doğru çekilirken yeterince takip edilememesi, gerekse Kuva-yı Seyyare'nin, Hamidiyehanı civarında Yunanlılar karşısında başarılı olamaması nedeniyle, harekat olumsuz etkilenir ve yapılacak harekattan vazgeçilir.

İlerideki günlerde Yunanlılar, kışlık karargahlarına çekilmek üzere Gediz'i tekrar tahliye ederler. Böylece Gediz Taarruzu, iki tarafın da kesin başarısı olmadan sona erer.

Ali Fuat Paşa, kazanılacak bir zaferle halkın ve askerin moralini yükseltmek gayesi ile başlattığı bu harekat sonrasında, o güne kadar mevcut anlaşmazlıkların da su yüzüne çıktığını düşünmektedir. Gediz taarruzunun başarılı olamamasında; Kuva-yı Seyyare nizami kuvvetleri suçlar, tümen komutanları da Kuva-yı Seyyare'yi suçlarlar. Batı Cephesi'nde bu tartışmalar devam ederken, Ali Fuat Paşa cepheden alınarak, İsmet Bey Batı Cephesi Komutanlığı'na getirilir.

Gediz Harekatı ve onun can sıkıcı neticelerinden sonra, Ali Fuat Paşa'nın cephe üzerindeki komutanlık disiplin ve otoritesinin sarsıldığını gören Mustafa Kemal Paşa, kendisinin Ankara'ya gelmesini emreder. Ali Fuat Paşa, 21 Kasım 1920[17] tarihinde Ankara'ya gelir ve istasyonda bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından karşılanır. Merasim kıtasını teftişten sonra Mustafa Kemal Paşa kendisine;

"Paşam müsaade edersen biraz özel görüşmek isterim." der ve beraberce tren vagonuna giderler. Mustafa Kemal Paşa Ali Fuat

17 Nutuk'ta bu tarih 8 Kasım olarak verilmektedir.

Paşa'ya Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in başkanlığında Moskova'ya giden heyetin başarılı olamadığını ve yakında yurda döneceğini, bu göreve kendisinin uygun görüldüğünü ve tayin edileceğini söyler. Ali Fuat Paşa, bir emrivaki karşısında kaldığını düşünür ve hemen cevap vermez. Ancak Mustafa Kemal Paşa'ya;

"İçiniz rahat olsun paşam, biraz dinlenin. Kısa zamanda sizi ikametgahınızda ziyaret ederim." der.

Kendisinden hemen ve olumlu bir cevap vermesini beklediğini anlayan Ali Fuat Paşa:

"Olumlu cevabımı ikametgahınızda veririm." diye ilave eder.

Ali Fuat Paşa'nın elini hararetle sıkan Mustafa Kemal Paşa:

"İstasyondaki ikametgahımda cevabını bekliyorum." diyerek vagondan ayrılır.

Ali Fuat Paşa, yeni görevi ile ilgili kararın, Ankara'da bulunan devlet kademelerindeki yüksek makamların Mustafa Kemal Paşa'yı etkileyerek, böyle bir karara vardığını değerlendirir ve Moskova büyükelçiliği görevini kabul ettiğini ifade eder.

Ali Fuat Paşa bir müddet sonra, Mustafa kemal Paşa'nın istasyondaki ikametgahına gider. O sırada Mustafa Kemal Paşa, İsmet ve Refet Beyler ile Batı Cephesi'nin alacağı şekil ve idare tarzını görüşüyordu. Batı Cephesi'ne verilmek istenen yeni şeklin daha önce kararlaştırıldığını anlayan Ali Faut Paşa, yapılan müzakereye katılmaz. Sadece taarruz karşısında alınması gereken tedbirler konusundaki fikirlerini söyler. Daha sonra yeni göreviyle ilgili hazırlıklara başlayacağını ifade ederek ikametgahtan ayrılır.

Bu arada, Ethem Bey, Ali Fuat Paşa'nın Batı Cephesi Komutanlığı'ndan alınarak, Moskova büyükelçisi olarak atanma sebebinin, Kuva-yı Seyyare'ye karşı olan bir planın uygulaması olarak değerlendirir.

Ali Fuat Paşa'nın Batı Cephesi Komutanlığı'ndan alınması, Gediz taarruzunun başarısızlıkla sonuçlandığı düşüncesi, düzenli orduya geçiş meselesi ve ayrıca Moskova büyükelçiliği gibi önemli bir göreve Milli Mücadele'ye gönül vermiş onun lideri olan Mustafa Kemal Paşa'ya inanan, güvenilir bir şahsiyetin getirilmesi mecburiyeti olarak değerlendirilmektedir.

MOSKOVA BÜYÜKELÇİLİĞİ

1920 yılı Kasım ayı içerisinde, Batı Cephesi ile ilgisini kesen Ali Fuat Paşa, büyükelçiliğe ait işlerle ilgilenirken, aynı zamanda yol hazırlıklarına da başlar.

Askerî ataşeliğe, normalin üzerinde görev yüklendiğinden, Moskova elçiliğinin kadrosu biraz fazla tutulmuştur. Bu görevlerin en önemlileri ise, Sovyet Hükümeti'nin Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne vereceği silah, cephane ve savaş araç gereçleri ile Rusya'da kalan esir Türklerin ana vatana getirilmesi işleriydi.

O dönemde, Ankara'da bulunan Sovyet Hükümeti'nin büyükelçiliğinde, kırka yakın bir askerî müfreze görev yapıyordu. Bu nedenle, Rusya'da henüz güvenlik tam olarak kurulamadığından Batı Cephesi Komutanlığı karargahından otuz kişilik bir muhafız takımı Rusya'ya götürülmek üzere hazırlanır. Ayrıca, Büyük Millet Meclisi'nin izni ve onayı ile dört kişilik resmî Türk Komünist Partisi mensubu da elçilik heyetine katılır.

Moskova büyükelçiliği şu şekilde oluşuyordu:

Büyükelçilik
Büyükelçi: Ali Fuat Paşa
Başkatip: Aziz Bey (Meker)
İkinci Katip: Osman Kemal Bey
Ateşe: Piyade Yzb. İdris Bey (Çora)
Evrak Memuru: Feridun Hotinli
Muhasebeci: Tahsin Bey

Askerî Ataşelik
Askerî Ateşe: Kurmay Bnb. Saffet Bey (Arıkan)
As. Ateşe Yrd.: Kurmay Yzb. Mithat Bey (Erman)
Yardımcı Subay: Süv. Yzb. Ali Rıza Bey (Çoruh)
Muhafız Tk. Kom.: Süv. Tgm. Fuat Bey

Araştırma Heyeti
Büyük Millet Meclis Üyesi Dr. Tevfik Rüştü Bey (Aras)
Fuat Bey (Çarım)
İsmail Suphi Soysallıoğlu
Besim Atalay Bey[18]
Heyet Katibi Tahsin Bey (Tahsin Rüştü Bac)

18 Yolda hastalanarak geri dönmüştür.

Temsilciler

Kuzey Kafkasya Temsilcisi Kurmay Albay Bekir Sami Bey

Emir Subayı Yzb. Selahattin Bey (Murtoğlu)

Azerbaycan Temsilcisi Memduh Şevket (Esendal) Bey

Gürcistan Temsilcisi Kurmay Albay Kazım (Dirik) Bey

Bekir Sami Bey daha sonra görev yapacağı bölgelerin özerkliklerini kaybetmesi üzerine yurda geri dönmüştür.

Askerî ateşe olarak görevlendirilen Saffet Bey kanalı ile heyete kolaylık gösterilmesi açısından Mustafa Kemal Paşa tarafından o sıralar Rusya'da bulunan Enver Paşa'ya, Fevzi Paşa tarafından da Troçki'ye birer mektup yazılır ve heyete teslim edilir.

Rusya'ya gönderilen araştırma heyetinin asıl görevi, Rusya'da bulunan pek çok Müslüman halk arasında yapabileceğimiz birtakım özel ve gizli görevleri yerine getirmekti. Büyük Millet Meclisi adına ve meclisçe seçilen bu kişiler, bu görevleri yapabilmek, takip ettirebilmek, gerekirse açığa çıkarmak ve açıklamak ile görevlendirilmişlerdi.

Bu arada, Ali Fuat Paşa, hasta olan babası İsmail Fazıl Paşa ile işlerinin yoğunluğu yüzünden pek ilgilenemez. Damar sertliği rahatsızlığı olan İsmail Fazıl Paşa'nın, ikliminin sert olması açısından Ankara'da kalması sıhhati bakımından iyi değildi. Mustafa Kemal Paşa, bir kabine toplantısından çıkarken Ali Fuat Paşa'ya;

"İsmail Fazıl Paşa'nın sağlığını iyi görmüyorum, dinlenmeye çok ihtiyacı var. Ancak Ankara'dan ayrılmak istemiyor, bir kere de sen ısrar et." der.

Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın bu isteğini yerine getirerek bir kez daha babasına, Ankara'dan ayrılarak annesini de ya-

nına alıp Almanya'ya gitmesini salık verir. Ancak babası, Ankara'dan ayrılmayacağını çünkü Ankara'da yaşamaktan büyük zevk duyduğunu söyleyerek fazla ısrar etmemesini söyler.

Ali Fuat Paşa, Ankara'dan ayrılırken babasına veda ziyaretine gider. İsmail Fazıl Paşa, oğluna ilk defa neden Ankara'dan ayrılamayacağını açıklar ve şöyle der:

"Bu kutsal mücadelenin zaferle sonuçlanmasını görmek istiyorum. Eğer görmek kısmet olmazsa beni bu milli idarenin merkezinde bir yere gömersiniz. Bu isteğimi Mustafa Kemal'e de söyle. Bir oğlum sen isen, bir oğlum da odur."

Ali Fuat Paşa, bu konuşmadan sonra başını önüne eğer ve ağlamamak için dudaklarını ısırır. Oğlunun üzüldüğünü anlayan İsmail Fazıl Paşa, hemen konuyu değiştirir.

Ali Fuat Paşa, Ankara'dan ayrılırken, başta Mustafa Kemal Paşa, hükümet üyeleri ve milletvekilleri ile vedalaşır. Bu arada Moskova'ya gidecek olan büyükelçilik kafilesi, Eskişehir'de toplanmıştır. Ali Fuat Paşa da Eskişehir'e gelerek Batı Cephesi Kuzey Bölgesi Komutanı Albay İsmet Bey ve eski silah arkadaşlarına veda eder. Konya'dan geçerken de aynı cephenin güney bölgesi komutanı Albay Refet Bey ile vedalaşır.

Konya'dan ayrılan Ali Fuat Paşa ve arkadaşları 16 Aralık 1920 tarihinde Kars'a gelirler. Kendisi burada, başta Kazım Karabekir Paşa olmak üzere silah arkadaşları ve halk tarafından karşılanır.

Ali Fuat Paşa, Kars'ta uzun bir süre beklemek zorunda kalmıştır. Ankara'dan, Ruslarla bir anlaşma yapmak üzere yola çıkan Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki heyeti beklemesi talimatı alır. Yusuf Kemal Bey ve heyeti, 7 Ocak 1921 tarihinde Kars'a gelir ve Ali Fuat Paşa ile buluşur. Bu arada, Sovyetlerin Ankara temsilciliğine tayin edilen Medivani de Kars'a gelmiş ve önce Kazım Karabekir Paşa ile daha sonra da Ali Fuat Paşa, Yusuf Kemal ve Dok-

tor Rıza Nur Beyler ile görüşmüştür. Yaptıkları görüşmelerde Misak-ı Milli sınırlarımızın tanınması ve yapılacak yardımlar konusu konuşulmuştur. Medivani ise verdiği cevaplarda, yapılan devrimden sonra Moskova'da siyasi havanın değiştiğini, Türkiye meselesine eskisinden daha fazla önem verildiğini ve Türk büyükelçilik heyetinin Moskova'da beklendiğini belirtir. Medivani bu sözlerini bir mektup ile de teyit edebileceğini söyler ve Sovyet Hükümeti'nin Türkiye ile anlaşmaya istekli olduğuna dair yazdığı mektubu Ali Fuat Paşa'ya verir.

Ali Fuat Paşa, Rusya'da meydana gelen siyasetteki bu değişikliğin, hem Rusya'nın uyguladığı ikiyüzlü siyasete, hem de Doğu Müslümanlarının tepkisi ve Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin başarılarına bağlamaktadır. Ayrıca Doğu Cephesi'ndeki ve Çukurova'daki askerî başarılarımız sonucunda Fransa'nın bize yaklaşması, İngilizlerin ise Anadolu ile anlaşabilecek bir hükümeti İstanbul'da iktidara getirmeleri ve Ankara'nın Londra Konferansı'na davet edilmesi de Rusya'nın bu siyaset değişikliğini etkilediği kanaatindedir.

MUSTAFA SUPHİ İLE GÖRÜŞME

Bu arada Türkiye Komünist Partisi lideri Mustafa Suphi ve arkadaşları da Rus Elçisi Medivani ile beraber Rusya'dan Kars'a gelmişlerdir. Ali Fuat Paşa'nın Kars'ta olduğunu öğrenen Mustafa Suphi, kendisiyle bir görüşme yapmak ister. Bu isteğini olumlu karşılayan paşa, Mustafa Suphi ve arkadaşları ile uzun bir görüşme yapar. Mustafa Suphi yaptığı bu görüşmede, Türkiye hakkında genel bir değerlendirme yapar. Değerlendirmede, Türkiye'nin sosyal geleceğini kendilerine bıraktıklarını, Anadolu hareketinin toplumsal bir ihtilal olmaktan ziyade emperyalist düşmanlara karşı bağımsızlık ve hürriyet mücadelesi olduğunu, Türkiye'deki bey ve paşaları, burjuvazi sınıfından saymayarak halkın en yakın yardımcıları olarak kabul ettiklerini belirtir. Ayrıca Anadolu hareketini idare edenlerin ve özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın prensiplerini anlamaya çalıştıklarını ifade ederek genel siyaset açısından uygun gördüklerini Ali Fuat Paşa'ya ifade eder.

Ali Fuat Paşa, yapılan görüşmelerden sonra Mustafa Suphi'yi, şöhret ve tutkulu isteği olan zeki, kurnaz ve azimli bir kişi olarak

niteler. Ayrıca, Mustafa Suphi'nin Medivani ile birlikte Kars'a gelmesini, III. Enternasyonel'in elçisi olarak ülkemize girmek istediğine bağlar. Ali Fuat Paşa daha sonra, Kars'ta yaptığı bu görüşme ve kanaatlerini Meclis Başkanlığı'na bir rapor halinde gönderir.

MOSKOVA YOLUNDA

Gümrü-Tiflis-Bakü-Harkof demiryolu ile Moskova'ya gidecek olan elçilik heyeti 15 Ocak 1921 tarihinde Kars'tan hareket eder. Tiflis'e gelen heyet, şehrin belediye yetkililerince karşılanır. Kendilerini akşam yemeğine davet eden heyet, yemeğe şehrin ileri gelenlerini de davet eder. Yemekte yapılan konuşmalar sırasında heyetimize, Rusların baskılarından söz ederek çok yakında Kızılordu'nun müdahalesiyle Gürcistan'ı Sovyetize edeceklerini, bunun önüne geçmek için de Türkiye'den yardım isteklerini heyetimize iletirler.

27 Ocak 1921 tarihinde Bakü'ye doğru hareket eden heyetimizi, Azerbaycan topraklarında Yollar Komiseri Cengiz Yıldırım ve İbrahim Abilof, hükümetleri adına karşılar. Bakü istasyonunda büyük bir kalabalık ve askerî tören ile karşılanan Türk heyeti, her yerde çok iyi kabul görür. Bu arada Azerbaycan'da, Sovyet Hükümeti iktidarı ele geçirmiş, yani Azerbaycan'ı Bolşevize etmişti.

Türk Elçilik heyeti, 8 Şubat 1921 tarihinde özel bir tren ile Bakü-Derbent-Harkov-Kursk-Orel-Tula demiryolunu takip ederek Moskova'ya hareket eder. Nihayet heyetimiz, 19 Şubat 1921

tarihinde Moskova'ya gelir ve tören ile karşılanır. Ali Fuat Paşa'yı karşılayanlar arasında Halil Paşa[19] da bulunmaktadır. Halil Paşa, kendisine Rusya hakkında genel bilgiler verir ve yürüttüğü faaliyetleri anlatır.

Türk büyükelçiliğine, Treti Meşanski Caddesi'nde bulunan büyük bir bina tahsis edilmiştir. Pek çok oda ve salonları bulunan bina ve özellikle kalorifer sisteminin olması Ali Fuat Paşa'yı çok mutlu eder.

Aynı gün akşamı Ali Fuat Paşa; Saffet, Seyfi ve Yusuf Kemal Beyleri de yanına alarak Dışişleri Komiseri Çiçerin'i ziyarete giderler. Paşanın bu ziyaretteki amacı, Rus topraklarına girdiği andan itibaren gördükleri iyi muamele ve kolaylıklara teşekkür etmek, büyükelçilik itimatnamesini takdim etmek ve konferansa ne zaman başlanacağını öğrenip görüşmelerin şekli üzerinde anlaşma sağlamaktır.

19 Halil Kut Paşa, Enver Paşa'dan bir yaş küçük amcasıdır.

ÇİÇERİN VE STALİN İLE GÖRÜŞME

Ancak görüşme Ali Fuat Paşa'nın istediği gibi gelişmez. Daha ilk görüşmede Çiçerin, kendisiyle görüşme teklifinin kimden geldiğini sorar. Bunun üzerine Kars'ta paşaya Sovyetlerin Ankara Temsilcisi Medivani tarafından verilen mektup gösterilir. Çiçerin, daha sonraki konuşmalarında Türkiye'yi, Gümrü'yü işgal etmek, Gümrü Anlaşması'nı değiştirmek ve Taşnak yönetimine yardım etmekle suçlar. Çiçerin ayrıca, Türkiye'deki komünistlere sert davranıldığını da ileri sürerek anlaşma yapamayacaklarını ancak barış anlaşması imzalayabileceklerini bildirir. Çiçerin ile bir sonuca varılamayacağını anlayan Türk heyeti, Milletler Komiseri Stalin ile görüşmeye karar verir.

Ali Fuat Paşa ile Stalin arasında yapılan ilk görüşmede, Stalin açıkça İngilizler ile ticaret anlaşması yapacakları için Türklerle anlaşma yapamayacaklarını ifade eder. Ancak açıktan para ve cephane yardımı yapabilecekleri sözünü verir. Ermenistan konusunda da Türk tarafını destekler şeklinde konuşan Stalin'e, Türklerin Gümrü'yü sınırlarımız içine alma fikrinde olmadığı anlatılır.

Ali Fuat Paşa, Stalin ile görüşmesinden sonra, Çiçerin ile 23-24 Şubat 1921 tarihlerinde yaptığı görüşmede bir yumuşama olduğunu sezer. Paşa, Rusların İngiltere ile yapacakları anlaşmadan önce bizimle anlaşmaya varmak istedikleri düşüncesindedir. Ali Fuat Paşa, bu nedenle yardım ve barış anlaşması imzalanması işini öne aldırdığını ve diğer işlerin ise sonraya bırakıldığını izah eder. Paşa ayrıca, görüşmelerin sonuçlanmasını beklemeden silah ve para yardımı yapılması konusunda ısrarcı olur ve Çiçerin'den de olumlu yanıt alır.

Bu arada, Moskova Anlaşması hazırlıkları devam ederken iki önemli toplantı daha gündeme gelir. İlki, Ankara'nın da temsil edileceği Londra Konferansı, ikincisi ise 25 Şubat'ta toplanacak Moskova Sovyetler Kongresi idi. Moskova Sovyetler Kongresi'nde, Rus olmayan milletler, hâlâ Türkiye ile Rusya'nın resmî bir anlaşma yapmamasından şikayetçi olduklarını hissettirmişlerdi. Bu nedenle, Rus Hükümeti'nin yurt içinde morali yükseltmek için İngilizlerden önce Türklerle anlaşma yapmak istediklerini anlayan Türk heyeti, faaliyetlerine var gücüyle devam eder ve hem anlaşmanın imzalanmasını, hem de para ve silah teminini başarır.

Türk ve Rus heyetleri arasında yapılan görüşmede, askerî konular ikiye ayrılır. İlki, yapılacak olan maddi yardım, ikincisi ise gerektiğinde iki taraf ordularının birlikte hareketini gerektirecek durum olup olmadığı konuları idi.

Askerî yardım için bir liste hazırlanır. Bu listede:

- Cephanesi ile birlikte yüz bin tüfek,
- Sekiz yüz makineli tüfek,
- Beş milyon Alman mermisi,

- Çeşitli miktarda top mermileri,

- Yüz adet dağ topu,

- Çeşitli miktarda obüs topu,

- Beş yüz adet yük hayvanı,

- 24 adet keşif, savaş ve deniz uçağı (yedek parçalarıyla birlikte),

- Beş uçaksavar bataryası,

- Denizaltı,

- Motorlu bot,

- Türk mavzer tüfekleri için mermi,

- Boş mermi kovanlarını doldurmak için el makineleri ve dumansız barut mermi kapsülleri,

- Toplu batarya dürbünleri, bulunmaktadır.

Türk ordusu ve Kızılordu'nun ortak hareketi konusunda uzun tartışmalar yapılmışsa da bir karara varılamaz. Nihayet aralarında vardıkları neticeler, iki taraf delegelerinin müzakerelerine intikal ettirilir. İki taraf ordularının birlikte hareketlerini gerektirecek bir durum olsa bile, o zamanki ulaşım şartlarının uygun olmaması nedeniyle konunun bir üst heyette görüşmesi uygun görülmez.

MOSKOVA KONFERANSI

Her iki taraf delegeleri 26 Şubat 1921 tarihinde, Sovyet Dışişleri Komiserliği binasında toplanırlar. Türkiye'yi Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal, Sinop Milletvekili Rıza Nur ve Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa temsil ederler. Rusya'yı da Dışişleri Komiseri Çiçerin ve Merkez İcra Komitesi Üyesi Celal Korkmazov temsil eder.

Türk ve Rus heyetleri arasında devam eden görüşme tarihlerinde üyelerimiz, Moskova'da tam yetkili bir Afgan heyetine tesadüf ederler. Bu karşılaşmayı fırsat bilen heyetimiz, düzenli olarak rapor gönderdiği 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya, Afgan heyeti ile bir anlaşma yapmak için görüşmelere başladıklarını bildirirler. Afgan heyeti ile yapılan görüşmeler neticesinde Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, 4 Mart 1921 tarihinde Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği raporda, Türk delege ve Afgan devletinin tam yetkili delegesi Büyükelçi Muhammet Veli Han arasında, "Türk-Afgan Anlaşması"nın imzalandığını bildirir.

Bu arada Ruslar ile üç komisyon halinde yapılan görüşmeler devam etmektedir. Komisyonlarda yapılan görüşmelerde, Çiçe-

rin'in Türkiye'nin sınırları konusunda itirazı olur ve Gümrü Anlaşması'nı tanımak istemediklerini belirtir. Buna rağmen Sovyet Hükümeti daha çok Batum konusuyla ilgilenmektedir. Türk heyeti, görüşmelerin çıkmaza girmesi üzerine, Sovyet Hükümeti'nin Misak-ı Milli'yi esas olarak kabul etmesi halinde, Batum konusunun bölge devletlerinin katılacağı bir konferansa bırakılmasının kabul edileceğini Stalin'e bildirilir. Ayrıca şartlarımızın kabulü halinde, Gümrü'yü de tahliye edeceğimiz ifade edilir.

Görüşmeler sırasında, Nahcivan meselesi de uzun tartışmalara neden olmuştur. Stalin'in yanında bulunan Behbut Şahtahtinski, Nahcivan'ın Rus korumasında bağımsız bir devlet olması fikrindedir. Ancak Türk heyeti, Nahcivan'ın Türkiye ile Azerbaycan'ın korumasında ve bağımsız bir devlet olmasını kabul edeceklerini ifade eder. Bu anlaşmazlık üzerine Çiçerin Enver Paşa'nın devreye girmesini ister. Fakat Türk heyeti, daha fazla fedakarlık yapamayacağını Rus heyetine bildirir. Neticede Nahcivan'ın üçüncü bir ülkeye verilememesi şartıyla Azerbaycan'ın korumasına verilerek, Türkiye ve Azerbaycan arasında kalması sağlanır.

O sıralarda, Türk ordusu ile Kızılordu'nun Batum'da karşı karşıya gelmesi üzerine Stalin, Türk heyeti ile görüşür ve bazı hususlarda anlaşma sağlanır. Sonunda Çiçerin, Stalin ile kararlaştırılan sınırı, hükümeti adına kabul ettiğini bildirir.

Yirmi gün devam eden zorlu müzakerelerden sonra, 18 Mart 1921 tarihinde "Türk-Sovyet Dostluk Anlaşması" son şeklini alır ve taraflarca imzalanır.

Türk-Afgan Anlaşması ve Türk-Sovyet Dostluk Anlaşmaları, 7 Temmuz 1921 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin onayına sunulur. Türk-Afgan Anlaşması, iki büyük kardeş ve bağımsız devlet arasında, ilk defa imzalanan bir anlaşma olması nedeniyle oy birliğiyle kabul edilir. Türk-Sovyet Dostluk Anlaşması ise, 201 evet, 15 hayır ve 1 çekimser oyla kabul edilir.

Moskova Anlaşması ile birlikte kararlaştırılan ve karşılıklı mektuplarla garanti altına alınan diğer bir konu da Sovyet Hükümeti'nin 1921'den itibaren Türkiye'nin ekonomik ihtiyaçları için her sene altın olarak on milyon ruble verilmesidir. Verilecek paranın beş milyonu hemen gönderilecektir. Bu arada, Türkiye'ye gönderilecek silahların ilk kısmının listesi Çiçerin tarafından Ali Fuat Paşa'ya verilir.

Yapılan bu anlaşma, her iki tarafa da fayda sağlıyordu. Moskova Anlaşması, Sovyetlere İngiltere'ye karşı yeni bir dost kazandırıyor, ayrıca güney sınırlarını güven altına almış oluyordu. Bununla beraber Batum ve çevresine özerklik verilerek Sovyet Gürcüstan'ına bırakılıyordu. Ankara Hükümeti açısından kazanımlar ise; Batılı emperyalistler tarafından hazırlanan Sevr Anlaşması tanınmıyor, buna karşı Misak-ı Milli kabul ediliyordu. Ayrıca bu anlaşma ile doğu sınırları güven altına alınmış ve batı devletlerine karşı Sovyet desteği sağlanmıştı. Buna ilave olarak, Sovyetler ile İngiltere arasında imzalanan ticaret anlaşması, Ankara Hükümeti'ne yapılacak yardımın artmasına da neden olmuştu.

Sovyet Hükümeti, 1921 yılı içerisinde vereceği 10 milyon altın rublenin 5 milyonunu Yusuf Kemal Bey'e teslim etmiştir. Yusuf Kemal Bey de 5 milyonun, bir milyonunu Almanya'dan uçak ve parçalarını almak için Ali Fuat Paşa'ya verir. Geri kalan 4 milyon altın ruble ile Moskova'dan yola çıkan Yusuf Kemal Bey, Nisan 1921 ayı ortalarına doğru Bakü-Tiflis üzerinden Kars'a gelir ve beraberinde getirdiği altın rubleleri, Kars'ta askerî makamlara teslim eder.

Sovyet Rusya'nın Milli Mücadele yıllarında, Türk Hükümeti'ne yaptığı yardım, şu şekilde özetleyebilir. Sovyetler, Eylül 1920-Mayıs 1922 tarihleri arasında 11 milyon altın ruble yardımda bulunmuştur. Yapılan yardımlar, bu zaman içerisinde

birkaç parçaya bölünerek teslim edilmiştir. Bu yardımların asıl kaynağı Sovyet Rusya değil, Buhara Cumhuriyeti'dir. Daha açık bir ifadeyle Türkistan'da bulunan Türklerdir.

Buhara Cumhuriyeti kurulduktan sonra ilk Cumhurbaşkanı Osman Hoca (Kocaoğlu) ve Başbakan Feyzullah Hoca, Sovyet lideri ile görüşmek üzere Moskova'ya gelirler.

Temmuz 1920 ayı ortalarında Moskova'ya gelen Bekir Sami Bey ve heyeti, Sovyet Hükümeti'nden yardım isteğinde bulunmuştu. Buhara cumhurbaşkanı ile görüşen Lenin, Türkiye'nin yardım isteğini kendisine açmış ve fikrini almak istemiştir. Para konusunun kendileri tarafından halledileceğini ifade eden Buhara Cumhurbaşkanı Osman Bey Lenin'e, Türk Hükümeti'ne verilmek üzere, yüz milyon altın ruble yardım yapabileceklerini söyler.

Buhara'ya dönen Cumhurbaşkanı Osman Bey, Türkiye'ye yapılacak yüz milyon altın rublenin onayını almak için teklifi, Buhara Parlamentosu'na sunar. Teklif, tek bir itiraz sesi yükselmeden oybirliğiyle kabul edilir. Kararın onaylanmasından sonra, ertesi gün gereken prosedür tamamlanarak yüz milyon altın ruble, acilen Ankara Hükümeti'nin emrine verilmek üzere Rus hazinesine teslim edilir. Ancak yapılan bu yardım hiçbir zaman Ankara Hükümeti'ne ulaştırılmaz. Sovyetlerce yapılan 11 milyon altın ruble ise, binbir nazlanma ve ince hesaplar yapılarak gönderilir.

Buhara Cumhuriyeti, bir müddet sonra Kızılordu tarafından işgal edildiğinden Türkiye'ye gönderilmek üzere Ruslara teslim edilen altın rubleler Türk Hükümeti'nin eline geçmez. Ancak Sovyet Rusya Türk Hükümeti'ne, silah ve cephane yardımı yapmaya devam ederler. Buhara Cumhuriyeti tarafından Türkiye'ye teslim edilmek şartı ile Rusya'ya verdiği altın rublelerin Türkiye'ye ödenen miktarlar düşülerek, geri kalan kısmın Sovyetlerce yapılan silah, cephane ve savaş malzemelerinin karşılığı olarak Sovyet Hükümeti'nce tutulduğu ve verilmediği değerlendirilebilir.

ALİ FUAT PAŞA'NIN MOSKOVA ANLAŞMASI SONRASINDAKİ FAALİYETLERİ

Bundan sonra Ali Fuat Paşa'nın Moskova'da yürüteceği faaliyetleri iki kısımda ele alabiliriz. İlki anlaşmanın uygulanmasına yönelik faaliyetler, ikincisi ise savaş sonrasında ülkeyi terk etmek zorunda kalan İttihat ve Terakki yöneticileri ile Rusya'da bulunan Türklerle olan ilişkileridir.

Ali Fuat Paşa, Boşevikler ile ilgili olarak Ankara'ya, 11 Nisan 1921 tarihli bir rapor gönderir. Raporda Rusların, öncelikle kendi ülkelerinin çıkarlarını düşündükleri, hatta Rus milliyetçilerin bile yönetim kadrolarında yer alarak gerektiğinde asıl prensiplerinden vazgeçerek Amerika, Avrupa ve Japonya ile iyi ilişkiler kurulması konusunda partiyi ikna ettikleri, emperyalizm ile sürekli savaşmak yerine onunla bir müddet için anlaşmak ve bu arada, içeride kuvvetlenmek düşüncesinde oldukları belirtilmektedir.

Ali Fuat Paşa, Avrupa devletleri ile ayrı ayrı anlaşmaya çalışan, Amerika ile de iyi ilişkiler içerisine giren Rusya'nın dünya siyaset stratejisini belirlediği düşüncesindedir. Paşa Ankara'ya,

Rusya dostluğundan alacağımız güçle onlardan daha önce davranarak milli davamızı Avrupa'ya kabul ettirmek gerektiğini kanaat olarak ifade eder. Ayrıca, bu durumun gerçekleşmemesi halinde, Türkiye'nin yalnız kalacağını da belirtir.

Ali Fuat Paşa raporunun bir bölümünde, Ruslardan anlaşma ile alınan yardımlardan başka bir yardım alamayacağımız kanaatinde olduğunu söyler. Yunanlıları yenmeden Avrupa ile barış yapılamayacağını da belirten paşa, doğu hudutlarımız ile ilgili olarak Rusları şüphe ve endişeye düşürecek hareketlerden kaçınmamız gerektiğini de raporuna ilave der. Ali Fuat Paşa raporunun son kısmında, Rusya'da yaşayan Müslüman halka yapılan ve ileride devam edeceği anlaşılan baskılardan da bahseder. İlave olarak da; Anadolu'da yapılacak İslam konferansının zamanında yapılmasının Milli Mücadele'ye katkısı açısından çok faydalı olacağını belirtir.

Bu arada Ali Fuat Paşa'nın, TBMM'de birinci dönem milletvekili ve ilk bayındırlık bakanı olan babası İsmail Fazıl Paşa, uzun zamandan bu yana çektiği hastalığına yenik düşerek 19 Nisan 1921 tarihinde hayatını kaybeder. Yurdundan kilometrelerce uzak bir ülkede özveri ile görev yapan Ali Fuat Paşa, babasının ölüm haberine çok üzülür. Ancak paşa, bu ülkede vereceği pek çok önemli hizmetler nedeniyle babasının yasını uzun tutamaz.

Türk Hükümeti, Sovyetlerle yapılan Moskova Anlaşması sonrasında, kendilerinden bir miktar savaş araç ve gereçleri ile söz verilen altın rublenin yarısı alınmıştı. Ancak Gümrü'yü zamanında boşaltmamamız, Ahıska ve Batum'u geçici de olsa işgal etmemiz nedeniyle Rusya üzerinde lehimize dönen havanın birden bire değiştiği gözlenir. Buna örnek olarak, Türk esirlerin toplanması konusunda Rusların isteksiz davranışları ve Türk Hükümeti'ne yapılmaya başlanan yardımın durdurulması gösterilebilir.

Ali Fuat Paşa bu olumsuz gelişmelerle iki ülke arasındaki konuları görüşmek üzere, 21 Nisan 1921 dünü gecesi Stalin ile bir görüşme gerçekleştirir.

Yapılan görüşmede Stalin, Ali Fuat Paşa'ya, İstanbul'da bulunan devrim karşıtı Rus ordusu kalıntılarının devrim ordusu tarafına geçtiklerini, Türk ordusunun İstanbul'a yürümesi halinde, bu kuvvetlerle yardım ederek işgal kuvvetlerini esir edebileceğimizi söyler. Ancak Ali Fuat Paşa, bu girişimin henüz erken olduğunu ifade ederek olumsuz görüş bildirir. Daha sonra Stalin konuşmasına devam ederek Boğazları zorlamak için torpil yaptırtacağını ve bunların Türkler tarafından taşınıp taşınamayacağını sorar. Paşa da bu soruya olumlu cevap verir. Yapılan görüşmenin sonunda Stalin, kendileri tarafından söz verilen yardımların yapılacağını ifade eder.

Ancak Sovyetler tarafından yapılan yardımın taahhüt edilenin çok altında kalması, silah ve cephane ile esirlerin Türkiye'ye taşınması işinin kasten ertelenmesi, Kafkas milletleri ile yapılmak istenen anlaşmaların engellenmesi, Ali Fuat Paşa'nın sabrını taşırır. Paşa, Çiçerin ile yaptığı görüşmede kendisine;

"Bütün bunları bir tek şey için yapıyorsunuz. O da İngilizlere hoş görünmek" diyerek öfkesini belirtir.

Şu bir gerçek ki Ruslar, İngilizler ile ticaret anlaşması yaptıktan sonra, Afganistan, İran ve Hindistan'daki rejim ile ilgili yaptıkları propagandalarını durdururlar. Üstelik Türkiye'ye yapılacak olan yardım da durur. Bu nedenle Moskova Anlaşması'nın onayı da gecikmiş olur.

Bu arada, Rusların yapacağı yardım Türk Hükümeti'ne ulaşmadan II. İnönü Savaşı kazanılmıştır. Bu durum Çiçerin'in tutumunu değiştirir ve Ali Fuat Paşa'dan, Moskova Anlaşması'nın TBMM'ce tasdikini ve Kafkas milletleri ile ayrı ayrı anlaşmalar yapmasını ister. İlave olarak Ali Fuat Paşa'ya, söz verilen maddi

yardımın nakline tekrar başlanacağını, hatta gerekirse daha fazla yardım yapılacağını, buna mukabil komünizm lehine biraz daha hoşgörülü davranmamızı ister. Ali Fuat Paşa da verdiği cevapta;

"Kanunlarımızın yasak edeceği bir şeyde dostlarımıza hoşgörülü davranamayız." diyerek, Türkiye'de komünizme hiçbir şekilde yumuşak davranılamayacağını Çiçerin'e hissettirir.

II. İnönü Zaferi'nden sonra, başta Fransızlar olmak üzere çeşitli devletlerce Türkiye lehine siyaset değişikliği görülmesine rağmen, Sovyetler söz verdikleri halde yapacakları yardım için direnmektedirler. Hatta Yunanistan'a cesaret vermek için onlarla siyasi ilişki kurmaya bile kalkışırlar. Daha da ileri giderek siyasi ve ticari anlaşma yapmak için görüşmelere dahi başlarlar. Ali Fuat Paşa Rusların bu tutumunu, İngilizlere yaranmak, belki de Türklerin Yunanlıları yenecek kadar kuvvetlenmesine engel olmak ve böylece savaşın uzayıp gitmesini istemek olarak değerlendirmektedir.

Ali Fuat Paşa, 16 Mart 1921 tarihli Moskova Dostluk Anlaşması'ndan sonra, bu ilişkileri takviye amacı ile ticaret ve konsolosluk sözleşmelerinin hangi esaslara dayanılarak hazırlanması gerektiği konusunda gerekli araştırmalara başlar. Uluslararası sözleşmelerin hazırlanmasında karşılıklılık esastı. Bolşevikler ise bu ilişkilerde, esas olan karşılıklılık prensibini asla kabul etmemişler, buna karşılık Türk büyükelçiliği karşılıklılık prensibindeki konular üzerine çalışmalarına devam etmiştir.

Rusya'da yapılan devrimden sonra ülkede yaşayan Türk uyruklular, çok zor durumda kalmışlardı. Rusya'da taşınmaz mal edinen Türklerin malları ellerinden alındığı gibi ticari faaliyetleri neticesinde elde ettikleri gelirleri de kendilerine verilmemiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Rusya'da fırıncı, tütün işçisi vb. gibi işlerde çalışan Türkler, savaştan sonra ülkenin uzak bölgelerinden Sibirya'ya gönderilmişler, devrimden sonra da Sovyet

Hükümeti bu insanları madenlerde, yol yapım işlerinde hatta zor kullanarak orduda dahi çalıştırmışlardır. Sovyetler ile yapılacak konsolosluk ve ticaret anlaşmaların amacı, Türk uyruklu kişilerin durumlarını düzeltmekti.

Rusya'da serbest ticaret ve seyahat hürriyeti yoktu. Bu nedenle Türk iş adamları, sadece Dış Ticaret Komiserliği ile ticaret yapacak, Sovyet iş adamları ise Türkiye'nin her yerinde istedikleriyle ticaret yapabilecekti. Çıkabilecek problemlerden bir tanesi de devrimi yapanların keyiflerince tutuklama yapabilmeleri, kötü muamelelerde bulunmaları ve Türklerin bunlardan ayrı tutulmamalarıydı.

Sovyet Dışişleri Komiserliği'nin Türk tarafına yaptığı ilk teklif, konsolosluklara da elçiliklerde olduğu gibi siyasi dokunulmazlık verilmesi olmuştur. Hatta bu dokunulmazlıkların konsolosluklarda görev yapan diğer personele de uygulanmasını talep etmişlerdi.

Sovyetler, yabancılara kendi ülkelerine giriş çıkış hakkını vermemiş ancak kendi rejimlerine taraftar olan ülkelere ve kişilere özel izinler vermişlerdir. Bu şartlar altında, karşılıklılık ve eşitlik kuralları bulunmadığından Sovyetlerle normal konsolosluk sözleşmeleri yapmak mümkün olmamıştır.

Ali Fuat Paşa'nın yaptığı araştırma ve incelemelere göre, Rusya'nın sosyal ve idari yapısı şu şekildeydi. Rusya, beş diktatörün idaresi altında keyfi ve sıkıyönetim usullerine göre yönetiliyordu. Bu beş kişi sırasıyla Lenin, Kızılordu'yu yöneten Trotski, Milletler Komiseri Stalin, Çeka Başkanı Dzerjinski ve Rus Komünist Partisi Genel Sekreteri Molotov idi. Gerek Sovyet idaresini oluşturan bakanlar kurulu ve gerek ise Milletlerarası Merkez İcra Komitesi, idari işlerde ve siyasette, bu beş diktatörden aldıkları emirleri aynen uygulamakla yükümlüydüler. Sovyet Dışişleri Komiserliği'nin görevi, diğer devletlerin dışişleri bakanları gibi

olmayıp, Çiçerin başta olmak üzere bu teşkilatın bütün çalışması, kendilerine verilmiş olan emirleri uygulamaktı.

Sovyet liderleri 1921 yılı içerisinde, şiddetle komünizmin yayılmasının zor olduğunu anlayarak daha barışçıl ve siyasi yumuşaklık prensibi ile neticeye gideceklerini anlamışlardı. Bu değişikliği, İngiltere ve Romanya üzerinde yaptıkları yumuşama ile görebiliriz.

Ali Fuat Paşa'nın yaptığı durum değerlendirmesinde, Sovyetlerin bu tutumunun Avrupa emperyalistlerine karşı yürüttüğümüz Milli Mücadele'nin önemini azalttığını ve en çok Sovyetlerin yararına olduğunu belirtir. Ancak Sovyetlerin kendi çıkarlarına hizmet eden bu mücadeleye zamanla kayıtsız kalarak, bir taraftan emperyalist diye nitelendirdikleri Batılı devletlere karşı barışçı bir siyaset izlemeye çalışırken, diğer taraftan da aynı devletlerle verdiğimiz mücadeleyi devam ettirmemizi teşvik ederek, kendi hesaplarına bazı çıkarlar sağlamayı hedeflediklerini belirtir.

1921 yılı ortalarında, Kütahya-Eskişehir savaşından sonra Türk ordusunun Sakarya nehrinin gerisine çekilmesi, Ankara Hükümeti'nin dağılacağı gibi düşüncelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu olaylardan sonra Çiçerin, Ali Fuat Paşa ile yaptığı bir görüşmede, Türkiye'ye bir Rus ordusu göndererek, yardımda bulunmak istediğini ancak bunu Türkiye'nin istemediğini, ifade eder. Daha sonra da;

"Acaba Enver Paşa'nın temin edebileceği Müslüman kuvvetlerle Anadolu'ya geçmesi mümkün olamaz mı?" diye sorar.

Ali Fuat Paşa bu sözleri Sovyetlerin, Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki hükümetin sürdürülen savaşa devam edemedikleri takdirde, Enver Paşa'yı Kızılordu'dan ayırıp yeniden kuracakları Müslüman kuvvetleri ile Anadolu'ya göndererek Milli Mücadele'yi kendi etkisi altına almayı hedeflediği şeklinde değerlendirir.

Ali Fuat Paşa, Çiçerin ile görüşmesinden sonra, Ankara Hükümeti'ne karşı bir tutum sergileyen Enver Paşa ile bir görüşme yapar. Görüşmede, Türkiye'nin dışında bir kuvvet teşkil edilmesinin doğru olmayacağını, bu durumun zaten Moskova Anlaşması'na da ters olduğunu ifade ederek, kendisinden bu tutumdan vazgeçmesini ister. Ali Fuat Paşa, Enver Paşa ile yaptığı görüşmeleri bütün açıklığıyla Ankara'ya iletir.

Sovyet Hükümeti'nin gündeminde sadece Enver Paşa yoktur. Sovyetler, Türkiye'deki etnik gruplarla da ilgileniyor ve bazı oyunlar planlıyordu. Bunlar arasında, bazı maceracı Kürt aşiretlerine nakdi yardımda bulunmak, Yunanistan ile bir ticaret anlaşması yapmak, Pontus Hükümeti adı ile Karadeniz'de bir Rum Hükümeti kurmak isteyenlere de Gürcüler aracılığı ile yardım yapmak da bulunuyordu. Ancak Sakarya Meydan Savaşı'ndan sonra Yunanlıların bozguna uğratılması, Rusların bütün planlarını bozar ve bunu uygulayamazlar.

Bu arada, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, Sovyet Rusya Hükümeti'ne 14 Ağustos 1921 tarihinde bir nota gönderir. Bu notada, Sovyetlerin kapitalistlerle anlaşma yapmak uğruna Türkiye'nin tekliflerinin kabul edilmediği, buna karşı kapitalist ülkelerden de umdukları karşılığı bulamadıkları anlatılır. Ayrıca notada, kendilerine üçüncü defa teklif edilen işbirliği konularının, hükümet yetkililerinin bilgisine sunulduğu halde iki yıldan beri kesin cevapların bildirilmesi için son kez ikaz edildiği belirtilmektedir. Dışişleri Bakanlığı tarafından verilen nota, ayrıca Fransızca ve Rusçaya da çevrilerek Lenin, Trotski, Stalin ve Çiçerin'e gönderilir.

Sovyetlere verilen bu nota üzerine, Çiçerin, Ali Fuat Paşa ile iki kez daha görüşür. Paşa bu görüşmelerde, Türk kuvvetlerinin Sakarya Zaferi'ni elde ettiklerinden ve Rusların Polonya'dan aldıkları şiddetli ültimatom üzerine Sovyetlerin Ankara'ya yanaş-

tıkları izlenimini edinir. Çiçerin ayrıca Ali Fuat Paşa'ya, Enver Paşa konusunu inkar ederek Enver Paşa'yı, Türkiye'de taraftarı çok ve ileride iktidara gelmesi ihtimali olan bir şahıs olarak gördüklerini ve ona karşı yapılacak sert hareketlerin, Rus Müslümanlarını da gücendireceğinden kendisine bu nedenle hürmet ettiklerini ifade eder. Çiçerin'in Türkiye'ye yapılacak yardımlar konusunda da oyalayıcı cevaplar vermesi üzerine Ali Fuat Paşa, bunu, Sovyetlerin Türkiye ve doğu ile olan siyasetlerinde artık ciddiyetin ve samimiyetin kalmadığı şeklinde değerlendirir.

Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği ile Sovyet Dışişleri Komiserliği arasında geçen bir olay, Ali Fuat Paşa'nın elçilikten ayrılmasına neden olan olayların başlangıcı olabilecek niteliktedir. Elçilik binaları önceleri birer misafirhane niteliğindeydi. Bu binada görev yapan Rus vatandaşları aslında, erkek ve kadın hizmetçi gibi görünen Sovyet Hükümeti adına birer gözetleme ve dinleme görevi yapan Rus devlet görevlileri idi. Ancak Ali Fuat Paşa, bu durumu ilk gün sezer ve Sovyet görevlilerini binanın dışına çıkartarak bina hizmetlerini de Türk asker ve görevlilerine yaptırtır. İngiliz Ticaret Heyeti gelmeden önce Çiçerin, protokol müdürlerinden biri vasıtası ile elçiliğe muhafız kıtaları koymak ister ancak bu teklif Ali Fuat Paşa tarafından reddedilir.

Çiçerin, Türk Büyükelçiliği'nde İngiliz Ticaret Heyeti ile görüştürmek istiyordu. Bunu, Sovyetlerin İngilizlere hoş görünmek isteği olarak değerlendiren Ali Fuat Paşa, konunun asıl nedenini öğrenmek ve Ankara'ya bilgi vermek için Heyet Başkanı Mister Hudson ile bir görüşme yapar. Paşa görüşmede kendisine, Türk davasını ana hatları ile anlatarak, kendisine İngilizlerle sürüp gidecek bir düşmanlık için bir sebep olmadığını, bunun için de İngilizlerin sorumlu olduklarını ve yapılan haksızlıkların son bulması gerektiğini anlatır.

Kars ve Moskova Anlaşması'nın TBMM tarafından onaylanmasından sonra Kafkasya'daki kuvvetlerinin büyük bir bölümünü geri çeken Rusya, Türkiye'nin Fransa ile yaptığı Ankara Anlaşması üzerine bir hayli endişelenir ve şüpheye düşer. Buna bir neden yoktu. Çünkü Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, Fransızlar ile yapılan görüşmeler konusunda Sovyet Büyükelçiliği'ne haber vermiş, hatta yazılı belgelerin bir suretini de büyükelçiye takdim etmişti.

Ali Fuat Paşa, Türk ve Sovyet Hükümeti arasında zaman zaman meydana gelen anlaşmazlıkları çözmek için her zaman yardımını gördüğü Stalin'den bir görüşme talep eder.

Ali Fuat Paşa Kremlin Sarayı'na geldiğinde Stalin, kendisini ayrı bir salonda kabul eder. Salonun ortasındaki masanın üzerinde ise büyük bir Anadolu haritası durmaktadır. Harita üzerinde, iç isyanlar ile Fransız, İtalyan ve İngiliz işgal kuvvetlerinin bulunduğu bölgeler işaretlenmiştir. Stalin, Eskişehir-Kütahya yenilgisi ve Fransızlarla yapılan Ankara Anlaşması hakkında Ali Fuat Paşa'dan bilgi ister. Ali Fuat Paşa da sorulan bu soruları mümkün olduğunca cevaplar.

Konuşmalar devam ederken Ali Fuat Paşa cebinden bir liste çıkararak Stalin'e takdim eder. Listede Milli Mücadele'de kullanılacak, uçaktan at nalına kadar silahlar ve malzemeler bulunmaktadır. Fuat Paşa ihtiyaç listesini Stalin'e sunarken;

"Biz de sizin gibi ölüm kalım savaşına giriyoruz. Acaba listede bulunan silah ve malzemeler konusunda bize yardımcı olabilir misiniz?" der.

Stalin listeyi alır şöyle bir bakar ve;

"Memnuniyetle yardım ederiz." cevabını verir.

Ali Fuat Paşa, listeyi verdikten sonra Stalin'in yüzünde beliren kararsız bir ifadeyi fark etmiş olsa gerek Stalin'e;

"Ekselansları, bir endişeniz mi var?" diye sorar. Stalin şöyle cevap verir:

"Ben size bu malzemeleri vereceğim ama yaptığınız mücadeleyi kazanıp vatanınızı kurtardıktan sonra Fransızlar ile birlik olup bize cephe alırsanız..."

Ali Fuat Paşa hiç duraksamaz ve kesin bir ifadeyle şöyle der:

"Hükümetim, beni alelade bir memur kadrosundan alarak buraya büyükelçi göndermiştir. Ben, bugünkü Türk Milli Hükümeti'nin mümessillerinden biri sayılırım. Bunu siz de bilirsiniz. Hükümetim beni buraya fevkalade büyükelçi olarak yollamıştır. Bundan başka, iki memleket arasında kurulan dostluğun yapıcılarından biriyim. Bunu da elbette bilirsiniz. Şimdi memleketini nezdinizde kuvvetli bir surette temsil eden bir büyükelçi, diyor ki; elinizdeyim, ne ben ve ne de memleketim hiçbir hak iddia etmeyecektir. Şayet Fransızlarla beraber aleyhinize yürüyecek olursak, beni rehin olarak tutunuz ve istediğinizi yapınız."

Bu cevabı alan Stalin'in yüzündeki ifade değişir ve paşaya;

"Tamam ekselansları, istenilen malzemeler verilecektir." diyerek hemen telefona sarılır. Harbiye, Dış işleri ve Maliye Komiserliklerini arayarak, Türkiye'ye gönderilecek paraların gönderilip gönderilmediğini sorar. Ayrıca verilecek harp malzemeleri konusunda da bilgi alış verişinde bulunur. Telefon görüşmesinden sonra, Ali Fuat Paşa Stalin'den yapılacak yardımların daha fazla geciktirilmemesini ister. Stalin de kendilerinden istenen paranın çok fazla olduğunu ve bunu veremeyeceklerini ancak savaş malzemesi olarak ellerinden gelen her türlü yardımın yapılacağını ifade eder.

Gecenin üçü olmasına rağmen Stalin, "artık resmî konuşmayalım" diyerek misafirine çay ikram eder.

Savaş sonrasında, silahlarından arındırılan ve buna rağmen sanayisinin gücü ile Avrupa ekonomisine tekrar hükmetmeye başlayan Almanya'nın Rusya ile ilişkiye geçmesi, İngilizleri endişelendirir. Hatta Sovyet Rusya'yı tanımayı teklif edecek duruma kadar getirir. Rus-Alman ve İngiliz yakınlaşmasından sonra Fransa ile yapılan Ankara Anlaşması'nı bahane eden Sovyet Hükümeti, Türkiye'ye yapılan yardımı keser ve Türk esirleri de göndermez.

Bu arada, Fransa'da Briand'n İngiliz baskısıyla başbakanlıktan ayrılması ve yerine Poincaree'nin geçmesi ile Fransızlar hükümeti tarafından vaat edilen yardımı alma ümidimiz de kalmaz.

Ali Fuat Paşa, uzun süre savaş halinde kalmanın getireceği ekonomik yük nedeni ile gücümüzün üzerine çıkarak hazırladığımız batı cephesinde topladığımız askerleri bile uzun süre besleyemeyeceğimizi düşünmektedir. Bu arada Ankara Hükümeti, Rusya'dan ümidini kestiği için, bazı savaş malzemelerini kaçak olarak Almanya'dan temin etme yoluna gider. Bunun için, Sovyetlerden aldığımız bir buçuk milyon altın ruble bu konu için harcanır. Ancak bu malzemelerin çoğu, İngilizlerin takibi neticesinde ya gemilerden çıkartılamamış ya da Danimarka'daki depolarda kalmıştır. Bir başka ülkeye satma imkanı da olmayınca, bu malzemelere Danimarka Hükümeti'nce el konulmuştur.

RUSYA'DA BULUNAN İTTİHAT TERAKKİ YÖNETİCİLERİ İLE OLAN İLİŞKİLERİ

Ali Fuat Paşa, Moskova'ya geldiği tarihlerde Enver Paşa da Moskova'da bulunuyordu. Moskova görüşmeleri sırasında Türk tarafı, dostluk anlaşması yanında bir de güç birliği anlaşması yapmak isterken, Sovyetler bunun prensiplerine uygun olmadığını ileri sürerek kabul etmezler. Enver Paşa da Ali Fuat Paşa'ya, güç birliği maddelerinin dostluk anlaşması maddeleri içerisine koymasını, Sovyetlerin doğu sınırlarını Misak-ı Milli sınırları içinde kabul edeceklerini, bu nedenle Türk heyetinin bu konuda Rusların itirazlarına aldırmamasını tavsiye eder.

Enver Paşa ve arkadaşları, Rus Hükümeti ile anlaşarak, o tarihlerde dünyaya hakim olan İngilizlere karşı İslam dünyasındaki şöhretini kullanarak kutsal savaş açmayı, bu çabalarında da Ruslardan faydalanmayı düşünmektedir.

Moskova görüşmeleri sırasında Ali Fuat Paşa, Dr. Rıza Nur Bey ile birlikte Enver Paşa'yı ziyarete giderler. Bu görüşmede Enver Paşa, Rusya dışında gösterdiği faaliyetlerinden ve konferans sırasında heyetimize yapılacak yardımlar konusunda Çiçe-

rin nezdinde yaptığı temas ve görüşmelerden bahseder. Yapılan ziyaretten sonra paşa, eski bir arkadaşı olması nedeniyle daha samimi ve detaylı bir şekilde görüşmek amacıyla Enver Paşa'yı elçiliğe davet eder.

Yapılan bu daveti kabul eden Enver Paşa, 15 Nisan 1921 günü öğleden önce büyükelçiliğe gelir. Ali Fuat Paşa, misafirini kapıda karşılar ve beraberce elçiliğin dinlenme salonuna geçerler. Enver Paşa, Ali Fuat Paşa'ya saatlerce, Birinci Dünya Savaşı ve ateşkese denk gelen günler hakkında, o zamana kadar gizli kalmış olan bazı konuları en ince noktasına kadar anlatır.

Ali Fuat Paşa, Enver Paşa'ya Türk ordusunun Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmesine rağmen, azim ve imanını koruyarak mücadeleye devam ettiğini söyler. Ayrıca, yurt içinde Enver, Cemal ve Talat Paşaların ülkeyi savaşa soktukları ve Ermeni göçü gibi sebepleri göstererek "savaş suçlusu" sayılmalarına dair bir propagandanın devam ettiğini, asıl gayelerinin ise Türk ordusunun eşsiz komutan, subay ve idarecilerini cezalandırmak olduğunu ifade eder. Ayrıca bu faaliyetlerin arkasında İngiliz gizli servisinin, İngiliz yandaşlarının, Damat Ferit ve ekibi ile Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin bulunduğunu da belirtir.

Enver Paşa da Anadolu'da yürütülen kutsal mücadeleye yardımcı olmak için yurtdışında çalışmayı, arkadaşlarıyla birlikte kendilerine bir görev saydıklarını söyler. İslam dünyasının bağımsız idare olunarak, emperyalizme karşı mücadele etmek üzere, Avrupa ve Asya'nın çeşitli merkezlerinde şubeleri bulunan "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı" adıyla bir dernek kurduğunu, teşkilatın merkezinin ise Moskova olduğunu, bir şubesinin Türkiye'de kurulabilmesi için Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na bir mektup gönderdiğini söyler. Daha sonra Enver Paşa Ali Fuat Paşa'ya, kurduğu cemiyetin bir tüzüğünü ve Halk Şuralar Fırkası'nın programından birer nüshasını verir.

Ali Fuat Paşa Enver Paşa'ya, Rusların bu gibi teşkilatlara sadece bir oyalama yardımı yapabileceklerini anlatmaya çalışır. Enver Paşa da Rusların yardımının geçici olduğunu bildiğini, Rusya'dan başka emin bir yer bulamadıklarından arkadaşlarıyla birlikte Moskova'yı seçtiklerini ifade eder. Tüzüğü okuyan Ali Fuat Paşa, bazı maddeleri garip karşıladığını ifade ettiğinde Enver Paşa, niyetlerinin TBMM Hükümeti'ne zorluk çıkarmak olmadığını, görüş bildirilmesi halinde istenilen değişiklikleri yapacağı cevabını verir. Ali Fuat Paşa da programların gönderilmeden önce Türkiye'nin görüşünü alması gerektiğini söyler. İlave olarak da her an Türkiye'ye girerek bir şeyler yapabileceği havasını yaratmamasını, bu durumun ülkeyi ikiye böleceğini ifade eder. Paşa, kendisine duyduğu derin saygı nedeniyle son derece açık konuştuğunu söylediğinde, Enver Paşa heyecanlanır ve oturduğu yerden ayağa kalkar. Titrek bir sesle;

"Fuat Paşa, çok iyi söylüyorsunuz ve anlatıyorsunuz. Benim içimin vatan aşkı ile ne kadar dolu olduğunu bilirsiniz. Bu acı günlerde memleketimin hizmetine koşamazsam yurt dışında vicdan rahatıyla nasıl çalışır, nasıl yaşayabilirim? Ben vatanımı çok seviyorum." der.

Bunları söylerken de gözlerinde oluşan yaşları Ali Fuat Paşa'ya göstermemek için odadaki pencereye doğru yürür.

Enver Paşa'nın Ali Fuat Paşa ile yaptığı konuşmalar, elçilikte yenen akşam yemeğinden sonra biter. Enver Paşa veda ederken;

"Sık sık görüşelim, ne zaman isterseniz gelin. Dertleşiriz. Sakın sözlerinden kırıldığımı zannetmeyin. Aksine memnun oldum. Görevinizi yaptınız. Açık konuştunuz, sizden de bunu beklerdim. Bize de gelin." der ve Sovyet Dışişleri Komiserliği'nin kendisine tahsis ettiği eski Başbakan Prens Gorçakov'a ait saraya gitmek üzere Türk büyükelçiliğinden ayrılır.

Talat Paşa'nın ölümüne kadar, yurt dışında bulunan İttihat ve Terakki Partisi ileri gelenleri iki ayrı grup halinde faaliyet gösteriyorlardı. Birinci grubu Talat Paşa, Dr. Bedrettin, Nazım, Şakir, Rususi ve arkadaşları; ikinci grubu da Enver Paşa ve arkadaşları oluşturuyordu.

Aralarında siyasi farklılıklar olmasına rağmen iki grup da yurt dışında İngiliz emperyalizmine karşı savaş veriyor, kendilerini Anadolu'nun dostu hatta temsilcisi gibi göstermek istiyorlardı. Talat Paşa her hareketini Anadolu'ya danışarak yaparken Enver Paşa, zaman zaman danışma ve anlaşma gereği duymadan harekete geçiyordu. Enver Paşa'nın Berlin'e gitmesindeki amaç, Talat Paşa grubu ile anlaşarak birlikte hareket etmeyi sağlamaktı. Bu arzusunu gerçekleştiren Enver Paşa, beraberinde Dr. Nazım ve Bedri Beyler olduğu halde Berlin'den Moskova'ya geri döner.

Berlin dönüşü Enver Paşa Dr. Nazım ile birlikte, Ali Fuat Paşa'yı ziyarete giderler. Elçilikte yaptıkları toplantıda, İttihat ve Terakki Partisi'nin yurt dışında yerleşmiş olan her iki grup üyelerinin kesinlikle yurt dışında kalması, memleketin içişleri ile ilgilenmemesi, bütün çalışmalarının İslam dünyasına yönelik olması ve TBMM Hükümeti'nin rızası olmadan hareket etmemesi kararlaştırılır.

Aslında Ruslar, İttihat ve Terakki ileri gelenlerini Ankara aleyhine teşvik ederek bazı siyasi oyunlar oynamak istiyordu. Dr. Nazım, Ali Fuat Paşa'ya, İttihatçıların çoğunluğunun Ankara'da bağımsızlık mücadelesi verdiğini, kendilerinin de vatansever kişiler olarak Ankara'ya asla karşı duruş sergilemeyeceklerini, bunu da yapılan bir toplantıda Çiçerin'e söylediğini ifade eder.

Ali Fuat Paşa, Enver Paşa'dan, arkadaşları ile birlikte tekrar büyükelçiliğe gelmelerini ister. Dr. Nazım ve Enver Paşa ve arkadaşlarının da bulunduğu toplantıda, Moskova'da ikamet zorun-

luluğunun tehlikeleri yeniden gözden geçirilir ve aşağıdaki kararlar alınır.

1. Enver Paşa ve arkadaşları, Türkiye'ye geçmek isteklerinden vazgeçecek, İslam Devrim Cemiyetleri Birliği şeklinde İslam ülkelerinde faaliyet gösterecek ancak Türkiye'nin iç işlerine karışmayacaktır.

2. Çalışmalarda emperyalizm ile mücadele edilecek, komünistlerle iş birliği yapılacak ancak komünist olunmayacak, İslam ülkelerinde Türkiye'ye manevi destek sağlanacak.

3. Sovyetlerin, İslam birliğini Türkiye aleyhine kullanmak istemesi halinde İslam birliği bunu kabul etmeyecek.

4. Barış olana kadar, Türkiye Hükümeti bu cemiyetin aleyhinde olsa bile Türkiye'nin kurtuluşu amaç olduğu için Türk Hükümeti mensupları hakkında aleyhte hiçbir harekette bulunulmayacak.

Bu arada Enver Paşa başkanlığında, 1921 yılı içerisinde yapılan İslam Devrim Cemiyetleri Birliği'nin kongresinde, Anadolu mücadelesine İslam ülkelerindeki bütün teşkilatların yardım etmesi kabul edilir.

Türk ordusunun Kütahya-Eskişehir savaşlarında yenilerek Sakarya'ya çekilmesi, bazı çevrelerde yanlış anlaşılır ve Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin dağılacağını düşünürler. Yunanlıların kısa dönem başarıları, Sovyet yönetimini de yanıltarak bazı olumsuz düşünce ve yorumlara sebep olur. Türk batı cephesinin emperyalizme karşı yenildiğini düşünen Ruslar, Ankara Hükümeti'nin savaştan çekileceği yorumunu yaparak, bunun Sovyet menfaatlerine ters olduğu, dolayısıyla her ihtimale karşı Ever

Paşa ve Kızılordu'nun bazı Müslüman kıtalarını Güney Kafkasya'da bulundurmak gerektiği kanaatine varırlar.

Bu tarihlerde Çiçerin ile görüşen Enver Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelen şahsiyetlerini de yanına alarak, Moskova'dan Kafkasya yönüne doğru hareket eder.

Türk kuvvetlerinin Sakarya'ya çekilmesinin yanlış yorumladığını öğrenen Ali Fuat Paşa, derhal Sovyet yetkilileri ile görüşerek, çekilmenin yanlış değerlendirilmemesini kesin bir dil ile ifade eder ve Sovyetlerin dostlarını kıracak ve dostluk anlaşmasına ters düşecek hareketlere girişmemesini ister.

Afganistan ve Türkmenistan'da önemli faaliyetlerde bulunan İttihat Terakki'nin önde gelen liderlerinden eski Bahriye Nazırı Cemal Paşa, 1921 yılı Ekim ayı başlarında Afganistan'dan Moskova'ya gelmiştir. Gelişinin asıl sebebi, Sovyetlerin siyaset değişikliği sonucu İngilizlere karşı mücadele eden Afgan ordusunu modernleştirme çalışması içerisinde iken, bu ülkeden bir süreliğine uzaklaştırılmasıdır. Ali Fuat Paşa, Cemal Paşa'nın Mokova'ya gelmeyip Türkiye'den de kendisine subay ve memurlar verilebilseydi Afganistan'da başarılı olabileceği kanaatini taşımaktadır.

Cemal Paşa, Moskova'da bulunduğu sırada Enver Paşa'nın Buhara'da[20] olduğunu öğrenir. Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek, Enver Paşa ve arkadaşlarının Türkiye'ye yönelik faaliyetlerini engellemeye çalıştığını ifade eder.

Nitekim 15 Kasım 1921 tarihinde, Buhara'da bulunan Enver Paşa'ya mektup yazarak, uzun zamandır yürüttüğü faaliyetlerini uygun bulmadığını belirtir. Ayrıca Enver Paşa'nın Buhara'da kalmasını istemez ve Dr. Nazım ile birlikte Moskova'ya dönmesini ister.

20 Özbekistan'da tarihi bir şehir.

Cemal Paşa, Moskova'da bulunduğu zaman zarfında Ali Fuat Paşa ile birkaç kez daha görüşmüştür. Cemal Paşa bu görüşmelerinde, kendilerinin sonuna kadar dışarıda kalarak ülkeye hizmet etmenin daha doğru olacağını ve Enver Paşa'yı da buna inandırmaya çalışarak, maceradan vazgeçirmenin yollarını arayacağını ifade etmiştir.

Cemal Paşa, Türkiye'ye dönme hazırlığı yaptığı sırada, 21 Temmuz 1922 tarihinde Tiflis'te, Karakin Lalayan ve Sergo Vartanyan isimli Ermeni teröristlerce şehit edilir. Cemal Paşa'nın cenazesi, Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir tarafından yurda getirtilerek, Erzurum'da bulunan "Kars Kapı Şehitliği"ne defnedilir.

Türk ordusunun Sakarya Savaşı'nı kazanmasından sonra Ankara'nın kendisini her alanda güçlü hissetmesi üzerine Enver Paşa, bambaşka bir kişilikle Türkmenistan'da ortaya çıkar.

Enver Paşa'nın Türkistan'da başlattığı özgürlük mücadelesinin ilk günlerinde Çiçerin'in yardımcısı Karahan, Ali Fuat Paşa'ya, Enver Paşa'nın son faaliyetlerinden bahsederek, Bolşevikler aleyhine harekete geçeceğine ihtimal vermediğini söyler.

Ruslar, ilk aylarda, Enver Paşa'nın Türkistan'da verdiği özgürlük mücadelesi sırasında, her taraftan gelen mücahitlerle takviye olduğu için başarısız olurlar. O güne kadar kendileri ile iyi ilişkiler içerisinde bulunan Enver Paşa'nın, Ruslara karşı açtığı silahlı mücadele, Moskova'da derin yankılar uyandırmıştır.

Bu gelişmeler karşısında Çiçerin'in yardımcısı Karahan, Ali Fuat Paşa ile bir görüşme gerçekleştirir. Görüşmede, Enver Paşa'nın Sovyet cumhuriyetlerine karşı tavır aldığını, kendisinin Türkistan, Buhara ve Hiyve'nin Ruslar tarafından tahliye edilmesini istediğini, Cemal ve Halil Paşaların Enver Paşa ile anlaşmazlığa düşerek kendisine tamamen muhalif olduğunu ve Halil Paşa'nın birkaç gün içinde Moskova'ya geleceğini söyler. Ayrıca Ali

Fuat Paşa'dan, Enver Paşa'nın Sovyetlere karşı düşmanca bir tavır aldığının Türk kamuoyuna da açıklanmasını ister.

Enver Paşa, yapılan milli mücadelenin sadece belli bölgelerde değil bütün Türkistanlılara ve halk yığınlarına mâl etmenin zamanının geldiği kanaatindedir. Bu nedenle yeni karargahının bulunduğu Kafrun'da, 15 Nisan 1922 tarihinde kendine bağlı komutanları ile bir kongre yapar. Eski Buhara Emiri Alimacan'nın da bulunduğu toplantıda;

1. Doğu Buhara'nın düşmandan arındırılan bölgelerinde silahlı ve düzenli askerî kuvvetler meydana getirilerek bunlara savaş eğitimi verilmesi,

2. Henüz devrimin olmadığı yerlere seyyar kuvvetler gönderilerek halkın harekete geçmesinin sağlanması,

3. Her şehre, Ruslara karşı başlattığı devrim hareketlerini idare etmek için komutan atanması kararı alınır.

Sovyet Hükümeti, başarıları günden güne büyüyen Enver Paşa ile barış yapmak istemektedir. Bu amaçla Türklerden oluşan bir heyeti, Enver Paşa'ya gönderir. Heyet Enver Paşa'ya, Polonya ile savaş halinde oldukları için şimdilik Doğu Buhara'da bulunan Darvaz, Karatekin, Külab ve Düşanbe gibi yerlerin terk edileceğini ve ileride daha ayrıntılı bir şekilde fikir alış verişinde bulunacaklarını anlatır.

Ancak Enver Paşa, verdiği cevap ile "Barış ancak Türkistan topraklarında bulunan Rus askerlerinin çekilmesi ile mümkündür. Komutanı bulunduğum mücahitler, bağımsızlık ve hürriyet için son nefeslerine kadar savaşmaya yemin etmişlerdir." diyerek teklifi geri çevirir.

Bu cevabı götüren kişi, Enver Paşa'dan on beş gün süre verilmesini ister. Ancak bu sürenin sonunda da Sovyetlerden herhangi bir ses çıkmaz.

Moskova'dan Türkistan'a dönen Türkistan Milli Birliği üyeleri, Moskova dışişlerinin Enver Paşa'ya önce barış teklif edeceğini, bu teklifin kabul görmemesi halinde, Polonya ile olan savaş biter bitmez, yüz bin askerden oluşan bir gücün Enver Paşa kuvvetleri üzerine gönderileceğini öğrenirler. Türkmenistan gizli teşkilatının başkanı olan Zeki Velidi Bey de elde ettiği bu bilgileri Enver Paşa'ya bir mektup yazarak gönderir. Tavsiye olarak da mücadeleden vazgeçmesini ve geçici bir zaman için Afganistan'a çekilmesini önerir. Ancak Enver Paşa, yine de Sovyetlerle barış yapmak istemez.

28 Haziran 1922 tarihinde sabaha karşı Ruslar, büyük bir kuvvetle Enver Paşa'nın bulunduğu Kafrun karargahına taarruz etmeye başlarlar. Enver Paşa, karargahını terk etmeye mecbur kalır ve savaşarak Duşanbe'ye kadar çekilir. Ancak Enver Paşa'nın etrafında bulunan askerler çeşitli nedenlerle kendisinden kopmaya başlamıştır. Belcivan civarında bulunan Enver Paşa, bayram sabahı erken kalkarak askerleriyle bayramlaşmak ister. Bayramlaşmak üzere karargahından çıkan paşa, ileri bir karakoldan gelen silah seslerini duyduğunda bir baskına uğradığını anlar. Rusların aylardan beri hazırladığı taarruz, baskın şeklinde başlamıştır. Ancak Ruslar o gün herhangi bir başarı elde edemezler.

Enver Paşa, yanına bazı komutan ve askerleri alarak düşman birliklerinin bir bölümünün bulunduğu tepeye doğru atını sürer. Bir müddet ilerledikten sonra hep birlikte kılıçlarını çekerek hücuma geçerler. Bu ani baskın neticesinde düşmanın ilk hatlarında bulunan kuvvetleri şaşkınlık geçirir, hatta bazıları da teslim olurlar. Ancak geriden gelen Rus kuvvetlerinin çok şiddetli açtıkları makineli tüfek ateşi karşında duraklasalar da hücum hattının ön

safhasında bulunan Enver Paşa, kılıcını çekerek düşmana kahramanca saldırır. Ancak kalbine isabet eden bir kurşunla atından yere düşer ve düştüğü yerde şehit olur.

Rusların ikinci bir kolu ile savaşan Devletmend Bey, bu kötü haberi duyunca kılıcını çeker ve "İntikam! İntikam!" diye bağırarak düşmanın üzerine atılır. Biraz sonra o da Türkmenistan'ın bağımsızlık ve hürriyeti için hayatlarını veren şehitlere katılır.

Bu iki büyük kayıp, savaşın yavaşlamasına sebep olmuştur. Bunu kendileri için bir zafer sayan Ruslar da ateşi keserler. Devletmend Bey'in köyünde toplanıldığında, başsız kalan bu topluluğun komutası, geçici olarak Danyal Bey'e verilir. Ertesi sabah köye gelen imam, Enver Paşa'nın cesedini Dereipayan'da gördüğünü söyler. Derhal o tarafa gidilir ve Rusların götürdüğü düşünülen Enver Paşa'nın cesedi orada bulunur. Enver Paşa'yı tanıyamayan Rus askerleri üzerindeki elbise ve çizmelerini almışlar ve cansız vücudunu oraya bırakmışlardır.

Ruslara karşı bağımsızlık savaşı veren mücahitler de Enver Paşa ve Devletmend Bey'i iki ceviz ağacının altına gömerek son yolculuğuna uğurlarlar. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasına vesile olanların başında gelen Enver Paşa, bir başka Türk yurdunda verdiği bağımsızlık mücadelesini de kaybeder ve Türk milli tarihindeki yerini alır.

MOSKOVA BÜYÜKELÇİLİĞİ'NDEN AYRILIŞ

Moskova büyükelçilik personelinin kalabalık olması nedeniyle Sovyet Dışişleri Komiserliği, 1921 yılının Mayıs ayı içerisinde Bolchaya Dimitrovka sokağındaki evin bir numaralı dairesini, büyükelçiliğimiz emrine tahsis etmiştir. Bu dairede, elçiliğimizin ataşelerinden Yüzbaşı Rıza ve İdris Çora Beyler, daimi olarak kalmaya başlarlar. Fakat elçilik dışında görev yapan ataşelerimiz ise Moskova'ya gelişlerinde bu daireyi misafirhane olarak kullanırlar.

21 Nisan 1921 tarihinde saat 18.30-02.00 arasında, büyükelçilik ve ataşemiliterlik personeli, hatların kesik olması nedeniyle telefon görüşmesi yapamazlar. Bunun üzerine elçilik binasına bir hayli uzak olan ataşemiliterlik dairesine bir memur gönderilir ise de gönderilen memurdan da uzun bir süre haber alınamaz. Elçilik personeli ancak sabaha karşı saat 02.00 civarında, elçilik binasına gelir ve ataşemiliterlik dairesinde Rusların tecavüzüne uğradıklarını anlatırlar.

Rusların tecavüzüne uğrayan personel Ali Fuat Paşa'ya olayı şöyle anlatır:

Sovyet Hükümeti, Moskova askerî okullarını ziyaret izni verdiğinde, subaylarımıza kılavuzluk yapması için Rus kurmay okulundan Orşevski isimli bir subayı tahsis eder. Bu ziyaret sırasında tanıştığı Orşevski, Binbaşı Ziya (General Ziya Ekinci) Bey'i ziyaret etmek ister. Ziya Bey, hal ve hareketlerini beğenmediği Rus subayın teklifini kabul etmek istemez ancak ısrarı üzerine kendisine 21 Nisan 1921 günü saat 18.00 için ataşemiliterlik dairesinde bir randevu verir. Fakat Orşevski, randevusuna bir gün önce gelir. Ziya Bey'i bulamadığı için de geri döner. Rus subayın bu davranışı Ziya Bey'i kuşkulandırır ve ertesi gün kendisine verilen randevuya diğer askerî ataşelerimizi de davet eder.

Orşevski, kararlaştırılan gün ve saatte apartman dairesine geldiğinde dairede, Binbaşı Ziya Bey'den başka Yüzbaşı Saim (General Saim Önhon) Bey ve eşi Münire Hanım, Yüzbaşı İdris Çora ve Yüzbaşı Emin Beyler de bulunmaktadır.

Orşevski, bir Rus kurmay subay arkadaşını da subaylarımız ile tanıştırmak istediğini söyleyerek telefon etmek ister ancak telefonun çalışmadığını görünce, çok yakında olduğunu söyleyen arkadaşını alıp getirmek üzere dışarıya çıkar. Kısa bir müddet sonra Orşevski, gelecek olan arkadaşıyla birlikte daireye geri dönerler. Subaylarımız, paltolarını çıkarıp vestiyere asan Rus subaylardan birinin, paltosu ile birlikte vestiyere bir çanta astığını fark eder ancak ilgilenmezler.

Kısa bir müddet sonra, apartman dairesinin kapısı zorlanarak açılır ve içeriye silahlı dokuz kişi girer. İçeri giren silahlı kişiler subaylarımıza, kımıldamamalarını, oldukları yerde kalmalarını, aksi halde ateş açacaklarını ihtar ederler. Gelen silahlı kişiler apartmana, bazı silahlı kişileri aramak amacıyla girdiklerini söylerler. Dost bir ülkede bulunduklarını düşünen subaylarımız da kendilerini savunma ihtiyacı bile duymazlar.

Daha sonra, Türk büyükelçilik personeli ve siyasi heyet üyesi olduklarını nazik bir ifadeyle anlatmaya çalışırlar. Ayrıca diplomatik kartlarını da gösterirler. Ancak silahlı bu kişiler, subaylarımızın yaptığı açıklama ve diplomatik kartlarını dikkate almazlar, hatta şiddet ve sert tutumlarını arttırmaya devam ederler. Dost bir ülkenin güvenlik örgütü (ÇEKA) memurları tarafından, ikametgahlarında çok kötü muamele gören personelimizden Yüzbaşı Saim Bey'in eşi Münire Hanım da aramak istenir. Ancak tahammüllerinin son noktasına gelen mensuplarımız bu harekete sert bir şekilde karşılık verirler. Saldırganların lideri olan Simirnof[21] arkadaşlarına bir müddet için durmalarını emreder. Daha sonra çalışmaya başlayan telefonla Rus Dışişleri Komiserliği ile uzun uzun konuşur.

Oysa Orşevski sokağa çıkmadan önce dairenin telefonu çalışmıyordu. Demek ki telefon memuru araştırma devam ettiği müddet içerisinde istenildiği zaman telefonu açıyor, istenmediği zaman da kapatıyordu.

ÇEKA görevlileri, telefon görüşmesinden sonra tavırlarını değiştirerek, olaya son vermek isterler. Yaptıkları aramada ele geçirilen bazı resmî yazışmaları, memurlarımızdan zorla aldıkları özel ve şahsa ait yazışma ve belgeleri, tabanca ve bazı önemsiz şeyleri bir çantaya doldurduktan sonra yine zor kullanarak hem Binbaşı Ziya Bey'e mühürletirler, hem de kendileri mühürlerler. ÇEKA görevlileri, ataşemiliterlikte bulunan memurların tamamını merkeze götürmek istemişlerse de memurlarımızın şiddetli direnişleriyle karşılaşırlar. Bu direniş karşında Rus görevliler sadece Yüzbaşı Emin Bey'i beraberlerinde götürürler.

Yapılan araştırma sırasında, paltoları ile birlikte vestiyere astıkları çanta içerisinde, Rusya ve Kafkasya'nın genel haritasını bu-

21 Daha sonra ÇEKA başkan yardımcısı olduğu öğrenilir.

lan ÇEKA görevlileri, bunları ataşelerimize göstererek, Rus subaylarının daireye casusluk amacı ile geldiklerini imaya çalışırlar.

Ataşelerimizden olayı dinleyen Ali Fuat Paşa, aynı gece Elçilik Başkatibi Aziz Bey'i, Rus Dışişler Bakan Vekili Karahan'a gönderir. Memurlarımızın üzerlerinden alınan resmî ve özel yazışmaların Orşevski'nin evrakları ile karıştırılarak bir arada içine konulan çanta ile ÇEKA merkezine götürülen Emin Bey'in derhal elçiliğe iade edilmesini, ayrıca çantanın beraberce araştırma yapabilmek için Sovyet memurlarından birinin de elçiliğe gönderilmesini ister.

Aziz Bey zamanın çok geç olması nedeni ile Karahan'ı makamında bulamaz ancak telefon ile bir görüşme yapar. Yapılan telefon görüşmesinde Karahan, zamanın geç olduğunu, ertesi gün öğleye kadar izin isteyerek olayın isteklerimiz doğrultusunda halledileceğini Aziz Bey'e ifade eder.

Ali Fuat Paşa, öğleye kadar bir cevap alamayınca, Rus Dışişleri Komiserliği'ne acil bir yazı gönderir. Gönderdiği yazıda, 21-22 Nisan gecesi olan olayı ve aynı gece Karahan'ın verdiği sözü hatırlatarak, komiserlikten henüz olumlu bir cevap alamadığını belirtir. Bu nedenle büyükelçilik olarak çok zor duruma düştüklerini, bu vaziyetin devam etmesi halinde, hiçbir siyasi sorumluluğun alınmayacağını, büyükelçi olarak Türkiye'ye dönebilmek için hazırlıkların yapılması maksadıyla komiserlikçe gereken yerlere emir verilmesini ister.

Dışişleri Komiserliği Yakın Doğu Şubesi Genel Müdürü Postuhov, yanında bulunan Emin Bey'den telefon ile Ali Fuat Paşa'yı aramasını ister. Bunun üzerine Emin Bey, Ali Fuat Paşa'yı arayarak;

"Yoldaş Pastuhov hemen ÇEKA'yı terk edip elçiliğe dönmemi, dönmez isem tutuklanacağımı söylüyor. Ben de sizden bir

emir almadıkça hiçbir şey yapamayacağımı kendisine bildirdim. Bunun üzerine Pastuhov, sizinle görüşmeme izin verdi." der.

Ali Fuat Paşa da Emin Bey'e;

"Rus memurları size ne yapmak istiyorlarsa yapsınlar, çantanın başından ayrılmayacaksınız." diye talimat verir.

Pastuhov, telefon görüşmesinden sonra Emin Bey'e;

"Elçiliğe dönmek için emir aldınız mı?" diye sorar.

Hayır, cevabını alınca da verdiği işaret üzerine altı yedi kişi Emin Bey'in üzerine saldırır ve çok kötü hırpalarlar. Emin Bey her ne kadar kendini savunmuş ise de elindeki çantayı zorla alırlar ve kendini kapı dışarı ederler. Öğleden sonra saat 14.00 sıralarında elçiliğe gelen Emin Bey, Ali Fuat Paşa'ya başından geçen olayı bütün ayrıntılarıyla anlatır. Emin Bey daha sonra tedavisi yapılmak üzere doktora gönderilir.

Ali Fuat Paşa, aynı gün Dışişleri Komiserliği'ne gönderdiği notada, olayı tekrar ve bütün delilleri ile anlatır. Paşa verdiği notada, bu olayın her noktasının milletler arası hukuka ve siyasi memurlara tanınan ayrıcalık kurallarına ters olduğunu belirterek, her çeşit hak ve ayrıcalıklara aykırı olarak yapılan bu tecavüzlerin karşısında Türk büyükelçiliği, Rus Sovyet Hükümeti'ni en şiddetli bir şekilde protesto eder. Bu olaylara sebep olanların, hangi teşkilat ve komiserlik olursa olsun etkin bir şekilde cezalandırılmalarını ister.

Ali Fuat Paşa, bundan sonra Sovyet Hükümeti'nden olumlu bir cevap alamaz. Dost ve müşterek davada aynı cephede yan yana bulunan bir milletin temsilcisi sıfatıyla bu şartlar içinde hiçbir sorumluluğu yüklenmek istemediğinden, bazı mesai arkadaşları ile birlikte Türkiye'ye dönmek üzere gerekli aracın süratle hazırlanmasını ister. Daha sonra, görevini bu ağır şartlar altında devam

ettiremeyeceğini anlayarak, pasaportunu hazırlattıktan sonra işlemlerin yapılması için Dışişleri Komserliği'ne gönderir.

25 Nisan 1922 tarihinde akşam üzeri, Türk büyükelçiliğine Sovyet Dışişleri Komiser Vekili Karahan'nın bir katibi, kişiye özel bir mektup getirir. Katip, getirdiği mektubu Ali Fuat Paşa'ya vermek ve cevabını almak ister. Ancak Ali Fuat Paşa, gerek şahsını ve gerekse elçilik mensuplarının maruz kaldığı kaba hareketleri, şeref ve haysiyet meselesi yaparak katibi kabul etmez ve getirdiği mektubun da elçilik katiplerinden birine bırakılmasını ister.

Karahan Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği mektupta; ataşemiliterlikte gelişen olaylar hakkında görüşmek istediğini ancak paşanın rahatsızlığı sebebiyle bunun mümkün olmadığını ifade ederek, tarihî konuların Türk ve Rus milletlerini aynı mücadele altında birleştirdiğini, bunun için geçici olayların ortak konularımıza engel olmaması gerektiğini ifade eder. Mektupta ayrıca, paşa ile aynı gün veya ertesi gün Dışişleri Komiserliği'nde görüşebilir ise mutlu olunacağı belirtilir.

Ali Fuat Paşa, Karahan'ın mektubunu nazik bulur. Ancak mektupta, ataşemiliterlik dairesindeki olaylarla ilgili bir üzüntü ifadesi bulunmamaktadır. O günlerde bu gibi olaylar sadece Moskova'da değil, Rusya'nın diğer bölgelerindeki Türk subaylarına ve memurlarına da kaba kuvvet uygulanmıştır.

Ali Fuat Paşa, 26 Nisan 1922 tarihinde kişiye özel kaydı ile Karahan'a bir mektup gönderir. Paşa gönderdiği mektupta; memurlarımızın bazı Sovyet teşekkülleri tarafından en kötü harekete tabi tutulmalarına rağmen, tarihin her iki millete çizmiş olduğu yolun kutsallığını göz önünde tutarak dayanmış, aynı zamanda hükümetlerinin emir ve talimatına tamamıyla uygun hareket etmiştir." diyerek Karahan'a cevap verir.

Paşa mektubunda ayrıca, Buhara, Harzem, Türkistan cumhuriyetlerinde kalmış olan Türk subaylarının sebepsiz olarak tu-

tuklanarak Moskova'ya gönderildiklerini, Türk uyruklu vatandaşlarımızın Gümrü'den Türkiye'ye geçerken kendilerine kötü muamele yapıldığını, diplomatik kuryelerimizin çantalarının açıldığını, bütün bu kötü davranışları sergileyen Sovyet görevlilerinin ise Moskova'dan gönderildiği şeklindeki bilgilerin de Türk Hükümeti'nce kendisine bildirildiğini ifade eder. Ali Fuat Paşa dolaylı olarak Karahan'a, Türk subay ve memurlarına yapılan kötü muamelenin sadece elçilik personeline uygulanmadığını, tüm Rusya'da bulunan memur ve vatandaşlarımıza da yapıldığını belirterek, Sovyet Rusya'nın, Türk Hükümeti'ne karşı dost olamayan bir tavır içerisinde olduğunu hissettirir.

Sovyet Dışişleri Komiserliği 28 Nisan 1922 tarihinde verdiği cevapta, Ankara'da bulunan Rus Büyükelçisi Aralof'a TBMM Hükümeti ile temasa geçerek konu hakkında görüşmesi talimatının verildiğini ifade eder. Aralof verdiği cevapta; kendilerine yapılan suçlamaları kabul etmez. Türk büyükelçilik memurlarının dokunulmazlık hakları ile evraklarına, Sovyet memurları tarafından tecavüz edildiği iddiasının asılsız olduğunu, büyükelçilik personelinden Ziya, Saim, Emin ve İdris Çora Beylerin casusluk yaptıklarını, bu kişilerin yurtdışı edilmeleri gerekirken Moskova'da serbest olarak dolaştıklarını, sadece bu kişilerin faaliyetlerini ispat etmek amacı ile çantaya el konulduğunu belirtir.

Sovyet Dışişleri Komiserliği'nin verdiği cevaptan anlaşılacağı üzere, Sovyetlerin olay nedeni ile özür dilemek niyetinde olmadığı, şayet Ali Fuat Paşa Karahan'ın teklifini kabul edip kendisi ile görüşmüş olsa idi pek çok suçlamalar ile karşı karşıya kalacaktı. Ayrıca, Emin Bey'e yapılan işkence sırasında Dışişleri Komiserliği'nden bir memurun bulunması, bu olayda hükümet ve ÇEKA'nın ortak hareket ettiklerini gösteriyordu.

Ali Fuat Paşa bu notaya verdiği cevapta; ataşemiliterlikte meydana gelen tertibin Sovyet Hükümeti'nce düzenlendiği ko-

nusunda istihbarat aldığını, Sovyet Dışişleri Komiserliği'nce memurlarımıza yüklenmeye çalışılan casusluk suçlamalarını reddettiğini, memurumuzun ÇEKA merkezinde işkence edilmeden ve kovulmadan, çanta içerisindeki evrakların kontrolü beraberce yapılmış olsaydı, Rus Hükümeti'nin iddialarının tartışılabileceğini ifade eder.

Konuyla ilgili olarak, Sovyet Dışişleri Komiserliği ile Ali Fuat Paşa arasında, paşanın Moskova'dan ayrılışı olan 10 Mayıs 1922 tarihine kadar herhangi bir yazışma yapılmaz.

Sovyetler, konuyla ilgili olarak elçiliğimiz tarafından Ankara'ya gönderdiği telgrafları geciktirmişler, bu bilgileri ancak 2 Mayıs 1922 tarihinde göndermişlerdir. Türk Hükümeti, olayı Sovyetlerin Ankara büyükelçiliğinden ve yanlı olarak verilen bilgilerden öğrenmiştir. Ayrıca 1 Mayıs 1922 tarihinde Bakü'ye gitmesi gereken Ali Fuat Paşa ve arkadaşlarının gidişleri, bayram bahane edilerek geciktirilmiş, paşa ve arkadaşlarının Moskova'dan ayrılışları ancak 10 Mayıs 1922 tarihinde gerçekleşmiştir.

Olayların iç yüzünü hemen hemen öğrenen Ankara Hükümeti, 3 Mayıs 1922 tarihinde bir nota vererek, Ankara Hükümeti'nin bu durumda, Moskova büyükelçisini geri çekmeyi uygun gördüğünü, bu hatanın derhal tamir edilmediği takdirde Rusya'nın Türkiye'ye karşı dostluk politikasına son vermek kararında olduklarını anlayacaklarını ve Rus Hükümeti'nin cevabının sabırsızlıkla beklendiğini bildirir.

Türk Hükümeti'nin verdiği notaya, Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Averof ancak 23 Mayıs 1922 tarihinde cevap verebilmiştir. Verdiği cevapta da olayı tam olarak bilmediğini, her ne olmuş ise Ali Fuat Paşa ile olan olayın tamamen şahsi ve özel bir mesele olabileceği kanaatini bildirir.

Ali Fuat Paşa, 1 Mayıs 1922 günü öğle vakti, İran'ın Moskova Büyükelçisi Müşarüssaltana'dan bir telefon alır. Büyükelçi tele-

fonda, önemli ve acil bir konu hakkında görüşmek istediğini söyler ve görüşme aynı gün saat 15.00'te gerçekleşir.

Yapılan görüşmede İran Büyükelçisi Paşa'ya; Sovyet Dışişleri Komiser Vekili Karahan'ın kendisinden, Ali Fuat Paşa ile ataşemiliterlikte meydana gelen olay konusunda arabuluculuk yapmasını istediğini söyler. Büyükelçi ayrıca, Karahan'ın kendisine konuyla ilgili bilgiler verdiğini, görüşme teklifini reddederek protesto ettiğinizi, uygun bir cevap alamadığınız takdirde de derhal ülkenize döneceğinizi bildirmişsiniz, diyerek ziyaret sebebini Ali Fuat Paşa'ya söyler. Bunun üzerine paşa da misafirine konunun iç yüzünü etraflıca anlatır.

Gerçekleri öğrenen İran büyükelçisi, paşadan Sovyet memurlarının hareket tarzlarının kabaca olduğundan bahisle, Ankara'ya hareketinizin bu olayla ilgili olduğu anlaşılırsa, her iki ülke arasındaki mevcut olan dostluğun kötüye gideceğini, mümkün ise Moskova'dan ayrılma tarihinin biraz daha ertelenmesini ister. Ayrıca paşadan, bu nedenle hareket ettiğini basına açıklamamasını rica eder.

Ali Fuat Paşa, Moskova'dan ayrılmadan önce verdiği mülakatta, Türkiye'de yapılacak genel seçimlere katılmak için kısa bir süre için yurda döneceğini, ayrıca hükümet ile resmî görüşmelerde bulunacağını ve Sovyet Rusya ile ilişkilerin öncesi gibi iyi olduğunu bildirir. Ancak Ali Fuat Paşa, İran büyükelçisi ile yaptığı görüşmede ise Moskova'ya dönmek niyetinde olmadığını söylemiştir.

Bu gelişmelere rağmen Sovyet Dışişleri Komiserliği, Ali Fuat Paşa'yı oyalamak ve kararından döndürmeye çalışmaktan vazgeçmez. Paşayı etkilemesi için de Almanya'da bulunan Ahmet Cemal Paşa'yı alelacele Moskova'ya getirtir. Ali Fuat Paşa, Moskova tren garından ayrılmak üzere iken Ahmet Cemal Paşa istasyona gelir ve kendisiyle görüşür. Ali Fuat Paşa kendisiyle kısa

bir görüşme yaparak, boş yere zahmete katlanarak buraya kadar geldiğini, artık geriye dönmesinin mümkün olamayacağını söyler. Bu arada kendisinin de mümkün ise Moskova'da kalmamasını ve Almanya'ya dönmesini tavsiye eder. Tren hareket ederken Ahmet Cemal Paşa, Ali Fuat Paşa'nın yüzüne uzun uzun bakarak "Selametle Ali Fuat Paşa" diyerek uğurlar.

ANKARA'YA HAREKET

Milli Savunma Bakanlığı'nın belirlediği büyükelçilik kadrosunda, elçilikte görev yapan Yüzbaşı Saim ve İdris Beylerin isimleri yoktu. Ayrıca on erimiz de açıkta kalmıştı. Binbaşı Ziya ve Yüzbaşı Emin Beyler de istifa ederek görevlerinden ayrılmışlardı. Bu nedenle Ali Fuat Paşa, ülkeye dönmek zorunda kalan personel ile birlikte 10 Mayıs 1922 tarihinde Moskova'dan ayrılır. Moskova'dan Bakü'ye hareket eden Ali Fuat Paşa ve arkadaşları, 15 Mayıs 1922 günü Bakü'ye ulaşır. Daha sonra Batum'a, oradan da gemiyle Trabzon'a geçerek vatana dönmüş olurlar.

Ali Fuat Paşa ve arkadaşları, Trabzon'dan İnebolu'ya, oradan da Kastamonu'ya geçerler. Paşa, Kastamonu'da görev yapan kardeşi Depo Alay Komutanı Binbaşı Mehmet Ali Bey'e iki gün misafir kalarak hasret giderirler.

2 Haziran 1922 tarihinde Ankara'ya gelen Ali Fuat Paşa'yı, TBMM İkinci Başkanı Rauf (Orbay) Bey ve arkadaşları karşılar. Paşa, o gece hiç vakit kaybetmeden Çankaya Köşkü'ne çıkar ve Mustafa Kemal Paşa'nın misafiri olur.

Ali Fuat Paşa, Moskova olayları hakkında Mustafa Kemal Paşa'ya uzun ve detaylı bilgiler verir. Mustafa Kemal Paşa, verilen bilgiler neticesinde hayretler içerisinde kalarak Rusların kaba hareketlerine bir anlam veremez. Paşa yaptığı konuşmasında, Batılı ülkelerin dikkat etmezlerse eski Rusya'dan daha emperyalist bir yönetim ile karşı karşıya kalabileceklerini ifade ederek, elçilik memurlarına karşı yapılan olayda çok doğru bir yöntem kullandığını ve oyunlarına gelmediğini söyler. Ayrıca Sovyetlerle iyi komşu olmaya gayret edip haklarımızdan en küçük bir şey dahi feda etmeyeceğimizi ve oyunlarına gelmeyeceğimizi de ifade eder.

Bundan sonra, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey ile Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Averof'un bu konu hakkındaki görüşmeleri devam eder. Türkiye'nin konuyla ilgili olarak son görüşü, Dışişleri Bakanlığımız tarafından 11 Haziran 1922 tarihinde, bir nota ile Averof'a bildirir. Notada; Devletler Hukuku'nun çiğnendiği, bunun için Rus memurlarının cezalandırılması ve özür garantisinin verilmesi istenir.

Türk Dışişleri Bakanlığı'nca verilen nota, Averof tarafından şu şekilde cevaplandırılır. Rus Hükümeti, bu konuda suçu olan memurlarını şiddetle cezalandıracaktır. Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği ve Rus Dışişleri Komiserliği'nce atanacak birer personel ile birlikte ÇEKA Dairesi'ndeki çanta açılacak ve Türk büyükelçiliğine ait olan evraklar iade edilecektir. Verilen cevabi notada son olarak, TBMM Hükümeti'nin kendi yönünden de araştırma yaparak, suçu sabit olan memurların cezalandırılacakları konusundaki itimatlarının tam olduğu ifade edilmektedir.

Böylece Sovyet Hütümeti'nin, ataşemiliterliğimizde meydana gelen olay nedeni ile üzüntülerini bildirmesi üzerine olay tatlıya bağlanmış olur.

ANKARA GÜNLERİ

Moskova olayı tatlıya bağlanınca, Ali Fuat Paşa, tekrar görevinin başına dönme hazırlıklarına başlar. Bu arada da Millet Meclisi'nde kabul edilen bir kanun ile Bakanlar Kurulu Başkanlığı (başbakanlık) oluşturulmuştur. Bu göreve Rauf Bey'in getirilmesi istenmiş ise de kendisi meclisin ikinci başkanlığını tercih eder. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'dan seyahatini birkaç gün ertelemesini ister. Fevzi Paşa'nın Genelkurmay Başkanlığı'nda kalmak istemesi ve Rauf Bey'in de ısrarı üzerine, bu görev için Ali Fuat Paşa'nın adaylığı söz konusu olur. Ancak yapılan oylamada Rauf Bey, büyük çoğunluğun kabul etmesi ile başbakan seçilir. Böylece Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya hareketine bir engel kalmaz.

Bu gelişmelerden sonra Ali Fuat Paşa, Moskova'ya gitmek üzere yola çıkar. Bu arada, "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti" başkanlığından ayrılan Mustafa Kemal Paşa'nın yerine Ali Fuat Paşa seçilmiştir. Paşa, bu haberi Ankara'dan ayrıldıktan sonra alır ve tekrar Ankara'ya geri döner. Moskova büyü-

kelçiliğinden istifa ederek, Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti başkanı olarak yeni görevine başlar.

Ali Fuat Paşa'nın Ankara'da evi yoktu. Rahat bir otel de bulamayan paşa, pansiyonda da kalmak istemiyordu. Milletvekili arkadaşları ile birlikte olduğu bir gün, meclise gelen Mustafa Kemal Paşa Ali Fuat Paşa'ya, Çankaya'da kendisine misafir olup olamayacağını sorar. Ali Fuat Paşa da;

"Rahatsız etmek istemem." deyince, Mustafa Kemal Paşa:

"Ne münasebet?.. Sen benim okul arkadaşımsın. İstanbul'da Kuzguncuk'taki evinizde az mı misafir kaldım? Acı tatlı günlerimizin geçtiği eski hatıraları beraberce anarız." diye karşılık verir.

Böylece Ali Fuat Paşa, Çankaya'da Mustafa Kemal Paşa'nın misafiri olur ve iki eski dost, iki ay aynı evi paylaşırlar. Bu zaman zarfında, genellikle hoş ve neşeli vakit geçirirler. Geçmişte yaşadıkları öğrencilik yıllarından ve savaş meydanlarındaki hatıralarından bahsederler.

Ali Fuat Paşa, iki ay sonra köşkten ayrılıp başka bir eve taşınmak ister. Bunun iki nedeni vardır. İlki, Büyük Taarruz'un başlama zamanı yaklaştığından, Mustafa Kemal Paşa'nın savaşı sevk ve idare etmek için cepheye gidecek olması, ikincisi de meclisteki, Müdafaa-yı Hukuk Grubu'nun ikiye ayrılmış olması idi. Ali Fuat Paşa, başkanlık sıfatıyla tarafsız kalmalıydı. Mustafa Kemal Paşa bu grubun birine mensup olduğu düşünüldüğünde, yanlış değerlendirmelerin yapılması kaçınılmaz görünüyordu. Bir tarafta Müdafaa-yı Hukuk Cemiyet Başkanı Ali Fuat Paşa, diğer yanda ikiye ayrılan grubun birinin lideri Mustafa Kemal Paşa.

Ali Fuat Paşa, bu durumu Mustafa Kemal'e anlatınca, kendisine hak verir ve hatta;

"Yalnız dikkat et paşam, hiç olmazsa birbirimize rakip olmayalım." diyerek şaka da yapar.

MİLLET MECLİSİ'NE BİR BAKIŞ

Milletvekili seçilmelerine ait 1920 tarihinde çıkartılan kanun, 8 Temmuz 1922 tarihinde değiştirilmiştir. Millet Meclisi, Sakarya Savaşı'ndan önce Başkomutanlık Kanunu çıkartarak, bir kısım yetkilerini Mustafa Kemal Paşa'ya vermişti.

1921 yılının sonlarına doğru, mecliste bazı olaylar olmuş ve Müdafaa-yı Hukuk Grubu ikiye ayrılmıştı. İkinci gruptaki milletvekillerinde, Meclis Başkanlığı'nın diktatörlüğe gittiği şüphesi oluşmaya başlamıştır. Çünkü meclis başkanı, istediği takdirde hem bakanlar kuruluna hem de meclise başkanlık yapabilecekti. Diğer yandan birinci gruba mensup olan ve Mustafa Kemal Paşa'nın yakınlarında bulunan bazı milletvekillerinin, ikinci gruba baskı yapabilmek için gerekirse başkanın sert tedbirler getirebileceğini de söylemeleri, bu grupta bulunan milletvekillerini endişeye düşürür. Bunun üzerine ikinci gruba mensup milletvekilleri, Mustafa Kemal Paşa'nın baskısını önlemek için karşı tedbirler almaya başlarlar. Alınan tedbirlerin en önemlisi de 1921 yılında bakanlar kurulunun görev ve yetkilerini belirleyen kanun tasarısı hazırlanırken, anayasaya bu kanununun sokulmak istenmesiydi.

Bundaki amaç bakanların, meclis başkanının etkisinden çıkartılıp, meclise karşı sorumlu olması sağlanacaktı. Ancak bu tasarı, yürürlükte bulunan anayasaya aykırı olduğundan alt kurula iade edilir.

Birinci grubu oluşturan milletvekilleri, tasarının alt komisyona iade edilmesi üzerine daha sıkı çalışmaya başlarlar. Bu faaliyetler arasında, meclis tarafından aday gösterilmek suretiyle bakanlık seçimi hakkındaki kanunun uygulamasında zorluk çıkarırlar. Boş bulunan bakanlıklara seçim yapılmasına engel olurlar. Bununla da yetinmeyerek, bakanlar kurulu oluşturulması yerine, yalnız meclise karşı sorumlu ve bağımsız bir "Bakanlar Kurulu Başkanlığı" makamı kurulması ve diğer bakanların aday gösterilmesi şeklinde değil de doğrudan doğruya meclis tarafından seçilmesi yönünde propagandaya başlarlar. Neticede birinci grup milletvekilleri, mecliste gerekli çoğunluğu sağlayarak, verdikleri kanun tasarısı kabul edilir. Kanunun kabul edilmesinden sonra da bakanlar kurulu teker teker istifalarını verirler.

Ali Fuat Paşa, başkanı olduğu Hukuk Grubu'nun, iki gruba ayrılmasından endişe duyuyordu. Paşayı en çok endişelendiren, mevcut ikiliğin savaş cephelerine de yansıyacak olması ihtimaliydi. Ayrıca, savaş halinde bulunduğumuz o günlerde ülkede demokratik bir idarenin kurulması amacıyla yapılacak bir devrim hareketinin getireceği güçlüklerdi.

Ali Fuat Paşa, endişelerini Mustafa Kemal Paşa'ya anlatır. Mustafa Kemal Paşa da zaman bulup herkesle ilgilenemediğini ifade ederek, bölünmeyi önlemek için kendisinin "tabii reis", Ali Fuat Paşa'nın da "bilfiil grup reisi" olmasının uygun olduğunu belirtir.

Ali Fuat Paşa'nın endişelerinden biri de Mustafa Kemal Paşa'nın gruptaki müdahalesinin, dolaylı veya dolaysız devam edip etmemesi idi.

Çünkü Ali Fuat Paşa'nın amacı:

- Mustafa Kemal Paşa'yı, her kesimin kabul ettiği karar makamına çıkarmak,

- Grubu "Misakı Milli'nin temeli" etrafında toplayarak birliği sağlamak,

- Yanlış anlaşılmalara ve zamansız tartışmalara sebep olacak "rejim meselesi"ni, yapılacak barış anlaşmasından sonraya bırakmak,

- Batı Cephesi'nde başlayacak olan hareket çerçevesinde birleşmek ve başkomutanlık gibi önemli bir görevi yüklenen Mustafa Kemal Paşa'nın, bu göreviyle daha fazla ilgilenmesini sağlamaktı.

Yurt içi ve yurt dışında ülkenin çok hassas olduğu bu dönemde, Bakanlar Kurulu Başkanı Hüseyin Rauf Bey ve kabinesi ile Meclis İkinci Başkanı Dr. Adnan Bey, günlük anlaşmazlıkların üstesinden gelerek meclisin eskisinden daha çok milli dava etrafında birleşmesi için gayret sarf ediyorlardı. Grup Başkanı Ali Fuat Paşa da bu birlik ve beraberliğin sağlanması için elinden geleni yapıyordu.

TAARRUZ HAZIRLIKLARI

Bu buhranlı günlerin en önemli konusu, Başkomutanlık Kanunu'nun, düşmana son darbenin vurulacağı bir zamanda TBMM'den sessizce ve oybirliği ile çıkmasıydı. Kanun teklifi 20 Temmuz 1922 tarihinde meclise gelmiş ve tartışılacaktı. 19 Temmuz 1922 günü gecesi, günün konuları ve mecliste kanunun görüşülmesi sırasında hareket tarzının kararlaştırılması amacı ile Refet Paşa'nın (Bele) Keçiören'deki evinde bir toplantı yapılması kararlaştırılır. Ali Fuat ve Refet Paşalar ile Hüseyin Rauf Bey'in katıldığı toplantıda Mustafa Kemal Paşa, ikinci grubun hareketini tenkit ederek, kendine karşı cephe alındığını söyler. Mustafa Kemal Paşa'nın bu sözleri karşında toplantıya katılan diğer paşalar, etki altında kalan birkaç kişinin bu şekilde hareket etmiş olabileceklerini ancak büyük bir çoğunluğun kendisine büyük güven duyduklarını söyleyerek kendisini ikna ederler.

Nitekim ertesi gün, Başkomutanlık Kanunu'nu süresiz olarak uzatan kanun, TBMM'den çıkar. Kanunun çıkışına çok memnun olan Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'ya teşekkür eder ve "bu güzel havanın" bozulmaması temennisinde bulunur.

Mustafa Kemal Paşa, Batı Cephesi'nde yakında yapılacak olan taarruz hakkında Ali Fuat Paşa'dan görüş almak ister. Ali Fuat Paşa da kendisine son durum hakkında bilgi verilebilir ise Moskova'da iken Yunanlılar hakkında aldığı bilgilerle birlikte bir sonuç çıkarabileceğini söyler. Bunun üzerine, Harekat Şubesi'nden bir subay, Ali Fuat Paşa'ya gerekli bilgileri verir. Ali Fuat Paşa, kendisine verilen bilgiler doğrultusunda, hazırlanan taarruz planının çok başarılı bir plan olduğunu Mustafa Kemal Paşa'ya ifade eder.

28 Temmuz 1922 tarihinde, Mustafa Kemal Paşa'nın huzurunda, Fevzi, İsmet, Nurettin ve Yakup Şevki Paşalar ile bazı kolordu komutanları arasında gizli bir toplantı yapılır. Toplantıda Fevzi Paşa'nın hazırladığı Yunanlılara karşı yapılacak taarruz planı konuşulur. Planı inceleyen paşalardan sadece Nurettin Paşa, hazırlanan planın uygulanabilir olduğunu söyler. Diğer Paşalar ise Batı Cephesi ordularının tam başarı elde edebilecek bir taarruz yapamayacaklarını açıklarlar. Fevzi Paşa bu durumu, kendisine karşı güvensizlik meselesi olarak görür ve istifa eder. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın, bu durumda kendinin de istifaya mecbur kalacağını ifade etmesi üzerine İsmet Paşa, meydana gelen güvensizlik ortamını yatıştırmaya çalışır. İsmet Paşa'nın;

"Taarruz emredildiği anda bütün kuvvetleri ile yerine getirecektir." açıklaması üzerine, gergin hava dağılır ve Fevzi Paşa da istifasını geri alır.

Kurban Bayram nedeniyle milletvekillerini temsilen bir heyetin cepheyi ziyareti kararlaştırılmıştır. Bu heyette, Ankara Milletvekili Ali Fuat Paşa, Burdur Milletvekili Mehmet Akif (Ersoy) Bey, Kayseri Milletvekili Atıf Bey, Balıkesir Milletvekili Abdülgaffur Efendi seçilirler. 1 Ağustos 1922 tarihinde Ankara'dan hareket eden heyet ertesi gün cepheye ulaşır. Yapılan programa göre, bayramın ilk günü tebrik merasimine Cephe Komutanlı-

ğı'ndan başlanır. Daha sonra 1. ve 2. ordular ile kolordu ve tümen karargahlarına gidilir. Ali Fuat Paşa TBMM adına, komutanlara tebrik ve başarı dileklerini ifade eder. Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'ya cephe ziyaretinden önce bir görev daha vermiştir. Verilen bu görev, orduların maddi ve manevi savaş güçlerini tespit etmekti.

Ali Fuat Paşa, dört beş gün süren cephe ziyareti sırasında, komuta ettiği eski birliklerindeki subay ve erlerin eğitimlerinin tam olduğunu ve işgalci bir düşmandan alınacak intikam gününü sabırsızlıkla beklediklerini gördüğünde hem sevinir hem de gururlanır.

Bu arada Ali Fuat Paşa, merasim duruşunda bulunan bir kıtanın teftişi sırasında, Mehmet Akif Bey'in ağzından, kendi yazdığı İstiklal Marşı'nın dizelerinin döküldüğünü görür;

"Ben ezelden beri hür yaşadım, hür yaşarım."

Mehmet Akif Bey, bu dizeleri okurken gözyaşlarını tutamamıştı. Bu manzarayı gören Ali Fuat Paşa Mehmet Akif'e;

"Akif Bey, siz ağlıyorsunuz." der. Akif Bey de;

"Ne yapayım, sevincimi bastıramıyorum. Ama sizin de gözleriniz yaşlı, paşam!" diye cevap verir.

Ali Fuat Paşa, Ankara'ya döndükten sonra Mustafa Kemal Paşa'ya cephe izlenimlerini anlatırken, bu olaydan söz eder. Ali Fuat Paşa'nın anlattığı olaydan çok etkilenen Mustafa Kemal Paşa'nın gözlerinde biriken yaşlar da aniden yanaklarına süzülmeye başlar. Sonra Ali Fuat Paşa'ya döner ve şöyle der;

"Fuat Paşa, başaracağız!"

Ali Fuat Paşa cephe karargahında, kolordu ve diğer subaylarla yaptığı görüşmelerde, komutanların taarruz fikrinde olmadıklarını sezmiştir. Komutanlarla yaptığı özel konuşmalarda, genel-

likle düşman mevzilerinin çok iyi tahkim olduğu, bizim ise bunu aşabilecek yeterli vasıta ve cephaneye sahip olmadığımız cevabını almıştır. Ancak Ali Fuat Paşa, bu cevaplara karşılık vermez, sadece dinlemekle yetinir. Hatta Alaşehir'de karargahında ziyaret ettiği İsmet Paşa'nın da aynı fikirde olduğunu görür.

Ali Fuat Paşa, Batı Cephesi'nden zafer ümidiyle ayrılır. Cephe dönüşlerinde ümitsizlikten eser kalmayan ikinci gruba mensup Abdülgafur Hoca ve Şair Mehmet Akif'in de fikirlerini alan Ali Fuat Paşa, heyet namına cephe izlenimleriyle ilgili olarak Millet Meclisi'ne bilgi verir.

Ali Fuat Paşa, 9 Ağustos 1922 tarihinde cepheden Ankara'ya döndükten sonra Çankaya'ya çıkmadan önce Hüseyin Rauf Bey'in yanına uğrar. Paşa, Rauf Bey'e cephe izlenimlerini anlatırken kendisini keyifle dinleyen Rauf Bey, Ali Fuat Paşa'ya;

"Her şey halledildi. Gazi ve Fevzi Paşalar kararlarını verdiler. Düşmana taarruz edilecektir. Hükümet olarak biz de bu karara katıldık. Ancak konuyu çok gizli tutuyoruz." dediğinde paşanın yüzünde bir memnunluk ifadesi belirir.

Ertesi gün Mustafa Kemal Paşa, meclis çıkışında Ali Fuat Paşa'yı yanına alarak beraberce Çankaya'ya çıkarlar. Daha sonra köşkün alt katında bulunan kütüphaneye otururlar ve yapılacak askerî harekat hakkında konuşmaya başlarlar. Ali Fuat Paşa, cephede yaptığı ziyaret esnasında elde ettiği izlenimlerini Mustafa Kemal Paşa'ya anlatır. Planın Batı Cephesi komutanı iken hazırladığı palana çok benzediğini ve başarılı olacağına inandığını da ifade eder. Ayrıca;

"Eğer Gazi taarruza karar verecek olursa, muhakkak taarruz ordusunun başına bizzat geçer, her şeyi yoluna koyar." diye de ilave der. Bunun üzerine Gazi de;

"Çok gizlidir, tamamen aramızda kalsın, biz taarruza karar verdik." diye yavaşça söyler. Ali Fuat Paşa, kararı Rauf Bey'den öğrenmişti. Ancak ilk defa duyuyormuş gibi davranır. Cephe gerisi ne olacak diye endişelenen Mustafa Kemal Paşa'yı;

"Siz merak etmeyiniz. Hüseyin Rauf Bey ile birlikte tedbirimizi alıp cephe gerisini arzunuza uygun bir tarzda idare ederiz." diyerek rahatlatır.

BÜYÜK ZAFER

Mustafa Kemal Paşa, 17/18 Ağustos 1922 gecesi, sessiz bir şekilde Ankara'dan ayrılarak önce Konya'ya, oradan da başkomutanlık karargahına gider. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'dan ayrılışı duyulmasın diye, hükümet tarafından bütün tedbirler alınmıştır.

26 Ağustos 1922 günü öğleye doğru, Afyonkarahisar'dan büyük bir meydan savaşının başladığına dair Ankara'ya bazı bilgiler geliyordu. Pek çok kimse bu haberlere inanmıyor hatta ihtimal dahi vermiyordu. Gerçekten de o büyük gün gelmiş, Türk ordusunun sabırsızlıkla beklediği taarruz, o gün sabah saat beşte başlamıştı. Hükümet bu haberleri doğrulayarak, Mustafa Kemal Paşa'nın cephede olduğunu ve savaşın başladığını açıklamak zorunda kalır.

Haber yayılınca, Ankara halkı ayağa kalkar. Bütün halk dikkatini ve gönüllerini cepheye ve cepheden gelecek haberlere çevirir. Ankaralılar, 26 Ağustos'u 27 Ağustos'a bağlayan geceyi uykusuz geçirirler. Bu arada başkomutanlıktan gelen ilk raporlar, meclisin gizli oturumunda okunur.

27 Ağustos 1922 günü resmî bir açıklama yapılmamış olmasına rağmen, ordularımızın zafere koştukları bir kanaat halinde ülkenin her yanına yayılmaktadır. Akşamüzeri, Afyonkarahisar'ın düşmandan kurtarıldığı haberi alındığında, Ankara'da bomba tesiri yapar ve halk tarifi mümkün olmayan bir sevinç ve heyecan içine girer.

26 Ağustos 1922 tarihinde başlayan Büyük Taarruz, cephelerde bütün hızıyla devam etmektedir. 27 ve 28 Ağustos tarihlerinde başarı haberleri alındıkça, halkın kendine ve ordusuna olan güveni bir kat daha artıyor, sokaklarda;

"Yaşasın millet! Yaşasın ordu! Yaşasın Gazimiz!" sesleri yükseliyordu.

Nihayet, 30 Ağustos'ta düşmana son darbe de vurularak işgalciler mağlup ve perişan edilmiştir. Düşman orduları, düzensiz olarak İzmir yönüne doğru çekilmeye çalışmışlarsa da Türk ordularının amansız takipleri sonunda tamamen dağılarak esir edilirler. 16 Eylül 1922 tarihi itibariyle Anadolu, esirler hariç bir tek Yunan birliği kalmamak üzere düşmandan temizlenir.

Başkomutanlık karargahını İzmir'de kuran Mustafa Kemal Paşa, son gelişmelerin ışığı altında genel siyasetimiz ile ilgili fikir alışverişinde bulunmak üzere hükümet yönetimi ve Müdafaa-yı Hukuk Grubu başkanı sıfatıyla Ali Fuat Paşa ile birlikte, Hüseyin Rauf ve Yusuf Kemal Beylerin de İzmir'e gelmelerini ister.

Ali Fuat Paşa ve beraberindeki heyet, 21 Eylül 1922 tarihinde İzmir'e gelirler. Ankara'dan gelen heyet, başta Mustafa Kemal Paşa ve emrindeki subaylar, merasim kıtası ve kalabalık bir halk topluluğu tarafından karşılanırlar. Daha sonra Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa ve beraberindeki heyeti, karargah olarak kullandığı Uşakizade Muammer Bey'in Göztepe'deki köşklerine götürür.

Bu arada, ordularımızın öncü süvarileri, Çanakkale civarına gelmişlerdi. Burada İngilizlerle beraber bulunan Fransız ve İtalyan kıtaları bu durum karşısında, Çanakkale'nin batı yakasını terk ederek doğu yakasına geçerler. Burada yalnız kalan İngiliz kuvvetleri, süvarilerimizin ilerlemeleri karşısında çekilerek şehrin önlerine kadar gelirler. Şehir önlerinde çekilebilecek yerlere kadar çekilen İngilizler, bulundukları yerlere tahkimat yapıp dikenli tellerle çevirerek savunmaya geçerler. Bu gelişmeler, Londra'yı bir hayli telaşlandırır.

Daha sonraki günlerde, Londra'nın, İngiliz kıtalarının gün tespit edilmeksizin tahliyesine başlanacağı talimatı, Türkiye'deki İngiliz Kuvvetleri Komutanı General Harington vasıtası ile Türk tarafına bildirilir. Mustafa Kemal de General Harington'a verdiği cevapta, Yunan donanmasının İstanbul'dan ayrılarak Türk sularını terk etmesini ve İstanbul halkı üzerindeki baskının kaldırılmasını ister. Ayrıca, Fransız ve İtalyanların yaptıkları gibi İngiliz kıtalarının da Boğaz'ın Avrupa yakasına geçmeleri ister. Boğaz'ın kenarında bulunan Türk Kuvvetlerini de biraz daha geriye alarak buralarda yerel sivil yönetimin kurulabileceğini İngilizlere bildirir.

Mustafa Kemal Paşa ile General Harington arasındaki bu yazışmalar gerginliği oldukça azaltmıştır. Bu durum karşısında Gazi Paşa, beraberinde Bakanlar Kurulu Başkanı Rauf Bey ile birlikte Ankara'ya dönerler.

20 Ağustos 1922 tarihinde Ankara'dan ayrılarak cepheye giden Mustafa Kemal Paşa, kırk gün sonra döndüğü Ankara tren istasyonunda, görülmemiş bir coşku ve sevinç ile karşılanır. Bu manzara paşayı çok mutlu eder, kendisi de otomobiline binmeyerek, yolun her iki yakasında toplanan coşkulu kalabalığın arasından Ulus'ta bulunan meclis binasına kadar yürüyerek gider.

MUDANYA ATEŞKES ANLAŞMASI

Fransa ve İtalyanlardan bir fayda sağlayamayacağını anlayan İngiliz Hükümeti yalnız kalmış, ister istemez Yakın Doğu'da barışı sağlamaktan başka çarelerinin kalmadığına kanaat getirmişlerdi. Müttefikler, Anadolu'da meydana gelen son durum hakkında görüşmeler yapmak için 19 Eylül'de Paris'te toplandılar. Fransa'yı Başbakan Poincare, İngiltere'yi Lord Curzon ve İtalya'yı Kont Sfortza temsil eder. Neticede üç müttefik devlet adamı aralarında bir anlaşmaya vararak, hazırladıkları notayı İstanbul'da buluna Fransa Komiseri General Pellé vasıtasıyla, Ankara Hükümeti temsilcisine verirler.

Ankara Anlaşması'nı imzalamış olan Fransız diplomat Franclin Bouillon, Paris müzakerelerinin sonunda, şahsi dostu Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere 28 Eylül'de İzmir'e gelir. Yapılan görüşmede, Bouillon beraberinde Fransa Başbakanı Poincare'nin Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektubu kendisine takdim eder. Bouillon'nun bu ziyareti yalnız Fransa Hükümeti'nin değil aynı zamanda İngiltere ve İtalya hükümetlerinin bilgisi dahilinde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Franclin Bouillon ile görüşmeler devam ederken, Paris'te yapılan müttefikler toplantısında hazırlanan nota, Türk hükümet yetkililerine iletilmiştir.

Konu Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşülür ve iki taraf generallerinin, Mudanya'da toplanmasına karar verilir. Müttefiklere verilen karşı notada, acil konuları görüşmek için 3 Ekim 1922 tarihinde Mudanya'da generaller konferansının kabul edildiği ve bu arada Türkiye'yi İsmet Paşa'nın temsil edeceği bildirilir.

Mudanya'da yapılacak konferansın ana hatları, İzmir'e İtilaf devletleri adına gelen Fransız diplomat Bouillon ile yapılan müzakerelerden sonra tespit edilmiştir. Fransız diplomat Bouillon ile yapılan müzakerelere, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa ve Bakanlar Kurulu Başkanı Hüseyin Rauf Bey de katılırlar ve gerekli yerlerde müdahale ederek direktifler verirler.

Müzakere neticesinde varılan anlaşmaya göre, Franclin Bouillon, Edirne de dahil olmak üzere Doğu Trakya'nın barış konferansından önce tarafımıza teslimini sağlayacak, buna karşılık Boğazlar ile İstanbul, Gelibolu ve Çanakkale barış anlaşmasına kadar, itilaf devletlerinin işgali altında kalacaktı. Yapılan anlaşmanın ana unsurunu ise, Doğu Trakya'nın en kısa zamanda boşaltılarak tarafımıza teslimi oluşturuyordu. Bütün bu işler tamamlandıktan sonra askerî harekatımız durdurulacaktı.

Mudanya'da dokuz gün devam eden konferans, Türk tarafının isteklerinin kabul edilmesiyle neticelenir. Mudanya Anlaşması'nın taraflar arasında imzalandığı haberi, İsmet Paşa tarafından başkomutanlığa çekilen telgrafla bildirilir. Konferans sırasında Ankara'da bulunan Ali Fuat Paşa, konferansı yakından takip etmiş ve aldığı bilgilerle Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve mecliste her iki gruba mensup milletvekillerini aydınlatmıştır. 11 Ekim 1922 tarihinde taraflar arasında imzalanan Mudanya Anlaşması'nın hükümleri, 14/15 Ekim 1922 gecesi yürürlüğe girer.

Mudanya Ateşkesi, Türk ordularının kazandığı "Büyük Zafer"in sonucunda, ileride yapılacak barış anlaşmasının Türkiye lehine gelişmesini etkileyecek bir başarı olmuştur. Mudanya Ateşkes Anlaşması ile yeni ve güçlü bir Türk Devleti doğmuştur. Bu ateşkes ile Türkiye savaş yapmaksızın bütün Trakya ve Edirne'yi alıyor, bu tarihe kadar TBMM Hükümeti'ni resmen tanımamış olan İngiltere, artık Türkiye'nin siyasi varlığını da kabul etmiş oluyordu.

LOZAN KONFERANSI

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin büyük çoğunluğu, Lozan Barış Konferansı'na gidecek heyetin başkanlığına, Bakanlar Kurulu Başkanı Hüseyin Rauf Bey'i uygun görmektedir. Ancak diğer ülkeler, başbakanlarını konferansa göndermek istemediklerinden, Hüseyin Rauf Bey'in de konferansa gitmesi uygun bulunmaz.

Bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'in yerine başka bir kişinin gönderilmesi konusunda Bursa'ya hareket etmeden önce Rauf ve Yusuf Kemal Beylerin de fikrini alır. Paşa Bursa'ya geldiğinde, Fevzi ve İsmet Paşalar ile görüşerek kararını verir. Lozan Barış Konferansı'na, İsmet Paşa'nın başkanlığında, Sağlık Bakanı Rıza Nur ve eski Ekonomi ve Maliye Bakan Vekili Hasan (Saka) Beyler üye olarak katılacaklardır. Ancak İsmet Paşa'nın konferansa dışişleri bakanı olarak gitmesi gerekmektedir. Bu nedenle, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey rahatsızlığını bahane ederek istifa eder, Rauf Bey de yerine İsmet Paşa'yı atar. Bu konular halledildikten sonra Mustafa Kemal ve İsmet Paşalar, 28 Ekim 1922 tarihinde Bursa'dan Ankara'ya dönerler.

27 Ekim 1922 tarihinde, İngiltere, Fransa ve İtalya hükümetleri, Ankara Hükümeti'ne bir nota göndererek, bir barış anlaşması yapmak için 13 Kasım 1922 tarihinde başlamak üzere Ankara Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni Lozan'a davet eder. Ancak İtilaf devletleri bu notanın bir suretini Tevfik Paşa Hükümeti'ne de gönderirler. Bunun üzerine Tevfik Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf göndererek, konferansta beraber hareket edebilmek için temasa geçilmesini ister. Konunun acilen çözülmesi gerekmektedir. Bu nedenle 1 Kasım 1922 tarihinde yapılan Millet Meclisi toplantısında, "Osmanlı Saltanatı"nın kaldırılması kabul edilir.

Tahtını ve tacını istemeyerek bırakmak zorunda kalan Padişah Vahdettin, 16 Kasım 1922 tarihinde İstanbul İşgal Orduları Komutanı General Harington'a bir mektup yazarak, İngiltere'ye sığınma talebinde bulunur. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun son Padişahı Vahdettin, 17 Kasım 1922 tarihinde bir cuma günü sabahı, oğlu Ertuğrul, beş eşi, doktoru, müzik hocası, beş mabeyincisi, iki sekreteri ile birlikte Yıldız Sarayı'nın yan kapısından gizlice çıkarak bir ambulans ile rıhtıma gelir, oradan da İngilizlere ait Malaya isimli savaş gemisine binerek Malta'ya gider.

Padişahın yurttan kaçması üzerine, yeni halifeyi seçmek ve durumu görüşmek üzere toplanan mecliste sert tartışmalar yaşanır. Müdafaa-yı Hukuk Grubu Başkanı olarak Ali Fuat Paşa, gerek Hüseyin Rauf ve gerekse bazı milletvekilleri ile görüşerek, daha fazla meselelerin çıkmaması için bir an önce seçim yapılması konusunda milletvekillerini ikna etmeye çalışır ve uzun tartışmalar sonunda hilafet makamına Abdülmecid Efendi seçilir.

4 Kasım 1922 tarihi itibariyle Babıali tarihe karışmış ve İstanbul'da milli hakimiyet idaresi kurulmuş olduğundan, Lozan'a yalnız Türkiye'nin gerçek temsilcisi Büyük Millet Meclisi Hükümeti delegeleri gidecektir.

Bu arada konferans hazırlıkları da devam ediyordu. İngiltere'de Lloyd George Hükümeti düşmüş, yerine Bonar Law Hükümeti iktidara gelmiştir.

Nihayet Lozan barış görüşmeleri 20 Kasım 1922 tarihinde başlar. Lord Curzon ilk konuşmayı yaparak konferansı açar. Ancak İsmet Paşa'nın Lord Curzon'dan sonra konuşmakta ısrar etmesi ve konuşma üslubunun da çok sert olması, konferansta gerginlik yaratır. Fakat İsmet Paşa'nın bu davranışı konferansa katılanlardan büyük bir alkış almasına rağmen delegelerden sadece biri alkışlar. İsmet Paşa'nın bu hareketi, kendi yerini diğer delegeler arasında belirlemiş ve TBMM'nin gücünü ortaya koymuştur.

Lord Curzon konferansta, emperyalizmin tüm oyunlarını oynayarak özellikle Balkan ülkelerine bazı toprak vaatleriyle bu ülkeleri kendi politikalarına çekmeye çalışıyordu.

Konferansa katılan Dışişleri Bakanlığı yetkililerinin uyumlu bir tutum izleyememeleri nedeniyle Mudanya'da Fransız dostluğundan gördüğümüz yardımı, Lozan'da göremiyorduk. Ayrıca anlaşmazlık içerisinde bulunan Balkan ülkelerinin aleyhimizde birleşmelerine de engel olamıyorduk. Bu nedenle de Lord Curzon konferansta inisiyatifi ele geçirir.

TBMM İKİNCİ BAŞKANLIĞI

Lozan Konferansı'nın devam ettiği günlerde gerek meclis gerekse ülke içerisinde, devrimciler ile muhafazakarlar arasında bir anlaşmazlık başlamıştı. Devrimciler karşı tarafı gericiliğe doğru kaymaktan, muhafazakarlar da diğerlerinin ne yapacağını bilmemekle suçlamaktadırlar. Gerek hükümet gerekse meclis, bu çatışmaların devam etmesi halinde anlaşmazlıkların kökleşeceğini ve tehlikeli bir hal alacağını düşünerek bu durumu önlemeye çalışırlar.

1 Kasım 1922 tarihinde çıkartılan bir kanunla, saltanat kaldırılarak hilafetten ayrılmıştı. Bu kanunun kabulünden önceki günlerde, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki muhaliflerce, Mustafa Kemal Paşa'nın saltanatı kaldıracağı yolunda telaşlı ve heyecanlı propagandalar yapılıyordu.

Rauf Bey bir gün, Mustafa Kemal Paşa'nın odasına giderek, kendisi ile bazı önemli konular hakkında görüşmek istediğini, bunun için de akşam Refet Paşa'nın Keçiören'deki evine giderek daha rahat konuşabileceklerini söyler. Teklifi kabul eden Mustafa Kemal Paşa, Refet Bey'in evinde, Rauf Bey ve Ali Fuat Paşa'nın

bulunduğu Milli Mücadele arkadaşlarıyla bir görüşme yapar. Yapılan görüşmede ilk sözü Rauf Bey alarak, Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben, meclisin, saltanat makamının belki de hilafetin ortadan kaldırılması görüşünün kendisininmiş olduğu endişesiyle üzgün olduğunu, kendisinden ve kendisinin ileride benimseyeceği tutumdan şüphe edildiğini, bu nedenle meclise ve dolayısıyla millet kamuoyuna güven verilmesi gerektiğine inandıklarını ifade eder. Rauf Bey'i dinleyen Mustafa Kemal Paşa kendisine, saltanat ve hilafet konusundaki kanaat ve düşüncelerinin ne olduğunu sorar. Aldığı cevap ise;

"Ben, saltanat ve hilafet makamına vicdanımla ve duygularımla bağlıyım. Çünkü benim babam, padişahın ekmeği ve nimetiyle yetişmiş, Osmanlı Devleti'nin ileri gelen adamları sırasına geçmiştir. Benim de kanımda o nimetin zerreleri vardır. Ben nankör değilim ve olamam. Padişaha bağlılık borcumdur. Halifeye bağlılığım ise terbiyem gereğidir. Bunlardan başka, genel bir görünüm de vardır. Bizde milleti ve kamuoyunu elde tutmak güçtür. Bunu ancak herkesin erişemeyeceği kadar yüksek görülmeye alışılmış bir makam sağlayabilir. O da saltanat ve hilafet makamıdır. Bu makamı ortadan kaldırıp onun yerine başka bir nitelikte bir makam getirmeye çalışmak felakete ve büyük acılara yol açar. Bu da asla doğru olamaz."

Daha sonra Refet Paşa'ya da fikrini sorar. Refet Paşa da şu cevabı verir:

"Rauf Bey'in düşünce ve görüşlerinin hepsine katılırım. Gerçekten de bizde padişahlıktan ve halifelikten başka bir idare söz konusu olamaz."

Mustafa Kemal Paşa son olarak Ali Fuat Paşa'ya fikrini sorar. Ali Fuat Paşa da Moskova'dan yeni dönmesi nedeniyle durumu, halkın duygu ve düşüncelerini daha yeterince incelemeye zamanı

olmadığını, görüşülen konu üzerinde kesin bir düşünce ve görüş ileri süremeyeceğini söyleyerek özür diler.

Bu konuşmalardan sonra Mustafa Kemal Paşa da;

"Üzerinde durduğunuz konu bugünün işi değildir. Mecliste bazılarının telaş ve heyecana kapılmalarına da gerek yoktur." diyerek konuşmasını tamamlar.

Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın sözlerinden çok memnun olmuştur. Konuşmalar sabaha kadar devam eder. Ancak Mustafa Kemal Paşa, yapılan bu konuşmalardan, Rauf Bey'in bir şeyi sağlama bağlamak istediğini hisseder. Bunun da hilafet, saltanat ve ileride şahsen alacağı durumla ilgili olarak kendilerine söylediği ve inandırıcı buldukları sözleri, kendisine kürsüden bizzat meclise karşı söyletmek olduğudur.

Mustafa Kemal Paşa kendilerine, burada ifade ettiği sözleri, olduğu gibi meclise karşı da söylemekte bir sakınca görmediğini bildirir.

Mustafa Kemal Paşa, verdiği sözü yerine getirir ve aynı sözleri meclis kürsüsüne çıkarak söyler. Hatta Mustafa Kemal Paşa'nın bu konuşması muhaliflerce Rauf Bey'in başarısı olarak da değerlendirilir.

2 Aralık 1922 tarihinde, milletvekili seçimiyle ilgili kanunun değiştirilmesi hakkında bir teklif görüşülmeye başlanmıştır. Meclise havale edilen metnin okunması gerekmediği halde İstanbul Milletvekili Ali Rıza Bey ve Isparta Milletvekili Hüseyin Hüsnü Efendi tarafından okunması teklif edilir. Başkanlık kürsüsünde oturan Dr. Adanan Bey'in de "Kanun teklifinin okunmadan alt kurula gönderilmesi gelenektir." dediği zaman, Mustafa Kemal Paşa söz isteyerek kürsüye çıkar. Konuşmasında özet olarak, bu kanun teklifinin özellikle kendisini hedef aldığını ve Türk vatandaşlığından çıkartılacağı anlamına geldiğini söyler.

Mustafa Kemal Paşa'dan sonra söz alan ikinci grup milletvekillerinden Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey, her düşüncenin saygın olduğundan bahisle, Gazi Paşa'nın yanlış anladığını ve kendisinin Türk milletinin kalbinde yer aldığını söyler. Daha sonra kürsüye çıkan teklif sahipleri de paşanın aklına gelenlerin hiçbirini kastetmediklerini ve Avni Bey'in his ve düşüncelerine katıldıklarını söylerler. Bundan sonra müzakere sona erer ve kanun tasarısı anayasa alt komisyonuna gönderilir.

Meclis İkinci Başkanı Dr. Adnan (Adıvar) Bey, göğsündeki rahatsızlığını ileri sürerek görevinden affını ister. Meclis de bu isteğini onaylar ve kendisini İstanbul temsilciliğine atar. 16 Aralık 1922 tarihinde İstanbul'a gelen Adnan Bey, bu görevi Refet Paşa'dan devralır.

İstanbul'da hemen hemen bir görevi kalmayan Refet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı bir emir ile Doğu Trakya'nın idaresini ele almak üzere karargahıyla birlikte Tekirdağ'a hareket eder.

Türkiye Büyük Millet Meclisi ikinci başkanlığı için 11 Aralık 1922 tarihinde bir seçim yapılır. Yapılan seçimde, Ali Fuat Paşa 117, Kazım Karabekir Paşa da 64 oy alırlar. Bu sonuç üzerine kürsüye çıkan Ali Fuat Paşa, teşekkür eder ve bu görevi gereği gibi yerine getirecek kadar oy alamadığını belirterek, içeride ve dışarıda sanki Kazım Karabekir Paşa ile aralarında bir anlaşmazlık varmış gibi algılanacağı düşüncesiyle yeni seçildiği ikinci başkanlıktan istifa eder.

Kazım Karabekir Paşa da kürsüye çıkarak, barış olmadan Doğu Cephesi Komutanlığı'ndan ayrılmayacağını, barış yapıldıktan sonra arkadaşlarının arzu ettikleri her görevi kabul edeceğini söyler.

Bu gelişmelerden sonra 13 Aralık 1922 tarihinde seçim tekrar edilir. Seçimde Ali Fuat Paşa 118, Yusuf Kemal Bey de 81 oy

alırlar. Böylece Ali Fuat Paşa ikinci kez meclis ikinci başkanlığına seçilir.

Seçimden sonra kürsüye gelen Ali Fuat Paşa yaptığı konuşmasında, meclise teşekkür eder. Ayrıca, bu güne kadar namus ve görevin kutsallığını hiçbir zaman aklından çıkarmadığını, bundan sonra da çıkarmayacağını belirterek görevine başlar.

Ali Fuat Paşa'nın meclis ikinci başkanlığına seçildiği günlerin diğer bir konusu da Lozan görüşmeleri nedeniyle gündeme gelen Misak-ı Milli'den taviz verilip verilmeyeceği idi. Mecliste ise taviz verilmemesi halinde barışın nimetlerinden faydalanamayacağımız düşüncesi yayılmaya başlanmıştı.

Halbuki milli dava konusunda, aşırı derecede hassas olan Büyük Millet Meclisi, Misak-ı Milli'den en ufak bir taviz düşüncesini bile ihanet olarak görmekteydi.

LOZAN KONFERANSI DEĞERLENDİRMESİ

İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra bağımsız bir Türk devletinin kurulduğunu hâlâ kabul etmek istemiyordu. İngiltere'nin amacı, Türkiye'de ikilik yaratarak, düşmanlarımıza karşı kazandığımız zaferleri, iç anlaşmazlıklarla hiçe indirme çarelerini aramaktı. İngilizler, Mudanya Anlaşması ile kabul edilmiş olan Anadolu'nun ve Doğu Trakya'nın İtilaf ve Yunan askerî kuvvetlerinden boşaltılmasını, zaferimizin en son mükafatı olarak değerlendiriyor ve bu nedenle Türklere, Sevr Anlaşması çerçevesinde bir barış anlaşmasını imzalattırmaya çalışıyordu.

Fransa ve İtalya ise İngiltere'nin bu kadar düşmanca siyasetini tasvip etmiyorlardı. Ancak İngiltere, bazı tavizler vererek onların da birliğini sağlamışlardı. Diğer yandan Lozan'a gelen diğer ülke delegeleri de Yakın Doğu'da yıllarca tecrübe edinmiş sömürgeci ve emperyalist ruhunu yaşatmış kişilerdi.

Türk delegasyonunda bulunlar da daha önce dışişlerinde görev yapmamış, deneyimi olmayan kimselerdi. Delegasyonumuz, milli barış davamızı bir an önce halletmek için iyi niyetlerle git-

mişler ancak görüşmelerin henüz başında hayal kırıklığına uğramışlardı. Bu nedenle Türk delegeleri, bu zor ve eşit olmayan şartlar içinde adeta ikinci bir milli mücadeleye başlarlar.

Ancak verilen mili mücadele neticesinde elde edilen zafer ile Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra, bir Türk devletinin kurulmasını istemeyen İngiltere'nin bu siyaseti sonuçsuz kalır. Bunun üzerine İngilizlerin siyaseti, kapitülasyonlar, mali ve ekonomik konular içerisinde bağımsızlığımıza engel olacak hükümleri bize kabul ettirmeye çalışmak olur. Bu çerçevede, Yunanistan'ı Türkiye'ye karşı korumak ve kuvvetli bulundurmak için Yunanlılara Batı Trakya'yı, gelecekte Türkiye ile İtalya'yı anlaşmazlığa düşürmek için de Ege Deniz'inde bulunan on iki adayı İtalya'ya verirler. Ortadoğu'da bulunan petrol kaynaklarını ellerinde tutmak ve Musul'u Türkiye'den ayırmak için ne gerekiyorsa yaparlar.

Türk delegasyonu, milli davamızı elde etmek konusundaki bütün çaba ve hünerlerine rağmen, ne milletlerarası konferanslarda konuşacak lisana, ne de bir tecrübeye sahiplerdi. Bu nedenle Musul petrollerinin Amerikalılar tarafından işletilmesine razı olduğumuz şeklinde bazı girişimlerde bulunmamız, İngilizlerin elini rahatlatan bir koz haline dönüşür. Bu da tecrübesizliğimizden kaynaklanan bir hata olarak değerlendirilir.

Venizelos'un görüşmeler sırasında oynadığı oyunlar ve Balkan ülkelerinin bize karşı birleşmeleri, özellikle Batı Trakya'nın bir referandum bile yapılmadan Yunanistan'a bırakılmasını sağlar.

Konferansta en önemli konulardan biri olan Boğazlar konusu, bir iki nokta hariç halledilmişti. Azınlıklar konusu da bir bir neticeye bağlanmıştı. Ancak kapitülasyonlar, mali ve ekonomik konular olduğu gibi duruyordu. Musul konusu da çözülememişti.

Lozan Barış Konferansı'nın ilk devresi, anlaşmazlıklar nedeni ile 4 Şubat 1923 tarihinde sona erer. Delegelerimiz, hükümetten

aldığı talimat gereğince 7 Şubat 1923 tarihinde Lozan'dan Köstence'ye, oradan da İstanbul'a gelirler. Müttefikler ise konferansı tamamen dağılmış olarak kabul etmez, ertelenmiş olarak değerlendirirler.

İsmet Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, 21 Şubat 1923 günkü celsesinde Lozan Barış Konferansı hakkında çok geniş ve etraflı bilgiler verir.

Büyük Millet Meclisi'nde, Ali Fuat Paşa'nın başkanlığını yaptığı 27 Şubat 1923 günkü toplantısında, müttefiklere sunulması kararlaştırılan karşı projeyi hükümet adına Dışişleri Bakanı İsmet Paşa sunar. Ancak oturumda Misak-ı Milli'den ödün veriliyor endişesiyle sert tartışmalar yaşanır. Bu tartışmalardan, Lozan Konferansı'nda meclisi temsil eden delegelere ve hükümete karşı Millet Meclisi'nde güvensiz bir havanın olduğu anlaşılır.

MECLİSTE LOZAN MÜZAKERELERİ

Türkiye Büyük Millet Meclisi, her yıl olduğu gibi 1 Mart 1923 tarihinde törenle açılır. Açılış töreninde Mustafa Kemal Paşa, geçen dönemde yapılan işlerle bundan sonra yapılacakları anlatır. Ayrıca hükümetin genel politikaları hakkında da bilgi verir. Aynı gün yapılan seçimle, Ali Fuat Paşa ikinci kez meclis ikinci başkanlığına seçilir.

2 Mart 1923 günü başlayan meclis görüşmelerinin konusu, Lozan Konferansı'na sunulacak karşı projenin görüşülmesiydi. Hükümet, hazırlanan karşı projeyi aynen meclise getirir ve tartışma yapılmasını kabul etmez. Fakat ikinci grup milletvekillerince, tartışma yapılmamasının kendilerinden bazı konuları gizlenmeye çalışıldığı şeklinde algılanır. Halbuki hükümet, karşı projenin mecliste tartışılması halinde, ifşa olacağını ve karşı taraf delegeleri karşısında bizim delegelerin zor durumda kalacağı düşüncesiydi. Ancak Ali Fuat Paşa, gerek yasama gerekse yürütme yetkilerini kendinde toplayan meclisin bütün yetkilerini bir heyete devrettiğinden, ikinci grup milletvekillerinin endişelerine katılıyordu.

3 Mart 1923 günü yapılan meclis toplantısında, İzmit Milletvekili Sırrı, Mersin Milletvekili Selahattin, Isparta Milletvekili Hafız İbrahim, Lazistan Milletvekili Osman, Amasya Milletvekili Ragıp, Balıkesir Milletvekili Basri, İçel Milletvekili Sami, Adana Milletvekili Zamir, Trabzon milletvekilleri Hasan Hüsnü ve Recai Beyler ile Hasan (Saka) Bey arasında çok şiddetli münakaşalar olur. Hasan Bey kendisine yöneltilen sorulara ve eleştirilerin tamamına cevap verir.

4 Mart 1923 günü açılan ilk celsede genellikle, İsmet Paşa'ya yöneltilen sorular cevaplanmıştı. O gün İsmet Paşa ile İzmit Milletvekili Sırrı Bey arasında oldukça dikkat çeken münakaşalar yaşanır. Daha sonra Bakanlar Kurulu Başkanı Rauf Bey, Lozan Konferansı'ndaki olayların kısa bir değerlendirmesini yaparak, İsmet Paşa, Hasan Bey ve Dr. Rıza Nur'un konuşmalarındaki esas noktaları bir kez daha izah eder.

Aynı gün açılan ikinci celsede, özellikle Musul konusu ön plana çıkmış ve Adana, Diyarbakır, Bitlis, Trabzon, Edirne, Ergani ve Erzurum milletvekilleri arasında uzun münakaşalar olmuştur.

5 Mart 1923 günkü celsede, İzmit Milletvekili Sırrı Bey çok sert konuşur. Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Misak-ı Milli üzerine yemin ettiğini söyleyerek, buna karşı yapılacak bir anlaşmanın kabul edilmemesini, bu konunun seçimden sonra meydana gelecek olan ikinci meclise bırakılmasını ister.

6 Mart 1923 günkü celsede, Mustafa Kemal Paşa kürsüye çıkarak bir konuşma yapar. Konuşmasında, bir haftadan beri yapılan müzakereler neticesinde gereği kadar tenkitlerin yapıldığını, artık bundan sonra yapılacak tenkitlerin devamında fazla bir fayda sağlamayacağını söyler. Daha sonraki konuşmalarında ise Lozan delegelerini, diğer milletvekillerinin yapmış oldukları tenkitlere karşı koruyan konuşmalar yapar.

Mustafa Kemal Paşa, konuşmasını bitirmiş fakat kürsüden henüz inmemişti. Sorulan soruları bizzat cevaplamak ve müzakereleri bir neticeye bağlamak niyetindeydi. Bu sırada Sinop Milletvekili Hakkı Hami Bey, İsmet Paşa'ya bir soru sorar. İsmet Paşa cevaplar ancak mukabil bir soru sorduğunda, bu soruya Mustafa Kemal Paşa cevap verir. Bundan sonra Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey ve Karahisar Milletvekili Hulusi Bey'in sorularını cevaplamaya çalışır. Ancak kürsüde bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmaları sırasında, meclise sinirli bir hava hakim olur. Mustafa Kemal Paşa kürsüyü terk etmez ve sorulan bütün soruları cevaplamaya çalışır. Bu arada milletvekillerinin bir kısmı ayağa kalkmış, bir kısmı da kürsü etrafına gelmişlerdi. Gazi'ye sorular soruyor, tenkitler yapıyorlardı. Ali Şükrü Bey'in "Ben de konuşacağım!" demesine sinirlenen Mustafa Kemal Paşa:

"Bir haftadır söylüyorsunuz, memlekete zarar veriyorsunuz." diyerek sinirli bir şekilde elleri cebinde kürsüden iner ve Şükrü Bey'in üzerine yürüyerek;

"Memlekete zarar veriyorsunuz, niyetiniz nedir?" diye bağırır.

Bu durumda, işlerin daha da kötüye gideceğini anlayan Ali Fuat Paşa, önündeki çanı iki grubun ortasına atarak büyük bir gürültünün çıkmasını sağlar. Çıkan bu gürültü sonunda bir an sessizlik olur, Ali Fuat Paşa da bundan istifade ederek müzakerelere bir an içinde olsa ara vermeyi başarır.

Ali Fuat Paşa, müzakereleri yeniden açtığında, meclise sessizlik hakim olmuştur. Mustafa Kemal Paşa ve hükümet üyeleri ile tarafsız ve birinci grup milletvekilleri, müzakerelerin uzamasında bir fayda görmüyorlardı. Bu nedenle Saruhan Milletvekili Reşat Bey'in önergesi etrafında birleştiler. İkinci grup milletvekilleri ise hiç olmazsa zayıf gördükleri delegelerin değiştirilmesine çalışıyorlardı. Çok zayıf kalan İsmet Paşa başkanlığındaki delegelerin, Lozan müzakerelerini devam ettiremeyecekleri kanaatine

sahip olduklarından, Misak-ı Milli'den fedakarlık yapılacağı endişesi içerisindeydiler.

Rauf Bey'in kürsüye gelerek yaptığı konuşmadan sonra Saruhan milletvekili ve 172 arkadaşının hazırladığı önergenin, Ali Fuat Paşa tarafından oylamaya sunulacağı açıklanır. Bunun üzerine ikinci gruba mensup milletvekillerinin yüksek sesli itirazları olur ise de oylamaya geçilir. 190 milletvekilinin katıldığı oylamada, 170 evet, 14 ret ve 6 çekimser oy verilmiştir. Dolayısıyla verilen önerge kabul edilmiştir. Verilen oy miktarı değerlendirildiğinde, ikinci grubu oluşturan milletvekillerinin oylamaya katılmamış oldukları anlaşılmaktadır.

TRABZON MİLLETVEKİLİ ALİ ŞÜKRÜ BEY

İkinci grup milletvekili Ali Şükrü Bey'den 27 Mart 1923 tarihinden bu yana herhangi bir haber alınamıyordu. En yakın arkadaşları dahi, Ali Şükrü Bey'in nerede olduğunu veya nereye gittiğini bilmiyorlardı. Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey, 29 Mart'ta meclis kürsüsüne çıkarak, Ali Şükrü Bey'in ortadan kaybolmasıyla ilgili sert konuşmalar yapar. Ali Fuat Paşa, o gün meclis toplantısında bulunan Başbakan Rauf Bey'i konuyla ilgili bilgi vermesi için kürsüye davet eder. Kürsüye gelen Rauf Bey, hükümetin konuyla ilgili araştırmalarının devam ettiğini, kısa zamanda olayı aydınlatacaklarını, milletvekillerinin içlerinin rahat olması gerektiğini belirten bir konuşma yapar. Bu konuşmalar mecliste bulunan milletvekillerini biraz olsun rahatlatır.

Meclisin 2 Nisan'da yaptığı toplantıya katılan Rauf Bey, Ali Şükrü Bey'in akıbeti hakkında bir konuşma yapar. Konuşmasında, Ali Şükrü Bey'in bir cinayete kurban gittiğini ve cenazesinin hastanede muhafaza edildiğini ifade ederek ailesine sabırlar diler. Cinayetin kimler tarafından ve nasıl işlendiğini de şu şekilde özetler.

Adliyenin kanuni takibat yaptığını anlayan Giresun Alayı Komutanı Osman Ağa, birkaç günden beri ortalıkta görünmemektedir. Yapılan ciddi araştırma ve çalışmalardan sonra o gün sabah saat altıda yeri tespit edilerek, adliyeye sevk edilmek amacıyla bulunduğu Ayrancı civarında Papazınbağı isimli binaya gidilir. Osman Ağa ve arkadaşları, kendisini adliyeye götürmeye gelen müfrezeye ateşle karşılık verirler. Çıkan çatışmada, Osman Ağa ağır yaralanır ve bir iki arkadaşı da ölür. Ancak ağır yaralı olarak yakalanan Osman Ağa, bir müddet sonra hayatını kaybeder.

Osman Ağa'nın emrindeki alaydan birkaç bölüğe, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın ikamet ettiği köşk ve diğer bölümlerini koruma görevi verilmişti. Bu nedenle de Osman Ağa'ya, hem Ankara'nın Samanpazarı semtinde, hem de Çankaya yakınında Ayrancı bağlarında, Papazınbağı adıyla anılan bir ev verilmişti. Osman Ağa, düşmanlık beslediği Ali Şükrü Bey'i 27 Mart akşamı saat dörtten sonra, Mustafa Kaptan isimli adamı vasıtasıyla Samanpazarı'ndaki evine davet eder. Burada, Mustafa Kaptan ve birkaç arkadaşı daha Ali Şükrü Bey'in üzerine atlayarak boğarlar. Cesedini, hava kararıktan sonra bir sandık içerisinde evden çıkartıp civarda bulunan Mahya köyüne götürerek gömerler. Osman Ağa, işlettiği bu cinayetten sonra adamlarıyla birlikte Papazınbağı'nda bulunan bağ evine giderek neticeyi beklemeye başlar.

Osman Ağa ve arkadaşlarının katil oldukları anlaşılınca, bunların yakalanmaları konusu da hassas bir durum alır. Çünkü Osman Ağa'nın alayına mensup bölükler, Mustafa Kemal Paşa'nın muhafızları idi. Osman Ağa'nın yakalanmasından bir gün önce, köşkün muhafız bölükleri Meclis Muhafız Taburu ile değiştirilir. Osman Ağa'nın yakalanıp adliyeye sevk edilme görevi bu tabura verilir. Muhafızların değiştirilmesinden önce Mustafa Kemal Paşa ve Latife Hanım, akşam yemeğinden sonra kimse görme-

den ve gizlice köşkten ayrılarak İstasyondaki binaya gelirler. Bundan sonra da Osman Ağa ve arkadaşlarına yönelik hareket başlar.

Mevcut ortamın kritik bir hal almasından sonra, Ankara istasyon binasında, Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşaların da bulunduğu olağanüstü bir bakanlar kurulu toplantısı yapılır. Bu toplantıya katılan bakanların çoğu, meclisin yenilenmesi görüşündedir.

Yapılan toplantıda, Ali Fuat Paşa'nın fikri de sorulur. Paşa verdiği cevapta özet olarak; Adnan Bey ve Refet Paşa'nın meclise danışmadan pek çok önemli iş yapıldığı şeklindeki açıklamaların İstanbul basınında yayınlanması, askerî zaferden sonra bazı milletvekillerinin meclis ile olan irtibatlarında eskisi gibi samimi olmamaları, birçok şeyleri meclisin bilgisi dışında yapmaları, askerî idarenin her yere hakim olduğu düşüncesi ve başarılı bir şekilde barış yapılamayacağı umutsuzluğu ve son olarak da Ali Şükrü Bey'in öldürülmesinin ikinci grubu olduğu kadar birinci grup milletvekillerini de sarstığını söyler. Ayrıca, mecliste bulunan milletvekillerinin çoğunda, vatani görevlerinin son bulduğu kanaati hakim olduğunu ifadeyle meclis, seçim kararını oy birliğiyle verecektir diyerek kanaatlerini açıklar.

Neticede, olağanüstü toplanan bakanlar kurulu seçimlerin yenilenmesi kararını alarak sona erer.

Büyük Millet Meclisi'nin 1 Nisan 1923 tarihli toplantısında, Aydın milletvekili ve 120 arkadaşının verdiği seçimlerin yenilenmesi hakkındaki kanun tasarısı meclise sunulur. Yapılan görüşmelerden sonra verilen kanun tasarısı Millet Meclisi'nde ittifakla kabul edilir.

HALK PARTİSİ'NİN KURULMA ÇALIŞMALARI

1922 yılı Aralık ayından itibaren Ankara'da siyasi bir parti kurma çalışmaları başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa, 7 Aralık 1922 günü Ankara basınına yaptığı açıklamada, halkçılık esasına dayalı "Halk Fırkası" adı altında bir parti kurma niyetinde olduğunu söyler. Yaptığı açıklamalarından bir hafta sonra halkın nabzını yoklamak amacıyla yurt gezisine çıkar. Eskişehir, İzmit, Bursa, Balıkesir, İzmir ve Adana gibi illerde halkla temas eder ve kuracağı siyasi parti hakkında detaylı bilgiler verir. Ayrıca halkı, kuracağı bu parti altında toplamaya davet eder. Gazi Paşa İzmir dönüşünde, kuracağı Halk Fırkası'nın kuruluş hazırlıklarını ve birinci grup milletvekilleri ile temaslarını yoğunlaştırır.

Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin birinci grup üyeleri 8 Nisan günü, Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında Ankara Öğretmen Okulu'nun konferans salonunda toplanır ve Gazi'nin daha önce hazırladığı ulusal ilkeler üzerinde konuşmalar yapılır. Alınan kararlar, üyeler tarafından kabul ve tasdik edilir. Grup üyeleri bundan başka, yeni seçim ile ilgilenmek üzere, Gazi tarafından teklif

edilen bir heyetin seçimini karar altına alırlar. Seçilen heyet aynı zamanda grubun milletvekili adaylarını da belirleyecekti.

Heyet, ilk kez 10 Nisan'da Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında Ankara istasyonundaki bakanlar kurulu başkanının ikametinde toplanır. Yapılan toplantıda, daha önce tespit edilen dokuz ilke halinde hazırlanan yeni seçim beyannamesi kabul edilir.

Yenilenecek seçimlere, Müdafaa-yı Hukuk Grubu ve Halk Fırkası olarak hazırlanılmıştı. Açıkçası Halk Fırkası adıyla girmeyi düşünmüşlerdi. Ancak Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin bağımsızlık savaşı sırasındaki kazanmış olduğu nam ve itibar o kadar çoktu ki onun yerine adı henüz memleketin her yerine yayılmamış ve resmî formalitesi bile tamamlanmamış olan yeni bir parti ismiyle seçime katılmak, ülkeye çok şeyler kaybettirebilir endişesi vardı. Bu nedenle seçim süresince, iki ismin de kullanılması kararlaştırılır.

Ancak Ali Fuat Paşa ve milli harekette önemli görevler almış olan diğer bazı arkadaşları, Mustafa Kemal Paşa'nın siyasi bir parti kurmasına taraftar değillerdi. Mustafa Kemal Paşa'nın, kurulacak siyasi partilerin üzerinde tarafsız kalmasını, siyasi partilerin sert tartışma ve kavgalarına karışmamasını daha uygun görmüşlerdi.

Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın, partiler üstü ve tarafsız bir devlet başkanı olarak kalması gerektiğini düşünerek, hem devlet hem de parti başkanı olarak iktidarda kalmasının, çok partili hür parlamenter sistemin gelişmesine engel olacağı düşüncesindedir. Mustafa Kemal Paşa'nın seçim heyetinin bizzat başında kalarak seçim işlerine çok yakından müdahale etmesinin, meclis ve hükümetin tarafsızlığını yitirdiği kanaatine varan Ali Fuat Paşa, Gazi'nin kuvvetli kişiliği karşısında hiçbir kimsenin, ne bir parti kurmaya ne de seçim mücadelesine girişemediğini ifade eder. Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey, normal olmayan bu durumu bi-

raz olsun hafifletmek için seçim heyetinin çalışmalarına katılmazlar, sadece işlerinin başında durarak tarafsızlıklarını korumaya çalışırlar.

Bu arada, Lozan Konferansı yeniden başlamış, Türk delegeleri aldıkları talimatlar doğrultusunda çetin bir müzakere içine girmişlerdi. Yurt içerisinde ise seçim çalışmaları devam ediyor, devletin idare şekli konusunda da bazı fikirler ortaya atılarak tartışmalar yapılıyordu.

Ali Fuat Paşa, herkesin gelecekte Mustafa Kemal Paşa'nın bir parti etrafında çalışacağını anladığı halde, yine ağırlık merkezi olan Gazi'nin etrafında toplanmanın ve ülkenin geleceğini Türkiye'nin bu kuvvetli adamına terk etmenin en doğru yol olacağı değerlendirmesini yapar.

HALK PARTİSİ VE SEÇİM ÇALIŞMALARI

Birinci meclisin 15 Nisan'da yaptığı toplantısı son toplantı olur. Bu tarihten sonra, milletvekilleri seçim çalışmalarına katılmak üzere bölgelerine giderler. 16 Nisan'da, Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti Başkanlığı'nca yapılan bir duyuru ile aday olacakların partiye bilgi vermeleri ve arzu edilen seçim bölgelerinde adaylıklarını koymalarının serbest olduğu ancak adayların merkezce yapılacak tetkik ve bölgelerinde yapılacak görüşmelerden sonra tespit edilerek ilan edileceği bildirilir.

Mustafa Kemal Paşa'nın gelecekte idare şekli hakkındaki düşüncelerini anlayamayan birinci meclis milletvekilleri, önce Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükümet şeklini korumasında ısrar etmişler, bu mümkün olmaz ise, meşruti idareye dönmeyi düşünmüşlerdir. İkinci grup milletvekilleri, Vatana İhanet Kanunu'nda yapılan değişiklikten sonra, idare şekli hakkında açıkça münakaşa yapmak ve düşüncelerini söyleme imkanı bulamazlar. Bu nedenle de gizlice Mustafa Kemal Paşa'nın gelecek hakkındaki düşünceleri üzerinde menfi propaganda yapmaya başlarlar.

Bu propagandalar ne yazık ki irtica hareketlerinin kuvvetlenmesine sebep olur.

Bu arada, merkezi İstanbul'da bulunan kapatılmış İttihat ve Terakki Partisi mensupları, seçim sırasında siyasi bir rol oynamak istemediklerini ilan ederler. Ancak mevcut düzeni zayıflatmamak amacında olan bu üyeler, oylarını Mustafa Kemal Paşa'ya vereceklerini de belirtirler. Hatta kapatılan İttihat ve Terakki Partisi'nin ileri gelenlerinden Kara Kemal Bey, gerek kendisi gerekse arkadaşlarının Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'ni zor duruma düşürecek hiçbir hareket ve faaliyette bulunmayacaklarını duyururlar.

Ülke çapında yapılacak seçim çalışmaları hız kazanmıştı. Özellikle ikinci grup olarak adlandırılan milletvekillerinin bölgelerinde, Mustafa Kemal Paşa aleyhinde propagandalar yapılmaya başlanır. Bu bölgeler genellikle Trabzon, Afyon ve Adana bölgeleriydi. Mustafa Kemal Paşa da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti başkanı sıfatıyla bütün teşkilatlara duyurular yaparak, şahsi ve partisi hakkındaki menfi propagandalara cevap veriyor ve teşkilatları da uyarıyordu.

Ali Fuat Paşa, ülkenin büyük bir kısmının saltanattan bıktığı kadar, parti ve şahsi baskılardan da o derece bıkmış olduğunu ve geçmişte çok acı neticelerini gördüklerini, barışın henüz yapılamadığı bu kritik dönemde, idare şekli konusunun tartışılmasını da politikacıları ikiye ayıracağı kanaatindedir.

Ancak barışın çok büyük zorluklarla kazanılacağını anlayan halk, bu ikiliğe meydan vermez, birlik ve beraberlik içerisinde olduklarını gösterirler.

İKİNCİ LOZAN KONFERANSI

Birinci Lozan Konferansı bittiğinde tekrar ne zaman toplanacağı belli değildi. Bundan sonra Lozan'da takip edeceğimiz konular hakkında, İstanbul'daki İngiliz mümessillerinden Sir Nevvil Henderson'a bilgi verilmişti. İngiliz mümessili Türk tarafının önerilerini Londra'ya bildirir ve İngiltere Hükümeti de önerileri tartışmak üzere müttefikleri Londra'ya davet eder. Müttefikler, aralarında yaptıkları uzun tartışmalardan sonra 31 Mart günü teklifimize verilen mukabil cevabı hazırlayarak, Türk tarafına iletirler. Verilen cevapta, açık olmamakla beraber teklifimizi görüşebileceklerini ve iki tarafın da barış konusunda iyi niyetli olduğu için anlaşmanın yapılabileceği ifade ediliyordu.

Neticede Türk tarafı, Lozan'da başlayacak konferansa katılacak heyetin, 23 Nisan'da Lozan'da hazır bulunacağını müttefiklere bildirir. Müttefikler de Türk tarafının mukabil teklifini kabul ettiklerini ve 23 Nisan'da Lozan'da toplanacaklarını Türk tarafına iletirler.

23 Nisan 1923 tarihinde başlayan ikinci Lozan Konferansı'na, Türkiye, ABD, İtalya, Fransa, Japonya, İngiltere ve Yunanis-

tan katılırlar. İlk gün, konferansa katılan delege başkanlarının konuşmasıyla geçer. Türk tarafının baş delegesi İsmet Paşa, yaptığı konuşmasında, dünya barışını korumak için her fırsatı değerlendirip, konferansın başından beri gerçek barış yanlısı tutumumuzu gösterdiğimiz gibi, ikici konferansta da çözülemeyen konuların samimi bir şekilde çözme kavuşturulması için çalışılacağını ifade eder.

Lozan'da başlayan barış görüşmeleri, özellikle Türk tarafı için çok sıkıntılı ve zor geçer. İsmet Paşa, devamlı Ankara ile irtibatta olmuş, gerektiği zamanlarda Mustafa Kemal Paşa'nın fikirlerini almıştır. Paşa da kendine danışılan konularda hükümet ile fikir alışverişinden sonra en makul cevapları İsmet Paşa'ya iletmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, her gün istasyon binasında devam eden seçim heyetinin başında uzun zaman geçiriyordu. Ali Fuat Paşa, Meclis Başkanlığı'nın rutin işleri ile ilgileniyor, Hüseyin Rauf Bey de Dışişleri Bakanlığı vasıtasıyla Lozan'da bulunan delegelerimizle irtibat kuruyordu.

Bakanlar kurulu, dışişleri ve önemli konular hakkında görüşeceği zaman, toplantıya Gazi ve Ali Fuat Paşa'yı da davet ediyorlardı. Yapılan resmî görüşmelerden sonra Gazi, Ali Fuat Paşa'ya uğrar, arabasıyla birlikte Çankaya'ya giderlerdi.

Lozan'da devam eden barış görüşmelerinde, bir türlü halledilemeyen konular, başta Mustafa Kemal ve hükümeti üzüyor ve endişeye düşürüyordu.

Yine o günlerden birinde, Mustafa Kemal Paşa, meclise kadar gelerek Ali Fuat Paşa'yı bulur. O anda Ali Fuat Paşa, Meclis Sekreteri Recep Bey ile odasında çalışmaktaydı. Gazi, odaya girdiğinde, Recep Bey selam vererek odadan ayrılır. Bir müddet sohbetten sonra Gazi, sözü Lozan Konferansı'na getirir. Üzüntü ve endişeli bir halde, barış anlaşmasının daha ne kadar uzayacağından ve müttefiklerin daha neler koparmak istediğinden bahseder.

Ali Fuat Paşa da merak etmemesini barışın yakın bir zamanda olacağını, hatta çok kısa bir zamanda gerçekleşeceğini söylediğinde, Gazi hayretini gizleyemeyerek "Amma yaptınız..." der.

Bunun üzerine Ali Fuat Paşa da şu şekilde bir değerlendirme yapar; Balkanların ve Avrupa'nın durumunun gittikçe karışmakta olduğunu, galiplerin arasında artık birlik denilen şeyin kalmadığını söyler. Ayrıca, üç büyük imparatorluğu paylaşmanın kolay olmadığını, aşırı istek ve emperyalizmin rekabeti nedeniyle birbirlerine düştüklerini, ne kadar hünerli olsalar bile delegelerin daha fazla gerçek yüzlerini saklayamayacaklarını ifade eder. Konuşmasına devamla, delegelerimizin fazla samimi ve doğru oldukları için barış yanlısı olduğumuzu karşı tarafa çok çabuk hissettirdiklerinden, onların da "giderayak ne koparırsak kârdır", düşüncesinde olduklarını, gerçekte onların bizden daha fazla barışa susadıklarını söyler. Gazi de Ali Fuat Paşa'nın yapmış olduğu değerlendirmelere katılır.

Bu konuşmalardan sonra biraz olsun rahatlayan Gazi, Ali Fuat Paşa'ya şöyle der;

"Fuat Paşa, barışın bir an önce imzalanmasını istiyorum. İçeride ve barış ile ilgili halledilmemiş birçok işlerimiz var. Barış olmayınca bunları halledemeyiz. Uzun bir zaman da bekleyemeyiz. Çünkü bu işler günün birinde karışıklık yapabilir."

Mustafa Kemal Paşa ile Ali Fuat Paşa arasında geçen bu sohbet bir hayli uzun sürer. Daha sonra beraberce Çankaya'ya çıkarlar. Gazi, bu arada Ali Fuat Paşa'ya gelecekte yapılacak Türk devrimlerini ve Türkiye'nin irade şekline ait düşüncelerini de anlatır.

LOZAN BARIŞ ANLAŞMASI

25 Temmuz 1923 günü sabahı Bakanlar Kurulu Başkanı Rauf Bey, Ali Fuat Paşa'yı telefon ile arayarak, İsmet Paşa'dan barışın imzalandığına dair telgraf geldiğini, bu haberi Çankaya'ya çıkıp Mustafa Kemal Paşa'ya bildirirken kendisine refakat etmesini ister. Teklifi memnuniyetle kabul eden Ali Fuat Paşa, Rauf Bey ile beraber Çankaya'ya çıkarlar. Mustafa Kemal Paşa, Saat 10.30'da köşke gelen konuklarını bekletmeden oturma odasında kabul eder.

Rauf Bey, İsmet Paşa'dan gelen anlaşma telgrafını Mustafa Kemal Paşa'ya sunar. Paşa çok heyecanlanır, gözlerini telgraftan ayıramaz. Biraz sakinleştikten sonra;

"Rauf, son günlerde artık barışın imza edileceğini ben de tahmin etmiştim. Fakat endişem hiçbir zaman yok olmamıştı. Adamların son dakikada cayabileceklerini de hatırıma getirmemiş değildim. Verdiğiniz haber beni çok sevindirdi. Teşekkür ederim." der.

Bulunulan ortamda sevinçli ve duygusal bir an oluşur.

Rauf Bey duygularını ifade etmek için Mustafa Kemal Paşa'ya şöyle der:

"Başta siz olmak üzere, bu mesut günün başarısını Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşalara borçluyuz. Bu sizin eserinizdir. Ben sizin aranızda bir arkadaşınız olarak çalışmakla kendimi dünyanın en bahtiyar insanı kabul ediyorum. Sizlerin çok samimi bir surette bir araya gelerek vatanın kurtuluşu için özverili bir şekilde çalışmaya başladığınız Amasya'dan bu yana içimden daima ellerinizi öpmek arzusu gelmiş fakat bunu gösterememiştim. Şimdi bu duygularımı ellerinizi öpmek suretiyle açıklayacağım."

Mustafa Kemal Paşa da;

"Rauf, fazla ve lüzumsuz nezaket gösteriyorsun. Daha ilk günlerde hakiki bir vatan fedaisi gibi önce Fuat Paşa'nın yanına, sonra beraberce benim yanıma gelerek ve bu güne kadar bir dakika ayrılmayarak, birlikte çalışmadık mı? Senin hizmetin de bizimkiler kadar olduğuna şüphe etmemelisin. Bir daha böyle sözler işitmek istemem." diye karşılık verir.

Rauf Bey de kendisine teşekkür eder.

Mustafa Kemal Paşa konuklarına;

"Sevinçten bir türlü kendimi toparlayamıyorum. Birer kahve ve sigara içersek belki kendimize gelebileceğiz." diyerek konuklarına yer gösterir.

Konuşmalar devam ederken Rauf Bey, yorgunluğunu ve mide rahatsızlığını öne sürerek bulunduğu görevden ayrılmak istediğini Mustafa Kemal Paşa'ya ifade der. Ayrıldıktan sonra önce Sivas'a, daha sonra annesiyle birlikte İzmir'e gitmek istediğini de belirtir. Rauf Bey'in bu kararına karşı Gazi de Lozan Konferansı sırasında, İsmet Paşa'nın haksız yere kendisini kırdığını, hatta İsmet Paşa'nın tavrının sadece kendisini değil herkesi üzdüğünü,

bundan sonra da aynı tutum içerisinde olur ise bu tutumunu gidereceğini söyler.

Rauf Bey de Lozan barışının bundan sonraki en önemli kısmının, barışın uygulanmasının olacağını, bu nedenle İsmet Paşa'nın en az dışişleri bakanı olması, kendisinin de partiler ve şahıslar üstü gerçek bir hakem ve devlet başkanı olarak kalması gerektiğini belirtir. Rauf Bey sözlerine devam ederek;

"Gazetelere verdiğiniz açıklamalardan Halk Partisi'nin başına geçip günlük politikaya karışacağınız anlaşılıyor. Biz buna taraftar değiliz. Sizin devlet başkanlığında hakem ve düzenleyen rolünüzü devam ettirmenizi, parti başkanı olarak kendinizi yıpratmamanızı, memleket çıkarlarına uygun görüyoruz." diyerek, özür diler ve istifa isteğinin kabul edilmesini rica eder.

Mustafa Kemal Paşa da Rauf Bey'e, acele etmemesini ve ikinci meclisin toplanmasına kadar düşünmek için vaktinin olduğunu söyler.

Daha sonraki günlerde Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı bir görüşmede, Rauf Bey'in ayrılma isteği kabul edilir ve 4 Ağustos 1923 tarihinde bakanlar kuruluna veda eden Rauf Bey, kalabalık bir grup tarafından Sivas'a gitmek üzere uğurlanır.

İKİNCİ TBMM'NİN AÇILIŞI

İkinci Büyük Millet Meclisi, 1 Ağustos 1923 tarihinde açılır. Meclis başkanlığına da en yaşlı Milletvekili Abdurrahman Şeref Bey getirilir. İkinci meclisin milletvekili sayısı 270'tir. Mustafa Kemal Paşa, hem Ankara'dan hem de İzmir'den milletvekili seçilir.

7 Ağustos 1923 gecesi Çankaya Köşkü'nde önemli bir toplantı gerçekleşmiştir. Görüşülen en önemli konu da meclis açıldıktan sonra başkanlık divanının ve bakanlar kurulunun kimlerden meydana geleceği idi. Toplantıda Mustafa Kemal Paşa ilk olarak Ali Fuat Paşa'dan görüş ister.

Ali Fuat Paşa görüşlerini kısaca memleketi kurtarmak için mesleği ne olursa olsun herkesin kendine düşen görevi büyük bir gayret ile yerine getirdiğini belirterek, bundan sonra daha ziyade meslek bilgisine ihtisas ve tecrübeye önem verilmesi gerektiğini söyler. Bu nedenle arkadaşların serbest bırakılmalarını, örnek olarak kendisini göstererek esas görevinin meclis ikinci başkanlığı değil de ordu içerisinde görev almasının gelecek için en doğru yol olacağı şeklinde belirtir.

Mustafa Kemal Paşa da Ali Fuat Paşa'nın düşüncelerine kısmen katıldığını ifade ederek, yapılan devrimin ve olayların iş başına getirdiği kişilerin barış zamanında ellerindeki köprübaşlarını bırakmamalarını, meclis, bakanlar kurulu ve Genelkurmay Başkanlığı'nın başkalarına teslim edilemeyeceğini ifade eder. Gazi sözlerine devamla;

"Mesela Mareşal Fevzi Paşa, Genelkurmay Başkanlığı görevinin üstünde birçok önemli görevlere layık bir kişiliktir. Ama bütün Milli Mücadele boyunca işgal ettiği bu önemli görevi nasıl olur da başkasına bırakabilir? Eğer Ali Fuat Paşa, Genelkurmay Başkanlığı'nı istiyorsa, ben bu vazifeyi yalnız Mareşal Fevzi Paşa'ya layık görürüm. Mareşal Fevzi Paşa, Rauf Bey'den boşalan bakanlar kurulu başkanlığına da layıktır. Fakat kendilerinden bulundukları makamda kalmalarını rica ettim. O da bu ricamı kabul etti. Bu nedenle bakanlar kurulu başkanlığı için başka arkadaşları düşüneceğiz. Ali Fuat Paşa fikirlerinde ısrar edecek olursa bir müddet daha meclis ikinci başkanlığını kabul etsinler. Ondan sonra kendisini uygun bir görev ile orduya çıkarırız." der. Ali Fuat Paşa, Gazi'nin bu sözleri üzerine şöyle der:

"Ben bir prensipten bahsettim. Şahıslar asla aklımdan geçmedi. Bu prensibin hemen uygulanması gerekmez. Geçici bir zaman için meclis ikinci başkanlığını memnuniyetle kabul ederim. Mesleğe geri dönmeyi düşündüğümde, Genelkurmay Başkanlığı'nı hiçbir zaman aklımdan geçirmedim. Bence orduda yetişmiş bir general için en yüksek makam ordu müfettişliği olmalıdır." Daha sonra Mustafa Kemal Paşa:

"Bakanlar kurulu başkanlığına Ali Fethi Bey ve Kazım Karabekir Paşa'dan başkasını uygun görmüyorum. Arkadaşlarımın düşünceleri yoksa gizli oylama yapıp neticesine razı olalım." der. Ancak Kazım Karabekir orduda kalmayı tercih ettiğini söyleyince, başbakanlığa Ali Fethi Bey'in getirilmesi kararlaştırılır.

Meclisin 13 Ağustos 1923 günkü toplantısında, meclis başkanı ve ikinci başkan seçimi yapılır. Mustafa Kemal Paşa, toplantıya katılan 197 üyeden 196'sının oyunu alarak TBMM'nin başkanı seçilir. Gazi yaptığı konuşmada, Kurtuluş Savaşı'nın safhalarından, işgal kuvvetlerinin tecavüzlerinden bahsederek, barışın sonsuz olduğuna inanmanın bir ihtiyatsızlık olduğunu, zayıf ülkelerin haklarına saygı gösterilmediğini anlatır.

Millet Meclisi ikinci başkanlığına seçilen Ali Fuat Paşa da kürsüye çıkarak bir teşekkür konuşması yapar. Konuşmasında, Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasında belirttiği, herkesin vicdan ve düşünce özgürlüğü ile çalışması gerektiği konularına vurgu yapar.

Ali Fuat Paşa, Gazi'nin nutkunda iki hususu özellikle hedef gösterdiğini ifade ederken bunlardan birincisinin, devlet şeklinin hakiki halk devleti ve demokratik olabilmesi için gelişmesi, ikincisi de modern müesseseler kurarken, özel müesseselere yönelmemek olduğunu belirtir.

Ali Fethi (Okyar) Bey'in başkanlığında kurulan bakanlar kurulu, aşağıdaki milletvekillerinden oluşuyordu.

Başbakan ve İçişleri Bakanı: Ali Fethi Bey

Şeriye Bakanı: Saruhan Milletvekili Mustafa Fevzi Efendi

Dışişleri Bakanı: Malatya Milletvekili İsmet Paşa

Milli Savunma Bakanı: Kayseri Milletvekili Kazım Paşa

Milli Eğitim Bakanı: Adana Milletvekili İsmail Sefa Bey

Ekonomi Bakanı: İzmir Milletvekili Mahmut Esat Bey

Sağlık Bakanı: Sinop Milletvekili Rıza Nur

Maliye Bakanı: Gümüşhane Milletvekili Hasan Fehmi Bey

Adliye Bakanı: İzmir Milletvekili Seyit Bey

Genelkurmay Başkanı: İstanbul Milletvekili Fevzi Paşa

Daha sonra Ali Fethi Bey, kürsüye çıkarak bir teşekkür konuşması yapar ve hükümet programını başka bir günde okumak için meclisten izin ister.

Ali Fuat Paşa'nın başkanlığını yaptığı meclis oturumunda, Lozan Barış Anlaşması tasdik edilmiştir. Ali Fuat Paşa, Mudanya askerî ve Lozan siyasi konferanslarında imza edilen anlaşmaların bize yepyeni bir Türk vatanı ve devleti kazandırdığını ifade etmektedir. Paşa ayrıca, Lozan'da Türkiye aleyhine yaratılan boşlukların, daha sonra Montrö Konferansı ve Hatay'ın anavatana katılması ile düzeltilmeye çalışıldığı görüşündedir. Ali Fuat Paşa, Suriye sınırının düzeltilmesinde bir kısım vatandaşlarımıza haksızlık yapıldığını, Osmanlı Devleti'nin borçları Türk Devleti'ne ödettirilirken, varisi olduğu devletin petrol gelirlerinden istifade ettirilmediğini söyler. Paşa ayrıca Musul petrollerinin İngiltere, Amerika, Fransa ve Kalust Sarkis Gülbenkyan[22] arasında paylaşıldığını belirtir. Paşanın bu konudaki son görüşü de Lozan Konferansı'nın başladığı zamanda kuvvetlerimizin henüz Revandiz'de bulunduğundan, Irak sınırımızın adı geçen kasabadan geçmesi gerektiği şeklinde olur.

22 1912 yılında Irak petrollerinin işletmesini sağlayacak olan Turkish Petroleum Company isimli şirkette % 15 hissesi olan Osmanlı vatandaşı bir iş adamıdır.

ANKARA'NIN BAŞKENT OLUŞU

İsmet Paşa, Lozan'dan döndükten sonra iki önemli konu üzerinde durmuştur. Bunlardan ilki, Ankara'nın hükümet merkezi olduğunun kanunla belirlenmesi, ikincisi de Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümet şeklinin ne olacağının bir an önce ilan edilmesi idi.

Ankara'nın hazırlanmadan bir kanunla merkez ilan edilmesi, spekülasyonlara yol açacağı ve plansız bir şehir oluşacağı düşüncesi ile mecliste bulunan pek çok milletvekili bu konuda acele etme taraftarı değildi.

İsmet Paşa ve 14 arkadaşı tarafından, Ankara'nın başkent olması için bir kanun teklifi hazırlanır ve anayasa alt kuruluna havale edilir. Kanun teklifi verilirken, yeni Türkiye'nin yönetim merkezinin coğrafi ve stratejik açıdan, Anadolu'da Ankara şehrinde olması gerektiği vurgulanır. Devletin yönetim merkezinin yeni bir şekilde kurulması ve gelişmesine bir an önce başlanması, dış ve iç tereddütlere bir son verilmesi için kanunun kabulünü arz ve teklif ederler.

Bir dışişleri bakanının, hükümete ait bir konu hakkında, milletvekilleri ile birlikte, milletvekili sıfatı ile bir kanun teklif yapması ilk defa görülmüştü. Bu da Bakanlar Kurulu Başkanı Ali Fethi Bey ile İsmet Paşa arasında bir uyuşmazlık olduğu söylentilerini teyit ediyordu.

Hazırlanan kanun maddesi ise şöyleydi:

"Türkiye Devleti'nin yönetim merkezi Ankara şehridir."

Anayasa alt komisyonu da hazırlanan kanun maddesini uygun bularak genel kurula gönderir. 13 Ekim 1923 tarihinde genel kurulda yapılan uzun görüşme ve tartışmalardan sonra, kanun maddesi komisyondan geldiği gibi kabul edilir.

İZMİR'İN İLK KURTULUŞ BAYRAMI

Türkiye Büyük Millet Meclisi, İzmir'in düşman işgalinden kurtuluşunun ilk yıldönümü kutlamalarına katılmak üzere bir heyet kurar. Heyete de Ali Fuat Paşa başkanlık eder. 9 Eylül Kurtuluş Bayramı, 150 bini aşan bir halk eşliğinde coşkuyla kutlanır. Zafer alayı öğleden sonra başlayarak gece geç vakitlere kadar devam eder. Birçok halk teşkilatı, milli kuvvetler, bir piyade tümeni ve savaş uçaklarımız bu geçit resmine katılırlar. Gece yapılan tezahüratlar gündüz yapılandan aşağı kalmaz. İzmir Belediyesi, Karşıyaka doğu toplantı yerinde iki yüz kişilik bir kutlama ziyafeti verir. Bu ziyafette Belediye Başkanı Şükrü Kaya Bey bir konuşma yaparak halkın gerçek duygularını dile getirir. Ali Fuat Paşa da bir konuşma yaparak, belediye başkanına teşekkür eder.

Ali Fuat Paşa, Kurtuluş Bayramı'ndan sonra hemen İzmir'den ayrılmaz. Paşa, eski arkadaşı Rauf Bey'i ziyaret etmek ister. Bu vesileyle Mustafa Kemal Paşa'nın bir teklifini de Rauf Bey'e iletecektir.

Mustafa Kemal Paşa, meclis ikinci başkanlığından ayrılarak merkezi Konya'da bulunan 2. Ordu Müfettişliği'ne tayini karar-

laştırılan Ali Fuat Paşa'nın yerine Rauf Bey'in gelmesini arzuluyordu. Mustafa Kemal Paşa, bu arzusunu İzmir'e giden Ali Fuat Paşa'ya bildirerek, kendisinden Rauf Bey ile görüşüp, bu isteği iletmesini ve ondan olurunu almasını istemişti. Ali Fuat Paşa da kendisine verilen bu isteği Rauf Bey'e iletir. Ancak Rauf Bey:

"Gazi'nin arzularını hemen yerine getirmek isterdim. Fakat başbakanlıktan ayrılmama sebep olan mazeretlerim henüz ortadan kalkmadığı için bu arzuyu yerine getiremeyeceğim." der ve bu kararından da vazgeçmez.

HALK PARTİSİ'NİN KURULUŞU

Halk Partisi Divanı, genel başkanlığa seçilen Mustafa Kemal Paşa başkanlığında 11 Eylül 1923 günü toplanır. Yapılan toplantıda, meclis parti grup başkanlığına Ali Fethi Bey, birinci başkan vekilliğine Karahisar Milletvekili Ali (Çetinkaya) Bey, ikinci başkan vekilliğine Çorum Milletvekili Münir Bey seçilirler. Üyeliklere de Kastamonu Milletvekili Ali Rıza Bey, Van Milletvekili Hakkı Bey, Konya Milletvekili Refik (Koraltan) Bey, Niğde Milletvekili Galip Bey, Cebelibereket[23] Milletvekili İhsan Bey ve İzmir Milletvekili Necati Bey seçilirler.

Halk Partisi'nin genel sekreterliğine Kütahya Milletvekili Recep (Peker) Bey seçilir. Parti genel idare heyetine de Erzurum Milletvekili Sabit Bey, İzmir Milletvekili Celal (Bayar) Bey, Tekirdağ Milletvekili Cemil Bey, İstanbul Milletvekili Refik (Saydam) Bey, İzmir Milletvekili Saffet (Arıkan) Bey, Erzurum Milletvekili Münir Hüsrev Bey, Konya Milletvekili Kazım Hüsnü Bey ve Diyarbakır Milletvekili Zülfü Bey seçilirler.

23 Bugünkü Osmaniye bölgesi.

Yapılan bu toplantıda, Halk Partisi'nin tüzüğü bütün üyeler tarafından kabul edilerek imzalanır.

Halk Partisi'nin Mustafa Kemal Paşa başkanlığında toplanan büyük divanında, Anayasa Kanunu'nda yapılacak değişikliklerin esasları tartışılır ve bu nedenle bir uzmanlar heyeti seçilir. Uzmanlar heyetince yapılan çalışmalar henüz belli olmamış ise de bazı sızan haberlere göre hükümet teşkilatında "kabine usulü" kabul edilecekti. Kabine usulü kabul edilmekle birlikte parlamenter idarenin bütün şekillerini almayacaktı. Meclis, yasama ve yürütme kuvvetlerini bünyesinde topluyordu. Yalnız sahip olduğu yürütme yetkisini, seçeceği kişiye verecekti. Bu kişinin adı da cumhurbaşkanı oluyordu.

ALİ FUAT PAŞA ORDUYA DÖNÜYOR

Ali Fuat Paşa'nın meclis ikinci başkanlığından istifa ettiğine dair dilekçesi Millet Meclisi'nde okunur. Yapılan konuşmalarda, paşanın Milli Mücadele yıllarında ve Millet Meclisi'ndeki görevlerinde gösterdiği üstün başarıları dile getirilir. Daha sonra da Meclis Başkanlığı'na sunduğu istifa dilekçesi kabul edilir.

Ali Fuat Paşa, Başkomutan ve Meclis Başkanı Gazi Paşa'nın emirlerini almak üzere kendisine müracaat eder. Gazi Paşa da 27 Ekim akşamına kadar Ankara'da kalmasını ve her akşam köşke gelmesini emreder. Ali Fuat Paşa, bu günler içerisinde köşkte kalarak gecenin geç vakitlerine kadar devam eden müzakerelere de katılır.

Ali Fuat Paşa, 27 Ekim akşamı Gazi Paşa'ya veda etmek için köşke çıkar. İki eski arkadaş uzun uzun geçmişten ve gelecekte yapacakları konulardan bahsederler. Gecenin geç vakitlerine doğru da birbirlerine veda ederek ayrılırlar. Paşa kendisini;

"İkinci Ordu Müfettişliği'ne gitmenizle muzaffer ordumuz çok şeyler kazanacaktır. Muvaffakiyetler temenni ederim. Aziz arkadaşım." diyerek köşkten uğurlar.

Ali Fuat Paşa, 28 Ekim sabahı Ankara tren istasyonundan İstanbul'a hareket eder. İstanbul'a gitmekteki amacı, öncelikle annesini ziyaret etmek, babasının mezarının nakli hakkında kendisine bilgi vermek ve yeni askerî üniformasını yaptırmaktı.

Ali Fuat Paşa'yı Haydarpaşa tren istasyonunda, Milli Mücadele arkadaşlarından Rauf ve Adnan Beyler ile Refet Paşa karşılar. Son zamanlarda Ankara'da bazı önemli siyasi olaylar olmuş, Başbakan Ali Fethi Bey istifa etmiş, yeni kabine hâlâ kurulamamıştı. Ali Fuat Paşa, arkadaşlarının halinden bu konularda kendisinden bilgi beklediklerini hisseder. Daha sonra beraberce, Refet Paşa'nın Kalamış'ta oturduğu köşke giderler.

Sohbetin hemen başında, Ali Fuat Paşa'dan Ankara'daki siyasi gelişmeler hakkında bilgi isterler. Önce Dr. Adnan Bey, hükümetin neden istifa ettiğini ve neden hâlâ kabinenin kurulamadığını sorar. Parti grubunun hükümet adayları yerine, başkalarını seçmeleri ile hükümet buhranının başladığını söyleyen Ali Fuat Paşa, Ankara'nın başkent olması hakkındaki kanun teklifinin İsmet Paşa tarafından verilmesinin de İsmet Paşa ile Fethi Bey arasında anlaşmazlıklar olduğu şeklinde yorumlanmasına neden olduğunu, parti grubunun hükümet adaylarını kabul etmeyince hükümetin çekilmeye mecbur kaldığını söyler.

Daha sonra Rauf Bey, arkadaşlarından izin isteyerek başbakanlıktan istifası sırasında ve daha sonra olup biten konular hakkında konuşma yapar. Refet Paşa da Sadrazam Tevfik Paşa'nın istifasından sonra İstanbul'un Milli Hükümet'e bağlanması üzerine idareyi üzerine almaya mecbur kaldığını, bu nedenle mecliste ve halk arasında hakkında birtakım şüpheler uyandıracak dedikoduların yapılmış olduğunu söyler.

Refet Paşa'nın köşkünde yapılan siyasi konuşmalar hemen hemen Ankara'da olup bitenler ile halk arasında yapılan konuşmaların aktarılması şeklinde geçer ve gecenin ilerleyen saatle-

rinde sona erer. Ali Fuat Paşa, buradan doğruca annesinin Kuzguncuk'taki evine gider. Annesi ile hasret gideren paşa, aniden atılan top seslerine bir anlam veremez. Ertesi gün gazetelere baktığında, cumhuriyetin ilan edildiğini ve Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı olduğunu öğrenir. "Memleket ve millet için hayırlı olsun" diyerek, Kuzguncuk postanesine gider ve Mustafa Kemal Paşa'ya kutlama ve başarı telgrafı çeker.

Ali Fuat Paşa, cumhuriyetin ilan edilmesiyle ilgili olarak;

"Çoğunluk, zamanı geldiğinde cumhuriyette birleşecekti. Fakat bu ilanın olağanüstü şartlar altında ve memleketi kurtarma amacı ile yapılmış Anayasa Kanunu'nun bazı maddelerini değiştirmek suretiyle olmaması gerekirdi." diyerek kendi düşüncesini açıklar.

Mustafa Kemal Paşa ise Nutuk'ta yaptığı açıklamada;

"Cumhuriyet ilanına karar vermek için Ankara'da bulunan arkadaşlarımı davet ederek onlarla görüşüp tartışmaya asla lüzum ve ihtiyaç görmedim. Çünkü onların da aslında ve tabii olarak benim gibi düşündüklerinden şüphe etmiyordum. Halbuki o sırada Ankara'da bulunmayan bazı şahısların, yetkili olmadıkları halde kendilerine haber verilmeden, düşünce ve rızaları alınmadan cumhuriyetin ilan edilmiş olmasını bize gücenme ve bizden ayrılma sebebi saydılar." demektedir.

Cumhuriyetin ilanından sonra ilk kabine 30 Ekim 1923 tarihinde İsmet Paşa tarafından kurulur ve çalışmalarına başlar. Millet Meclisi'nin ikinci başkanlığı kaldırılarak meclis başkanlığına eski başbakan Ali Fethi Bey seçilir.

Bu arada Rauf Bey'in istirahatli olduğu günlerde bazı İstanbul gazetelerine verdiği röportaj, hükümet çevrelerinde yanlış anlaşılmalara yol açmıştır. Gazetelere verilen bu açıklama, cumhuriyet aleyhinde bir hareket olarak algılanmak istenmiş ve Halk

Partisi'nin bir toplantısında şiddetli münakaşalara sebep olmuştur. Bu açıklamayı Ali Fuat Paşa da okur ancak açıklamanın hükümet ve cumhuriyet aleyhinde olmadığı kanaatindedir.

Rauf Bey, rahatsızlığı nedeniyle 3 ay kaldığı İstanbul'dan Ankara'ya dönecektir. Ali Fuat Paşa kendisini ziyaret etmek için kaldığı Kalamış'taki köşke gider. Kendisinden, cumhuriyetin ilanından birkaç gün sonra İstanbul basınında çıkan açıklaması çerçevesinde, Ankara'da yapılan menfi propagandalardan haberi olup olmadığını öğrenmek ister ve ayrıca yanlış anlaşılmaları düzeltme düşüncesinde olup olmadığını sorar. Rauf Bey de ilk işinin Gazi'yi ziyaret etmek olduğunu ve başbakan ile diğer hükümet yetkilileri ile arasında bir yanlış anlaşılma olmuş ise bunu Meclis Başkanı Ali Fethi Bey'e açıklama yaparak düzeltmeye çalışacağını ifade eder.

Rauf Bey ve Ali Fuat Paşa arasında yapılan görüşme bu konu etrafına yapılmıştır. Rauf Bey, Ali Fuat Paşa'yı uğurlarken de sözlerini;

"Ben menfi propagandaların arkasında, başta siz olmak üzere bizi Gazi'den uzaklaştırmak isteyenlerin bulunduğunu hissediyorum. Buna fırsat vermeyelim." diyerek bitirir.

Rauf Bey, istirahat süresinin bitiminde 15 Kasım günü tekrar Ankara'ya döner.

Ali Fuat Paşa da yeni görev yerine gitmek için, 30 Kasım 1923 günü sabahı İstanbul'dan Ankara'ya dönmüştür. Kendisini İstasyonda pek çok sayıda meclis ve ordu mensupları karşılar. Ali Fuat Paşa, kendisiyle birlikte 2. Ordu'ya tayin edilen diğer subayların görevlerine başladığını öğrenince Ankara'da kalmasını gerektiren bir şey olmadığını düşünür ve Konya'ya gitmek üzere hazırlık yapar. Bu arada Rauf Bey, İstanbul'da görüştükten sonra görmediği arkadaşı Ali Fuat Paşa'yı ziyarete gelir. İki eski dost uzun süre görüşürler. Rauf Bey görüşmede, 15 Kasım günü Ankara'ya

geldiğinde kendisini Milli Savunma Bakanı Kazım Paşa'nın karşıladığını, kendisinden cumhurbaşkanını ziyaret için randevu almasını rica ettiğini ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın da kendisini, aynı gün saat 15.00'te istasyon binasında kabul ettiğini söyler.

Rauf Bey, cumhurbaşkanı ile randevusuna vakit olduğu için meclise arkadaşlarını ziyarete gider. Ancak eski arkadaşları kendisine karşı soğuk davranırlar ve pek görüşmek istemezler. Öğleden sonra da Gazi'ye giden Rauf Bey, kendisini hastalığından dolayı sarsılmış bulur ve çok üzülür. Gazi, politikadan bahsetmek istemiş ise de Rauf Bey, kendisini üzmemek için konuşmamış rahat olmasını istemiştir. Gazi'ye, kendisiyle ilgili konuyu Meclis Başkanı Ali Fethi Bey'le görüşüp onun yardımıyla hükümet yetkililerine bilgi verebileceğini söyler. Gazi de uygun bulur ve böylece politikadan bahsetmezler.

Rauf Bey ertesi gün Ali Fethi Bey'i evinde ziyarete giderek, Gazi ile görüştüğünü, kendisine hükümet ile arasındaki konunun Ali Fethi Bey vasıtasıyla halletmeye çalışacağını söylediğini anlatır. Rauf Bey'in niyetini anlayan Ali Fethi Bey çok mutlu olur ve arkadaşı Rauf Bey'in boynuna sarılır.

Ancak Rauf Bey'in meclisten önce Başbakan İsmet Paşa ile görüşmesi mümkün olmaz. Bu nedenle parti meclisinde yapılan konuşmalar hayli sert ve üzücü geçer.

Ali Fuat Paşa aynı gün Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'yı ziyaret için makamına gider. Fevzi Paşa kendisiyle 2. Ordu'yla ilgili konularda görüşerek yeni görevinde başarılar diler ve tekrar beraber çalışacağı için memnuniyetini ifade eder. Ali Fuat Paşa da kendisine teşekkür ederek bir hafta sonra görevine başlayacağını söyler.

Aynı gün saat 18.00'de Mustafa Kemal Paşa'yı istasyondaki dairesinde ziyarete giden Ali Fuat Paşa kapıdan içeriye gir-

diğinde, Gazi'nin kendisini bekler gibi bir hali olduğunu görür. Gazi, yavaş yavaş yerinden kalkarak boynuna sarılır. Ancak Ali Fuat Paşa generallik üniforması ile başkomutanın karşısında esas duruşunu bozmaz. Daha sonra Gazi, Ali Fuat Paşa'nın yanaklarından öper ve ellerini tutarak oturması için kanepeye yer gösterir. Bir ay önce dinç ve sapasağlam bıraktığı can dostunun bu hali Ali Fuat Paşa'yı çok üzer. Gazi'nin geçirdiği kalp krizinin izleri hâlâ yüzünden okunuyordu. Daima pembe olan yüzünün rengi sararmıştı. Nefes darlığı çeker gibi görünüyordu. Belki de uzun bir perhizden sonra olacak, vücudunda genel bir zayıflık da vardı. Kısa bir sessizlikten sonra ilk konuşan Mustafa Kemal Paşa olur.

"Hastalığım nedeniyle çok üzüldüğünü bana söylediler. Üzüntünün halen devam ettiğini görüyorum."

"Nasıl olmayayım?.. Size ne kadar yakın olduğumu bilirsiniz..."

"Pekiyi bilirim kardeşim… Şimdi çok iyiyim, fazla üzülmene gerek yok. Sana başımdan geçenleri bir bir anlatacak olursam, şimdiki halimden çok memnun olacaksın… Hele birer kahve ve sigara içelim…"

Gazi, hastalığıyla ilgili olarak konuşmaya başlar:

"Tahminen 20 gün kadar önce, bir sabah köşkün bahçesine inmiştim. Bahçede gezindim ve bir kahve içtim. Bu sırada büyük bir yorgunluk hissettim. Köşke gidip dinleneceğim sırada kendimi tamamen kaybetmişim. Bundan sonra ne olduğunu bilemiyorum. Gözlerimi açtığım zaman kendimi yatağımda uzanmış halsiz buldum. Etrafımdakileri teşhis edebildim. Fakat kapıda duranları tanıyamadım. Kimseye bir şey sormadım, neler olduğunu kendim bulmak istiyordum. Bana öyle geldi ki ben evvela öbür dünyaya gitmişim, sonra mucize kabilinden tekrar bu dünyaya dönmüşüm. Ahireti görecek kadar öbür dünyada kaldığıma kani olmuştum. Fuat Paşa kardeşim, gerçekten büyük bir tehlike at-

latmışım. Bünyem çok sağlammış ki hem bu krizden kurtuldum hem de kısa süre sonra ayağa kalkabildim. Bundan sonra günde bir iki sigara, o kadar kahve içeceğim. Mümkün olursa bunları tamamen bırakacağım. İçki ağzıma koymayacakmışım. Doktorların verdiği liste gereğince yemek yiyorum. Latife'nin rejim ve perhiz konusunda ne kadar ciddi ve dikkatli olduğunu bilirsin. Onunla oynamaya gelmez. Çocuk gibi kendisine itaat ediyorum."

Ali Fuat Paşa, Gazi'yi bir yandan dikkatle dinlerken bir yandan da Gazi'nin gelecekteki sıhhati ile ilgili endişeli düşünceler içerisindeydi. Ali Fuat Paşa'nın bu hali Gazi'nin gözünden kaçmaz:

"Paşa, seni çok düşünceli görüyorum..."

"Nasıl düşünceli olmayayım ki?.. Bir müddet sonra Latife Hanımefendi'nin dikkat ve itinalı bakımı ile sağlığınıza kavuşacaksınız. Fakat hiçbir şey olmamış gibi krizden önceki hayatınızdan hiçbir şey feda etmeyeceksiniz. Anlattığınıza göre geçirdiğiniz çok büyük rahatsızlık. Allah korusun, tekrarı halinde tedavisi kolay olmaz. Çok gençsiniz. Olağan ömrünüzün yarısındasınız. Kendinize dikkat edecek olursanız daha pek çok seneler yaşarsınız."

Gazi, burada araya girerek;

"Sıhhatime dikkat etmeyeceğimi nereden çıkarıyorsunuz?"

"Müsaade ederseniz size hatırlatayım. Dünya Savaşı'nda, böbreklerinizden ciddi olarak rahatsızlanarak Viyana'ya gitmiş, geldikten sonra da hastalığınızın ciddiyetini bana yine bu şekilde anlatmıştınız. Doktorların tavsiye ettikleri rejimi yapacağınızı da söylemiştiniz. Ondan sonra neler olduğunu elbette hatırlarsınız. Bu defa durumunuzun çok ciddi olduğunu söylüyorsunuz. Bir kriz geçirmemiş olsanız bile hepimizin yaptığı gibi bazı şeylerde perhiz yapmanız gerekir."

"Emin olun kardeşim, bu defa tam rejim yapacağım. Ben yapamadığım zamanlarda Latife'nin yaptıracağına inanabilirsiniz."

Gazi şaka yapmak için;

"Rakıyı kesin yasak ettiler. İkinci Abdülhamid de yasak etmişti o zaman. Defalarca beraber viski içmiştik. Şimdi bir iki kadeh viski dokunmaz diyorlar, ne dersiniz?"

"Afiyette olunuz, sıkılmayınız. Her şeyi sırasıyla yaparız."

"Seninle bu akşam bize gidelim. Latife seni görürse çok memnun olur."

"Memnuniyetle, olur."

Gazi ile Ali Fuat Paşa arasında geçen bu samimi konuşmadan sonra konu, Rauf Bey ile İsmet Paşa arasında gelişen anlaşmazlığa gelir. Ali Fuat Paşa, konuyla ilgili fikrini soran Gazi'ye şu cevabı verir:

"Siz hakem oldukça etrafınızdaki anlaşmazlıklar uzun süre devam edemez. Bu anlaşmazlığı başından sonuna kadar takip etmiştim. Bence parti grubu, bu anlaşmazlığa en iyi çözümü bulmuştur."

Gazi bu cevap karşısında;

"Parti grubunun kararı, Rauf'un aleyhinde olsaydı sen bunu haklı bulmazdın." der ve kendisine gizli olarak Rauf Bey'in cumhuriyet taraftarı olup olmadığını sorar. Ali Fuat Paşa da şu cevabı verir:

"Rauf, milli hakimiyet esaslarında bir şey kaybetmemiş olan cumhuriyet şekline ve sizin de her nevi teşkilatın üstünde cumhurbaşkanı olmanıza tamamıyla taraftardır."

Gazi tekrar sorar;

"İngiliz Krallığı da hakimiyet-i milliye esası üzerine kurulmuş bir devlet şeklidir ama devlet başkanı kraldır, buna ne dersiniz?"

"Benim bildiğim kadarıyla Rauf hanedanların, şahısların, fertlerin baskısından kötülük geleceğine inanmış bir arkadaşımız olduğu için cumhuriyeti daima krallığa tercih etmiştir."

İstasyon binasındaki konuşmadan sonra Gazi, Ali Fuat Paşa ile birlikte Çankaya'ya çıkar. Latife Hanım, Ali Fuat Paşa'nın köşke gelmesine çok memnun olur. Daha sonra beraberce akşam yemeği için otururlar. Yapılan sohbetler bir hayli uzamıştı. Vakit gece yarısına doğru gelirken, Latife Hanım'ın haklı müdahalesiyle sohbet de sona erer.

"Konya'ya ne zaman gideceksiniz?"

"Ne zaman emrederseniz."

"Beni yalnız bırakma, tekrar görüşelim."

Ali Fuat Paşa, bu görüşmeden sonra iki defa daha Gazi ile beraber olur. Beraber olduğu son görüşmede, Gazi kendisine gizli olarak, Şubat ayı içerisinde İzmir'de bir harp oyunu yapılacağını, Başkomutanlık Meydan Savaşı sahnesinin 2. Ordu bölgesinde olduğundan, kendisinden bu parlak zaferin nesiller boyunca canlı tutulabilecek bir projenin hazırlanmasını ister.

Ali Fuat Paşa, Konya'daki görevine gitmeden önce Rauf Bey ile bir kez daha görüşür. Rauf Bey görüşmede, cumhurbaşkanını istasyon binasında ziyaret ettiğini, üç saati bulan bir görüşme yaptığını ve kendisiyle ilgili olarak şüphelerinin kalmamış olduğunu ifade eder. Gazi'nin şüphesinin kalmadığını söylediği zaman çok memnun görünen Rauf Bey, konuşmasına devamla, Gazi'nin, cumhuriyetin ilanında "oldu bittiyi" neden istediğini, bunun nedenlerini kendisine anlattığını söyler.

Gazi, Rauf Bey'e cumhuriyetin ilanı konusunda şu açıklamayı yapmıştır:

"Uzman heyetlerinden başka, Milletvekili Ağaoğlu Ahmet, Yunus Nadi, Celal Nuri, Ziya Gökalp Beylerden Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasası hakkında birer proje hazırlamalarını istemiştim. Bunlar projeleri hazırlayıp bana vermişlerdi. Bu projeleri çok uzun ve tafsilatlı buldum. Yapılacak mücadelenin günlerce, haftalarca uzaması, bu yüzden cumhuriyetin ilanının bir karışıklığa gelmesi mümkündü. Bu nedenle emrivakiyi tercih ettim. Mevcut Anayasa Kanunu'nun bazı maddelerini cumhuriyet esasına göre değişiklik ve birkaç madde eklemek suretiyle bizzat hazırladım. Meclise kabul ettirebilmek için teşebbüse geçtim."

ALİ FUAT PAŞA KONYA'DA

Ali Fuat Paşa, 9 Aralık 1923 günü Konya'ya hareket eder. Konya'da kendisini Konya Valisi, 5. Kolordu Komutanı Fahrettin Paşa ve İkinci Ordu Müfettişliği Kurmay Başkanı Miralay (Albay) Abdurrahman Nafiz Bey karşılarlar.

Ordunun terhis edilmesinden sonra cephe ve ordu komutanlıkları kaldırılmış, bunların yerine üç ordu müfettişliği kurulmuştu. Bu müfettişliklerden birinin merkezi Ankara, ikincisinin Konya, üçüncüsünün de Diyarbakır'dı. 1. Ordu müfettişliğine Kazım Karabekir Paşa, 2. Ordu müfettişliğine Ali Fuat Paşa, 3. Ordu müfettişliğine de Cevat Paşa tayin edilmişlerdi. Müfettişlerin görevleri kumandadan ziyade, birlikleri teftiş etmekti. Müfettişlik karargahlarında yeterince kurmay ve uzman subaylardan oluşan geniş bir kadro bulunuyordu.

Cumhurbaşkanı ve Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa, Ankara'daki rahatsızlığından sonra İzmir'e gelmiş, burada bir müddet dinlendikten sonra eski sıhhatine kavuşmuştu. İzmir'de yapılacak Harp Oyunları için İzmir'e gelen Ali Fuat Paşa da Gazi'yi tamamen iyileşmiş ve zinde bulur. 15-20 Şubat tarihleri ara-

sında yapılacak Harp Oyunları'nı, Başbakan İsmet Paşa, Milli Savunma Bakanı Kazım Paşa ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa da takip etmek üzere İzmir'e gelmişlerdi. 15 Şubat'ta Fevzi Paşa'nın idaresi altında başlayan Harp Oyunları'nda, ordunun gücü denenmiş ve özellikle İzmir bölgesinin savunmasındaki eksiklikler tespit edilmiştir.

Harp Oyunları'nın bittiğinin ertesi gecesinde Gazi'nin Ankara'ya dönmesi kararlaştırılır. Gazi bu nedenle, Göztepe'deki evine Fevzi, Cevat, Kazım ve Ali Fuat Paşaları da davet eder. Davet gece yarısına kadar gayet samimi bir hava içerisinde geçer. Bir ara Gazi, Ali Fuat Paşa'yı salonun yanındaki odaya davet eder ve baş başa görüşürler. Gazi görüşmesinde; kendi aleyhine bir suikast ihbarı yapıldığını, hükümetin her türlü tedbiri aldığını fakat kendisinin de tedbirli olmasının rica edildiğini söyler. Tedbirli hareket etmek için iki şey düşündüğünü de ilave eder ve bunları da;

1. Kendisi için hazırlanan trenin gece yarısından sonra hangi saatte hareket edeceğinin gizli tutulması,

2. İstasyona, Ali Fuat Paşa'nın otomobili ile gitmesi, otomobilde kendisiyle eşinden başka kimsenin bulunmaması, şoförün yanında da yalnız Ali Fuat Paşa'nın yaverinin bulunması, şeklinde açıklar.

Daha sonra da Ali Fuat Paşa'nın fikrini almak ister. Ali Fuat Paşa şu şekilde cevap verir:

"Hiçbir vatandaşın aklına size karşı suikast düzenlemek gibi bir hainlik gelmeyeceğine kesinlikle eminim. Size en küçük bir kötülüğün gelmeyeceğine eminim. Bu bir yabancı oyunundan başka bir şey değildir. Şahsıma ait emirleriniz derhal yapılacaktır. İçiniz rahat olsun."

Gazi, Ali Fuat Paşa'nın vermiş olduğu cevaptan memnun olur ve konuşmasına devam ederek;

"Sene başı yaklaştı, yeni senede bazı önemli uygulamalarımız olacaktır. Bunları Ankara'daki arkadaşlarla müzakere ettikten sonra hemen uygulamaya geçeceğiz." der.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, düşündüğü uygulamayı şöyle sıralar:

- Hilafetin kaldırılmasıyla Osmanlı Hanedanı mensuplarının Türkiye'den çıkartılması,

- Şer'iye, Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye bakanlıklarının kaldırılması,

- Genelkurmay Başkanlığı'nın kurulması,

- Öğretimin birleştirilmesi.

Daha sonra Ali Fuat Paşa'ya dönerek bu konular hakkındaki fikirlerini sorar. Ali Fuat Paşa da şöyle cevaplar:

"Buyurduğunuz esaslar, laiklik ve demokratik prensipler icabındandır. Bunların derhal uygulanması kanaatindeyim. Hilafetin kaldırılmasına gelince, saltanat ile hilafet ayrılırken ve saltanat kaldırılırken, hilafetin durumu hakkında ya susulacak veya hilafet, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin manevi şahsiyetinde mevcuttur denilecekti. Bu olamayacağına ve iki otoritenin aynı hudut içerisinde yaşayamayacağına göre derhal hilafetin kaldırılması ile Osmanlı Hanedanı'nın Türkiye'den gönderilmesi gerekir. Söz konusu diğer konular, din ve ordunun siyaset ile ilgilenmemesi bakımından çok önemlidir. Yalnız genelkurmayın bağımsız olması, ülke savunmasının kontrolsüz kalması demek olacağından, bunun hiç olmazsa başbakanlığa bağlanması mümkün olamaz mı?"

Gazi, Ali Fuat Paşa'nın verdiği cevaptan çok memnun kalır ve şöyle der:

"Fikirlerimizde tam bir uyum var. Buna çok memnun oldum. Genelkurmayın yeni durumuna gelince, prensip olarak haklısınız. Ancak bazı sebepler beni, genelkurmayımızın bağımsız olması gerektiğini zorunlu kılmıştır."

Daha sonra Gazi, diğer arkadaşları fazla bekletmemek için Ali Fuat Paşa ile birlikte salona geçerler. Bir müddet daha salonda kalan Mustafa Kemal Paşa, hareket zamanımız geldi diyerek salondan ayrılır.

İstasyona gidecek kafile kısa bir müddet sonra hazırlanır ve yola çıkar. Daha önce kararlaştırıldığı gibi Gazi, 2. Ordu Müfettişliği'nin arabasıyla istasyona hareket eder.

ÜÇ KANUN MADDESİ VE YENİ ANAYASA

Büyük Millet Meclisi'nin 3 Mart 1924 tarihli oturumunda, ellişer imzalı üç kanun tasarısı Meclis Başkanlığı'na verilmiştir. Bunlardan birincisi, hilafetin kaldırılması ile Osmanlı Hanedanı mensuplarının Türkiye dışına çıkarılması, ikincisi Şer'iye ve Evkaf ile Genelkurmay bakanlıklarının kaldırılması, üçüncüsü de öğretimin tek çatı altında birleştirilmesidir.

Bu arada, Abdülmecid Efendi'nin bir hükümdar tavrı almaya başladığı hakkında Ankara'ya kadar gelen dedikodular, çeşitli yorumlara sebep olmuştur. Buna ilave olarak Erzurum'dan İstanbul'a gelen 1. Ordu Müfettişi Kazım Paşa ile Rauf Bey'in halifeye yaptıkları nezaket ziyaretleri de Ankara kulislerinde imalı konuşulmalara sebep olur. Kulislerde onlara yakıştırılan bu sözler, bazı art niyetli kişiler tarafından Gazi ve Ankara aleyhinde, halifenin lehinde yorumlanır. Bu yanlış anlaşılma nedeniyle oluşan olumsuz hava da köşke her gittiğinde Ali Fuat Paşa tarafından düzeltilmeye çalışılır.

3 Mart tarihinde kabul edilen kanun gereğince, halifelik kaldırılır ve Abdülmecid Efendi, etrafındakilerle birlikte İstan-

bul'dan çıkartılarak İsviçre'ye gönderilir. Bazı yeni bakanlıkların oluşması ve bazılarının da kaldırılması üzerine hükümet istifa eder ve yeni hükümet yine İsmet Paşa'nın başkanlığında, 6 Mart 1924 günü tekrar kurulur.

Saltanatın kaldırılması, hilafetin saltanattan ayrılması, cumhuriyetin ilanı, hilafetin kaldırılması, genelkurmay ve şer'iye bakanlıklarının kaldırılması, öğretimin ve mahkemelerin birleştirilmesini içeren kanunların yürürlüğe girmesi ile Anayasa Kanunu'nun yeniden yapılmasına ihtiyaç duyulur.

Bu nedenle Türkiye Büyük Millet Meclisi, Anayasa Kanunu'ndaki değişiklik müzakerelerine 9 Mart 1924 tarihinde başlar. Millet Meclisi'nde görüşülmeye başlanan değişiklik maddelerinin her safhasında uzun tartışmalar olur. Özellikle 25. ve 40. maddelerin görüşülmesi sırasında önemli ve sert tartışmalar yaşanmıştır. Neticede, Millet Meclisi'nde yapılan müzakereler, 23 Nisan 1924 günü tamamlanarak Anayasa Kanunu yeni şekliyle yürürlüğe girer.

Yeni yürürlüğe giren Anayasa Kanunu'nun özelliklerinden biri de Türk kadınının seçim hakkının kabul edilmesiydi.

Ali Fuat Paşa, 1924 yılındaki Millet Meclisi ve siyasi gelişmeleri şu şekilde yorumlamaktadır:

Cumhuriyetin ilanına kadar bütün devrim kararları, günlerce tartışılarak mecliste verilirdi. Cumhuriyetin ilanında ve ondan sonra bazı önemli devrim kararlarında böyle hareket edilmediği görülmektedir. Konu, meclise getirilmeden önce kulislerde hazırlanıyor, şahsi idare taraftarları bundan haberdar edilerek görevlendiriliyordu. Mecliste genellikle fikir adamlarının bulunmadığı bir zamana denk getirip konu emrivaki şeklinde Meclis Genel Kurulu'na getiriliyor ve hemen bir karar alınıyordu.

Birinci Büyük Millet Meclisi'nde, olaylar şahsi idarenin yerleşmesine engel oluyor, ikinci bir grup sıkı bir kontrol yapıyordu. İkinci meclis seçimlerinde, birinci mecliste bulunan ikinci grup üyelerden önemli bir kısmı, yapılan seçimde kazanamamış ve meclise girememişti. Buna rağmen, İkinci Büyük Millet Meclisi'nde de bir denetleme grubu oluşmuştu. Fakat bu grup, birinci meclisteki ikinci grup gibi toplu hareket ederek denetlemesini yeterince yapamıyordu.

Bu dönemde, her yerde olduğu gibi bizim ülkemizde de kurnazca ve gizli bir gericilik hareketi oluşmaya başlamıştı. Uzun yıllardan beri, gericilik hareketlerini kendilerine bir gelir edinmiş bazı sarıklılar ile bunların etrafında toplanmış bir grup vardı. Bu topluluk birdenbire baş kaldıramıyordu. Çünkü uygulamaları ve vatanseverliği ile tanınmış bir Büyük Millet Meclisi ile cumhurbaşkanlığı makamına seçilmiş bütün vatandaşlar gözünde memleketin gerçek kurtarıcısı olarak tanınmış muzaffer bir başkomutan, iktidar mevkiini yasal olarak işgal etmiş bulunuyordu. Bir gericilik hareketi, devrim kanun ve hareketlerine karşı Milli Mücadele esasında şiddetli bir isyan gibi algılanacak ve uygulamaları ile tanınan, İstiklal Mahkemeleri harekete geçecekti.

Bu grup, hükümet yetkilileri, milletvekili ve başyazarlarından bir kısmının yanlış hareketlerinden de istifade etmeye çalışıyordu. Örneğin içişleri bakanı, İstanbul'da basın toplantısı sırasında devrim kanunlarının uygulamaları hakkında açıklama yaparken, sorulan bazı sorulara sinirlenerek konuşmaması gereken sözler söylüyordu. Milli eğitim bakanı, Öğretmenler Birliği ile kurulmasına çalıştığı genç öğrenci birliğini, gerçek uğraşlarından saptırarak siyasi olayların içerisine çekiyordu.

Bunun yanında, bazı bakan ve partizan milletvekillerinin çok sert açıklamaları ve kışkırtıcı hareketleriyle aydın kimselere söz

söyletmemiş ve kendilerine yapılan bazı ikaz girişimlerini de muhalefet ve irtica gibi değerlendirmişlerdi.

Partizan başyazarların şiddetli ve saldırgan bir üslupla yazdıkları başyazılarda, kendilerini ayrıcalıklı görerek, muhataplarını aşağılama ve aşağılatmaya kadar varan eleştirileri büyük halk yığınlarının Ankara'ya karşı duyulan saygılarını azaltmaya başlamış, bundan doğal olarak gerici cahiller de istifade etmişlerdir.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, ülkenin batısından doğusuna kadar yaptığı gezilerde, Ankara üzerinde oluşan bu olumsuz havayı değiştirmeye çalışmıştır. Ülkede yapılan devrimler hakkında anlaşılabilir bir dil kullanarak açıklamalarda bulunmuş ve bu açıklamaları da halkı bir dereceye kadar ikna edebilmiştir.

Yapılan bu yanlış hareketler, memleketin aydın kesimini ikiye bölüyordu. Bu da devrimlerin uygulaması bakımından ülke için büyük bir kayıp teşkil etmekteydi.

Bu hareket içerisinde bulunanlar, Milli Mücadele'nin ileri gelenlerinden olup Büyük Millet Meclisi'nde kalmış olan Rauf ve Adnan Beyler ile Refet Paşa'ya ve diğer kişilere bir sistem dahilinde saldırmaya başlamışlardı. Bu saldırının iki hedefi vardı. İlki, Milli Mücadele esnasındaki olağanüstü hizmetlerini küçülterek, zorluk çıkartmaktan başka bir şey yapmadıklarını duyurmak suretiyle, halkın nazarında kıymetlerini azaltmaktı. İkincisi de devrim hareketleri karşısında onları birer gerici durumuna düşürmeye çalışmaktı. Ali Fuat Paşa burada bir yorum daha yaparak; eğer bu esnada kendisine ve Kazım Karabekir Paşa'ya bir ses çıkarmamışlar ise, bunu halen ordu müfettişliği görevlerinde bulunmalarına bağlamaktadır.

Ali Fuat Paşa, 5 Ağustos 1924 tarihinde Ankara'dan hareket ederek görev yeri olan Konya'ya dönmüştür. Göreve başlar ancak birkaç gün sonra hastalanır. Önce hastalığı teşhis edilemez daha sonra şiddetli bir malarya hastalığı olduğu teşhisi konulur.

Hastalığının teşhisi bir hafta almış olduğundan bu süre içerisinde oldukça zayıflar. Hastalık sonrasını İstanbul'da geçirmek isteyen Ali Fuat Paşa, bir buçuk ay hava değişimi alır.

Fakat 30 Ağustos 1924 tarihinde Dumlupınar'da yapılacak olan Meçhul Şehit Abidesi'nin temel atma ve 9 Eylül İzmir'in kurtuluşu merasimlerine katılabilmek için İstanbul'a gitmekten bir süreliğine vazgeçer.

Dumlupınar'da yapılan temel atma töreninden sonra İzmir'e geçen Ali Fuat Paşa, İzmir'e evlenmek için gelen ve İzmir'in kurtuluş merasimine de katılacak olan Kazım Karabekir Paşa ve düğüne davetli olan Rauf Bey ile görüşür. Üç eski dost Rauf Bey'in annesinin Karşıyaka'da bulunan evine giderek dertleşirler.

İlk konuşmayı yapan Rauf Bey; Ankara'da gizliden gizliye dedektiflik ve ihbarcılık yapıldığını hissettiğini, bazen kendisine gelen mektupların açılmış olduğu şüphesinin uyandığını, memleketin iyiliği için söz söyleyen milletvekillerinin derhal haysiyetine, iyi niyetine saldırıda bulunulduğunu, serbest tenkit olmadıkça milli hakimiyetin de olamayacağını söyleyerek, şöyle bir yorum getirir: Bu gibi durumlarda iki tarafı, tarafsız bir hakem haliyle çağırıp dinlemesi, cumhurbaşkanının en nazik ve önemli görevi olması gerekmez mi?

Kazım Karabekir Paşa da Rauf Bey'in söylediklerini teyit ederek, mektuplarının açıldığından şüphelendiğini ve Milli Mücadele'nin ileri gelenlerine karşı bir düşmanlık ilan edilmiş gibi bir durumun olduğunu söyler.

Ali Fuat Paşa da arkadaşlarına katılarak kendi mektuplarının da açıldığından şüphelendiğini söyler. Paşa ayrıca, Milli Savunma Bakanlığı'nın uhdesinde bulunan müfettişlik uzmanlarının teftişlerine mani olmak için "Harcırah faslında para kalmadı." gibi cevaplarla göreve gidilmesine engel olunduğunu, Milli Sa-

vunma Bakanlığı'nın verdiği emirle Konya'da da ihbarcılığın başladığını söyler.

İkinci kez konuşan Rauf Bey, "Meclisten ayrılmanıza rağmen sizlerin de meclisin içerisinde kalan bizler gibi kuşku altında kaldığınız anlaşılıyor. Cumhurbaşkanının tarafsız bir hakem durumuna geçip geçmeyeceği hakkında bir şey diyemem. Kötülüğün önüne meclisin geçmesi ihtimali vardır." diyerek kanaatini ifade eder.

Son olarak Kazım Karabekir Paşa söz alır ve konuşmasını;

"Şüphe altında ordu müfettişliğinde çalışmayı çok güç görüyorum, bütün arkadaşlar mecliste toplanırlarsa, kısmen olsun yapılan kötülüklerin önüne geçilebilir." diyerek bitirir.

Daha sonra da Büyük Millet Meclisi'nin açılıncaya kadar beklenmesi kararı alınır.

ORDU MÜFETTİŞLİĞİNDEN AYRILIŞI

Raporlu olduğu için İzmir'den İstanbul'a gelen Ali Fuat Paşa, annesinin Kuzguncuk'ta bulunan köşküne yerleşir.

Ali Fuat Paşa, İstanbul'da bulunduğu zaman içerisinde hastalığı ile ilgilenir ve Gülhane Askeri Hastanesi'ne giderek tedavi olur.

Eski sağlığına kavuşan Ali Fuat Paşa, o sırada İstanbul'da bulunan Kazım Karabekir Paşa ve Rauf Bey ile görüşür. Daha önce İzmir'de yapılan görüşmeler ele alınarak daha da detaylandırılır. Alınan kararlar şöyle idi:

1. Şüphe altında ordu müfettişliği yapılmayacaktır.

2. Herhangi düşünce ile milletvekilliğinden istifa edilmeyecektir.

3. Devrimlerin hepsine taraftar olmakla beraber bunların herhangi bir şahsa veya gruba ayrıcalık vermek için değil, bütün memlekete ve halkımıza mâl edilmek ümidiyle yapıldığı fikri pe-

kiştirilecektir. Bu vesileyle 10 Eylülde Bursa'nın kurtuluşu şenliklerinde Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği nutuktaki "Yaptığımız devrimler, Türkiye'nin asırlarca refahına, saadetine yeter. Bize düşen bunu takdir ederek muhafazası için çalışmaktır." sözü benimsenir.

4. Devlet şekli olan cumhuriyetin, bir şahıs veya grubun idaresine geçmesine, ellerinden geldiği kadar engel olmaya çalışılacaktır.

5. Mecliste toplanmanın ve orada memleketin çıkarına bütün gayretleriyle çalışmanın, içinde bulunulan durumun en uygun çözüm şekli olacaktır.

Ali Fuat Paşa Ordu Müfettişliği'nden ayrılmadan önce, Ankara'ya gidip Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeyi düşünür ancak askerî görevinin buna müsait olmadığına karar verir ve ancak istifa ettikten sonra Mustafa Kemal Paşa ile fikir alışverişinde bulunabileceğine karar verir. Ali Fuat Paşa, bir aya yakın bir zaman İstanbul'da kalarak istirahat ettikten sonra, henüz bitiremediği tetkik ve teftişlerini tamamlamak üzere İzmir'e döner.

Ali Fuat Paşa, İzmir'e geldiğinde, Büyük Millet Meclisi, cumhurbaşkanı tarafından toplantıya çağrılmıştır. Bu haber yurdun her yerinde heyecan yaratır. Basın bu haberi verirken Türk-Irak sınırında meydana gelen bazı hadiselerin buna sebep olduğunu ve meclisin de 18 Ekim'e kadar toplanacağını yazar. Ali Fuat Paşa İzmir'den Ankara'ya giderek, Hacıbayram civarında oturan Halk Partisi Genel Sekreteri Saffet Arıkan Bey'e misafir olur. Ali Fuat Paşa aynı gün, Mareşal Fevzi Paşa'yı makamında ziyaret etmek ister ve bu isteği kabul edilerek bir saatten fazla görüşür.

Aralarında geçen askerî konular hakkındaki konuşmalardan sonra Ali Fuat Paşa konuyu değiştirerek;

"Çalışmalarından memnun kalmadığınızı birçok vesilelerle belirttiğiniz Ali Fuat'tan, hükümet ve Milli Savunma Bakanlığı şüphe ediyorlar ki haberleşmesini kontrol ettiriyorlar. Son zamanlarda kimlerle ilişkide bulunduğunu araştırıyorlar." der demez, Fevzi Paşa birden öfkeyle ayağa kalkarak yüksek sesle;

"Yeni Türk Cumhuriyeti'nin temellerinden biri olan sizden, hükümet nasıl şüphe edebilir? Bunu anlayamıyorum..." diyerek Ali Fuat Paşa'dan açıklamalarının devamını ister. Ali Fuat Paşa da açıklamalarına şu şekilde devam eder:

"Takip edildiğimi duyduğum zaman inanamamıştım. Ne yazık ki maiyetimden ve etrafımdan bazı sadık arkadaşlarım bana bunu delilleriyle ispat ettikleri zaman hayret ettim. Bu şimdi bir hakikattir. Benim şüphe altında, ordu müfettişliğimi yapamayacağımı takdir buyurursunuz. Siz benim amirim bulunuyorsunuz. Derhal müdahale edip bu şüpheyi üzerimden kaldırmadıkça, askerî görevime devam edemeyeceğim gayet normaldir. Aksi takdirde, istifa ederek Büyük Millet Meclisi'ndeki yasama görevime döner ve mecliste kimlerin ne hakla benden şüphe ettiklerini bulmaya çalışırım. Bu sayede, cumhuriyetimizin daha ilk senesinde kimlerin idaremizi bozmak istediklerini bulurum."

Sözlerini bitiren Ali Fuat Paşa, Fevzi Paşa'yı ilk gösterdiği gibi tepkili görmez. Sadece "Çok üzücü şeyler anlatıyorsunuz." diyerek makamına oturur. Daha sonra da;

"Bu konuda kimi muhatap tutabilirim? Kim bana bu yapılan şeyleri itiraf eder ve nasıl bir teminat verir? Ben bu anlattıklarınızda bir yanılma olacağı kanaatini taşıyorum." der. Ali Fuat Paşa da şu cevabı verir:

"Paşam kesin emin olmamış olsam, huzurunuza gelip anlatmazdım. Mesele çok önemlidir. Bir ordu müfettişini şüphe altında bulunduranlar var. Bu ağır şartlar altında göreve devam edemeyeceğim. Eğer siz bir girişimde bulunmayacaksanız, müsa-

ade edin, ben istifamı verip mecliste, memleket içerisinde kargaşalık yapanlar hakkında görevimi yapayım."

Bu cevap karşısında biraz düşünen Mareşal Fevzi Paşa:

"Evet Fuat Paşa, hakkınız var." Der.

"Şu halde istifamı uygun görüyorsunuz." diyen Ali Fuat Paşa; "İstifamı işleme koymadan önce bir kere cumhurbaşkanı ve başbakan ile bu konu hakkında görüşemez misiniz?" diye sorar.

"Onlar, istifanızın uygulamaya konulmamasını isteyecekler. Siz de ısrar edeceksiniz."

"Yanılmıyorsam, siz de istifamı vermekten başka bir çare görmüyorsunuz. Öyle mi?"

Fevzi Paşa üzüntülü bir şekilde "Evet." der.

Bir müddet sessizlik olur. Fevzi Paşa herhangi bir şey söylemeyince Ali Fuat Paşa da;

"Şimdi istifamı yazar ve takdim ederim." diyerek yerinden kalkar ve yaverinin odasına gider. Ali Fuat Paşa, burada Genelkurmay Başkanlığı'na hitaben yazdığı istifa dilekçesini imzalar ve Fevzi Paşa'ya bizzat takdim eder.

Ali Fuat Paşa, istifasını verdikten sonra doğruca evinde misafir olduğu Saffet Bey'in evine gider. Paşa, gelişen bu olaylara çok üzülmüş, bu olaya amiri durumunda olan Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Paşa da bir çare bulamamıştı.

Bir müddet sonra Saffet Bey eve gelir ve Ali Fuat Paşa'ya;

"Niçin Gazi'yi görmeden istifanı verdin? Bu akşam ne yapacaksın?" diye sorar.

Mustafa Kemal Paşa ise konuyu Nutuk'ta şöyle anlatmaktadır:

"30 Ekim günü, 2. Ordu Müfettişi Ali Fuat Paşa'nın Konya'dan geldiği bildirildi. Kendisini akşam yemeği için Çankaya'ya davet

ettim. Geç vakte kadar beklediğim halde gelmedi. Kendisini aratırken öğrendim ki Fuat Paşa Ankara'ya gelince istasyonda Rauf Bey tarafından karşılanmış, Milli Savunma Bakanlığı'na uğradıktan ve bazı arkadaşlarla kısa bir görüşme yaptıktan sonra Genelkurmay Başkanlığı'na gitmiş. Bir süre Fevzi Paşa ile görüşmüş, çıkarken Fevzi Paşa'nın yaverine istifa dilekçesini bırakmış."

Ertesi gün Ali Fuat Paşa'ya anlatılanlara göre; cumhurbaşkanı, kendisini birkaç defa aratmış ve bulamamış. Bunun üzerine cumhurbaşkanı da etrafında bulunanlarla kısa bir müzakereden sonra, bütün milletvekili komutanları[24] telgraf başına çağırtmış, kendilerine derhal milletvekillikten istifa ettiklerine dair telgraf çekmelerini emretmiş. İçlerinden yalnız 3. Ordu Müfettişi Cevat ve 7. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Paşalar, istifa nedenini sordukları zaman, görevlerine son verildiği kendilerine bildirilmiş.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta konuyu şu şekilde anlatır:

"Bir yıl öncesinden, yani Rauf Bey'in başbakanlıktan ayrılmasından bu yana Rauf Bey, Kazım Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşalar ve diğerleri arasında bir tertip düşünülmüştür. Bunda başarı sağlayabilmek için orduyu ele almak gerekli görülmüştür. Bu maksatla Kazım Karabekir Paşa, 1. Ordu Müfettişliği'ne atandıktan sonra, eski komutanlık bölgesi olan doğu illerinde dolaşırken, Ali Fuat Paşa da politikadan hoşlanmadığını ve bundan sonra kendisini askerlik mesleğine vermek istediğini ileri sürdü. 2. Ordu Müfettişliği'ne gitti. 3. Ordu müfettişi olan Cevat Paşa'nın ve bu müfettişliğe bağlı kolordunun komutanı olan Cafer Tayyar Paşa'yı da bu tertibe katabileceklerini düşündüler. Bir yıl ordular üzerinde kendi görüşlerine göre çalıştılar ve orduları kendi görüşlerine çekip kazandıklarını sandılar. İstifalardan önce bazı komutanların kendileriyle birlikte hareket etmelerini

24 O dönemde iki görevi birden yürütebiliyorlardı.

sağlamaya çalıştılar. Bu bir yıl içerisinde, cumhuriyetin ilanı, hilafetin kaldırılması gibi işlerimiz, ortak tertip sahiplerini birbirlerine daha da yaklaştırarak birlikte hareket etmelerine yol açtı. İşe politikadan başlayacaklardı. Bunun için uygun anı ve fırsatı bekliyorlardı. Siyasi alandaki ve ordudaki hazırlıklarını yeterli görüyorlardı. Gerçekten de Rauf Bey ve benzerleri, parti içinde korunmayı başardıkları durumlarıyla, meclisin tatil dönemine rastlayan aylarda, üyeler üzerinde ve yeni seçimde başarı kazanamayan ikinci grup mensupları aracılığıyla bütün memlekette milleti aleyhimize kışkırtmak üzere çalışma fırsatı buldular. Memleket içinde gizli gizli teşkilatlanmaya başladılar ve teşebbüslere de giriştiler…" diye devam ederek, komployu sezdiklerini ve tedbirlerini de bulmakta zorluk çekmediklerini anlatır.

Bu gelişmelerin ışığında, milletvekili komutanların görevlerinden istifa etmeleri, Cevat ve Cafer Tayyar Paşaların da görevlerine son verilmesi ayrıca, imar ve iskan bakanının istifası, Başbakan İsmet Paşa'nın makamını bir hayli sarsmıştır.

Ali Fuat Paşa bu siyasi gelişmelerle ilgili olarak şöyle bir değerlendirme yapar:

Ekim ayının son günlerinde karışan siyasi hava sırasında, kendisinin ve Kazım Karabekir Paşa'nın istifalarından kötü bir anlam çıkarılması normaldi. Gazi'nin kendisini, 30 Ekim gecesi arattırıp da bulunamamasını, muhakkak etrafındakilerden bazı kimselerin iyi niyetli olmamalarına bağlıyordu. Çünkü bütün geceyi herkesin bildiği Saffet Bey'in evinde geçirmiş olan bir kimsenin, o tarihlerde buldurulamaması, en az kötü niyetten başka bir şeyle izah edilemezdi. 30-31 Ekim gecesi, kuruntu ve kuşku veren olayların bir araya geldiği göz önüne alınırsa, bunlar haklı olarak Gazi'nin yersiz düşüncelerini arttırmış olabilirdi.

Ali Fuat Paşa, istifasının ertesi günü meclise katılmadan önce, Kazım Paşa'dan acele kaydı ile bir pusula alır. Gelen pusulada,

önce 2. Ordu müfettişliği görevinin devir teslim edilmesi daha sonra meclisteki görevine başlaması isteniyordu. Aynı pusula Ali Fuat Paşa'ya da gönderilmişti.

Ali Fuat Paşa, devir teslim işlemleri yapmak üzere 4 Kasım'da Konya'ya gider ve 9 Kasım'da da Ankara'ya döner. Kazım Karabekir Paşa'nın devir işlemleri biraz daha uzun sürer ve 23 Kasım günü meclise katılır.

Ali Fuat Paşa ve Kazım Karabekir Paşa'nın mecliste bulunmadıkları günlerde, İmar ve İskan Bakanlığı'na "Ahali Mübadelesi" hakkında bir soru sorulmuş, daha sonra bu soru gensoru halini almıştı. Konu, 5 Kasım'da meclise götürülmüş ve hükümet şiddetle tenkit edilmişti. Ali Fuat Paşa'nın yasama görevine başladığı gün bu görüşmeler bitmiş, İsmet Paşa Kabinesi tekrar güvenoyu almıştı. Güvenoyuna katılan milletvekillerinden, 147'si evet, 19'u ret, 1'i çekimser oyu vermiş, 41 milletvekili de oylamaya katılmamıştı.

Ali Fuat Paşa, meclisin aldığı şekil üzerine yeni bir partinin kurulacağını tahmin eder. Paşa, hayır oyu veren ve hükümeti tenkit eden milletvekillerinin, artık partide kalamayacaklarını düşünür. Zaten hükümetçiler de partinin tasfiye edilmesini istemişlerdi.

Hükümetin güvenoyu almasından sonra, Halk Partisi'nden istifalar başlar. İlk olarak 9 Kasım günü, 10 milletvekili Halk Partisi'nden istifa ederler. İstifa eden milletvekilleri şunlardı: Adnan, Rauf, Selahattin, Muhtar, Sabit, Halis Turgut, Feridun Fikri, Faik Beyler ile Rüştü ve Refet Paşalar.

Bu istifalardan bir gün sonra da "cumhuriyet" kelimesi bir muhalif partiye mâl edilmesin diye Halk Partisi, partinin başına cumhuriyet kelimesini ekler.

TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI

Halk Partisi'nden istifa eden milletvekilleri, kendi aralarında birçok toplantı yaparlar. Yapılan bu toplantılarda ortak bir karar alarak yeni bir partinin kurulmasına karar verirler. Daha sonra da kurulacak olan partinin program ve tüzük hazırlama faaliyetlerinde bulunulur ve parti tüzüğünü hazırlarlar. Böylece Halk Partisi'nin bir programı olmamasına karşı, yeni kurulacak partinin bir programı olacaktı.

Yeni kurulacak partinin hedefi iktidara gelmek değil, muhalefet partisi kurarak iktidarla birbirini tamamlayıp meclis içerisinde bir ahenk meydana getirmekti. Hazırlanan parti tüzüğünde her üyeye mümkün olduğunca eleştiri hakkı tanınacaktı.

10 Kasım'da Konya'dan Ankara'ya gelen Ali Fuat Paşa, Millet Meclisi'nin 15 Kasım'a kadar kapalı olmasından da faydalanarak önce hasta olan Rauf Bey'i istasyon civarındaki evinde ziyaret eder. Hastalığı nedeniyle bir hayli zayıflayan ve yorgun düşen Rauf Bey'i fazla yormak istemeyen Ali Fuat Paşa, kendisiyle kısa bir görüşme yapar. Rauf Bey kendisine, Halk Partisi'nden istifa ettiğini, daha önce anlaştıkları prensipler çerçevesinde bir parti-

nin kurulması taraftarı olduğunu ve patiyi kurmak için arkadaşlarının kendisini beklediğini söyler.

Rauf Bey'in, bir süreliğine İstanbul'a gittiği günlerde Ali Fuat Paşa, Etlik bağlarında ikamet eden Kazım Karabekir Paşa'yı ziyarete gider ve kendisiyle uzun süren görüşmeler yapar. Kazım Karabekir Paşa kendisine, Ankara'da olup biten siyasi gelişmeleri meclis dışından takip edebildiğini, meclise katıldığı gün Halk Partisi'nden istifa edeceğini, Rauf ve diğer arkadaşları ile birlikte yeni bir partinin kurulması konusunda anlaştıklarını söyler.

Ali Fuat Paşa bundan sonra gerek mecliste ve gerekse vilayet konağının arkasında bulunan bir evde toplanan arkadaşlarıyla birlikte olur. Birlikte olduğu yirmi kişiyi bulan arkadaşları arasında, Dr. Adnan, Canbulat, Faik, Sabit, Zeki, Ferudun Fikri, Halis Turgut, Halit Beyler ile Refet ve Rüştü Paşalar da bulunuyordu.

Ali Fuat Paşa yeni kurulacak partinin, demokratik olduğu kadar yenilikçi, yapılan ve de yapılacak devrim yanlıları kişilerden oluşmasına çok dikkat edildiğini, bu nedenle partili sayısının otuzdan fazla olmamasına karar verildiğini anlatmaktadır. Paşa ayrıca, muhafazakar milletvekillerini de partiye almış olsalar idi bu sayının sekseni bulacağını, halbuki bütün gayelerinin iktidar ile muhalefetin yan yana çalışmasını temin etmek olduğunu ve iktidara gelmek için parti kurmadıklarını ifade eder.

Yeni parti kurulurken, Halk Partisi, bundan böyle milletvekillerinin izinsiz gensoru veremeyeceği hakkında bir karar vermişti. Bu karar, hem iktidarın hem de muhalefetin denetleme yetkisini elinden almış oluyordu. Böylelikle Halk Partisi milletvekilleri de katı bir disiplin altına alınmıştı. Bir de yeni partiyi oluşturacak milletvekillerinin, milletvekillikten çekilmesi istenmişti. Halbuki mecliste bulunan paşalar, Müdafaa-yı Hukuk adayı olarak seçilmişlerdi.

Ali Fuat Paşa, iç olayların Türkiye'yi tarihinin dönüm noktasına getirdiğini belirterek, milletin geleceği ve kaderlerinin partiler arasındaki ilişkilere bağlı olduğunu düşünür. Yeni partiye hoşgörü gösterileceği söylenmiş ise de böyle olmadığını ve partinin kapatıldığını ifade eder.

Parti Genel Sekreteri seçilen Ali Fuat Paşa ve arkadaşları, partinin program ve tüzüğünü tamamlayarak, kuruluş dilekçesini İçişleri Bakanı Recep Bey'e verirler. Parti resmen kurulduktan sonra bir beyannameyle halka duyurulur.

Partinin tüzüğü 64 maddeden oluşuyordu. Tüzüğün ilk maddesi, cumhuriyeti kuvvetlendirmek, kanunların herkes için eşit surette uygulanmasını sağlamak için çalışılacağı idi. İkincisi ise, Büyük Millet Meclisi'nde programını savunacak bir çoğunluğu temin etmek için seçim çalışmalarında başarılı olmaya çalışılacağı, üçüncüsü de 18 yaşını dolduran herkesin partiye üye olabileceği idi.

Parti programı da 58 maddeden oluşmuştu. Bu maddeler içişleri, ekonomi, mali ve toplumsal siyaset bölümlerinden oluşuyordu.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (İlerici Cumhuriyet Partisi)'nı kuranlar, bir parti basın desteğini, sadece onun programı ve faaliyetleri ile kazanmalı düşüncesinde olduğu için ücretli yazarın faydadan çok zarar getireceğine inanıyorlardı. Bu nedenle parti, propaganda yapmak için kendi imkanları ile bir dergi yayınlayacaktı. Programına göre parti, liberal ve demokrattı. Aynı zamanda laik bir idare taraftarıydı. Milletten yetki alınmadıkça yeni devrimler yapılamayacak fakat yapılan devrimler halka iyice öğretilecekti. Ayrıca Anayasa Kanunu'nda hiçbir surette değişiklik yapılmayacaktı.

Parti programından birinin, cumhurbaşkanı seçilen kişinin milletvekilliğinin kalmayacağına dairdi. Bundaki amaç, cumhur-

başkanının partiler üstünde kalabilmesiydi. Halk partisi ise, cumhurbaşkanlığı ile parti başkanlığını birleştirmişti. Diğer önemli maddelerden biri de hiç kimsenin kanunun emretmediği şeyi yapmaya zorlanamayacağı idi.

İlerici Cumhuriyet Partisi'nin beyannamesi; dar particilik düşüncesinde olmayan, aşırı istek, baskılardan nefret, milli birlik, şahsi kabiliyet taraftarı, memleket içerisinde açgözlülüğün korunması karşısında olan, gerçekçi milli egemenliği, ilerlemeyi, gelişmeyi gerekli bulan, amacın elde edilişinde yasal vasıtalar dışına çıkarılmayacağını temin, sosyal hayatta halkın güçlü ve gelişmesini destekleme gibi esaslar üzerine hazırlanmıştı.

Mevcut iki parti arasında başlıca şu farklar vardı: Yeni kurulan parti halkçılığa daha yatkındı. Cumhuriyet Halk Partisi'nde toplantılar gizli, yeni kurulan partide ise açıktı. Demokrasinin en büyük düşmanının gizlilik olduğu düşüncesinde olan yeni partide, altı uzmanlık komisyonu vardı. Cumhuriyet Halk Partisi'nde ise böyle bir şey yoktu.

Ali Fuat Paşa, yeni parti kurulduktan sonra, Gazi'nin alacağı tavra göre ilk defa modern ve siyasi hayatın başlayacağı veya eski bilinen mevcut şahıslarla keyfi idarenin süreceği, Gazi'nin partiler üstünde durması halinde ise memleketin gürültüsüz bir gelişme imkanı bulacağı kanaatindedir.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet Halk Partisi'nden istifa etmez. Ancak parti genel başkanlık vekaletini İsmet Paşa'ya verir. Bu arada 22 Kasım 1924 tarihine kadar Cumhuriyet Halk Partisi'nden istifa eden milletvekili sayısı 32 olmuştur.

Bu gelişmeler karşısında Cumhuriyet Halk Partisi, parti programını tekrar ele alır ve yeniden oluşturur. Halk Partisi, muhalefete karşı şahsi saldırmalar yerine, partiden ayrılma sebeplerini şüpheli gösterme eğilimi içerisine girer. Ali Fuat Paşa, bu şekilde bir yandan demagoji yaparak dünkü arkadaşlarını hürriyet ve

cumhuriyeti, güya tehlikeye uğrattıklarını ilan ederken, bir yandan da "Cumhuriyetten ve hürriyetten zarar görenleri etrafında toplayarak, dünkü devrim arkadaşları ile mücadeleye girişmek için parti kurmak bir irtica hareketi değil midir?" tarzında söylemlerde bulunarak memleket için çok zararlı söylentiler çıkarmaktan çekinmediklerini ifade eder.

Yeni kurulan partinin kurucuları, Mustafa Kemal Paşa ile temas kurarak, hareketlerinin kendisine karşı olmadığını, muhalefetlerinin hükümete karşı olduğunu ifade etmişlerdir. Hatta Gazi ile yaptıkları görüşmeleri, basın yoluyla halka da duyurmuşlardır.

Yeni partinin kurulmasından birkaç gün sonra, İsmet Paşa partisinin grup toplantısında sıkıyönetim teklifinin reddedilmesi üzerine, 22 Kasım günü istifa ederek başbakanlıktan ayrılır. Aynı gün Ali Fethi Bey yeni kabinesini kurarak başbakan olur. İktidar partisinden bir milletvekilinin konuşmasından sonra İlerici Cumhuriyet Partisi adına Ali Fuat Paşa da bir konuşma yapar.

Ali Fuat Paşa, hükümet değişikliğini basit bir şahıs değişimi olarak görmüyordu. Siyasi ve sosyal hayatımızda bir zihniyet değişikliği olarak da yorumluyordu. Ali Fuat Paşa Ali Fethi Bey'i, siyasi kişiliğinin en belirgin özelliğinin hürriyet ve kanun taraftarı olması, siyasi hoşgörülü, herkese hakkaniyetli davranan, sindirmek suretiyle hak kazanılması taraftarı olmayan bir kişi olarak tarif eder.

Halk Partisi, kendi hükümeti olan Fethi Bey'e oybirliğiyle güvenoyu vermişti. Yeni parti de kurulan kabineye itimadını bildirmişti. Buna rağmen yine de bir hoşnutsuzluk vardı. Ali Fuat Paşa bu hoşnutsuzluğu, Halk Partisi'nin belirli bir gruba ait milletvekillerinin akıllarında devlet ve memleket çıkarları ile politika çıkarlarının çarpışmasına bağlar.

Ali Fuat Paşa, iktidarın tekelci anlayışında olanlar, memlekette bir denge ümitlerinin geliştiğini görünce, durumu karıştır-

mak için her türlü söylentileri çıkarmaya başladıklarını, Ali Fethi Bey kabinesinin İlerici Cumhuriyet Partisi tarafından beğenilmesi bile iktidar partisi mensuplarından bazılarını kızdırdığını ifade etmektedir.

Ali Fethi Bey kabinesi, yalnız yurt içinde değil yurt dışında da güven uyandırmıştı.

1924 yılı Aralık ayının sonlarına doğru kısmi seçimler bitmiş ancak Halk Partisi Bursa ve Kırklareli'nde yeteri kadar oy alamamış, seçimi bağımsız adaylar kazanmıştı. İlerici Cumhuriyet Partisi ise hiçbir yerde teşkilatını tamamlayamadığından ve şube açamadığımdan seçimlere girememişti. Ancak büyük ısrar karşısında İzmir seçimlerine katılmışsa da seçimi kazanamamıştı.

Ali Fuat Paşa'nın, Ali Fethi Bey kabinesinin sağlam ve devamlılık gösteren bir kabine olacağından şüpheliydi. Çünkü Fethi Bey'in sakin ve istikrarlı siyasetini meşrutiyet devrinde Sadrazam Hakkı Paşa'nın adil ve bağışlayıcı politikasına benzetmektedir.

Ali Fuat Paşa, Fethi Bey Hükümeti'nin devamlılığının, ılımlıların aşırılara üstünlük sağlamasına bağlı olduğu kanaatindeydi.

Ali Fethi Bey, kabinesini kurarken serbest olmamıştı. Ali Fethi Bey, Fevzi Paşa ile görüştükten sonra milli savunmayı üzerine almış, bu şekilde en zor konu başarılı bir şekilde çözümlenmişti. Aşırı grup, Fethi Bey kabinesinin bir parti kabinesi konumunu almayacağından korkmuşlar, bu nedenle parti toplantısında kendisinden muhaliflerle ilişkide bulunmayacağına dair kesin söz almışlardı.

İstanbul belediye başkanının halk tarafından seçilmesi hakkında bakanlar kurulunun aldığı karara İçişleri Bakanı Recep Bey katılmamış ve istifa etmişti. Yerine de Tekirdağ Milletvekili Cemil Bey getirilmişti.

Eski hükümet, İstanbul'a karşı sert davranmış, yeni kabine ise daha yumuşak bir tutum izlemişti. Yeni hükümet, belediye başkanının seçimle tayin edilmesi ve ekmek fiyatlarının ucuzlatılması için bazı kanunların hazırlanması teklifinde bulunur. Başbakan Ali Fethi Bey ile Recep Bey arasındaki anlaşmazlık sadece belediye başkanının seçiminden ibaret değildi. Karakter olarak Recep Bey sertlik, Ali Fethi Bey ise dengeli bir yönetimden yanaydı.

10 Ocak 1925 tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi grubu bir toplantı yapar. Toplantıda, Ali Fethi ve Recep Beyler dinlenirler. Toplantı neticesinde yapılan bir açıklamayla istifanın belediye başkanlığı seçiminden kaynaklandığı ve iki tarafın görüşü arasında ufak bir fark olduğu, Ali Fethi Bey Hükümeti'nin konuyu yeniden tetkik edeceği, olumlu bir netice alınır ise bir kanun teklifi olarak meclise vereceği duyurulur.

Halk Partisi'nin yaptığı bu açıklamadan, iktidar partisi içerisinde bir buhranın olduğu anlaşılıyordu. İçişleri Bakanı Recep Bey'in istifasından sonra, iki grup arasındaki ilişki oldukça zayıflamıştı.

Bu arada, İsmet Paşa'nın kayınvalidesi vefat eder. İlerici Cumhuriyet Partisi, cenaze merasimi için Dr. Adnan Bey ve Ali Fuat Paşa'yı görevlendirir. Heyet önce cenaze merasimine katılır daha sonra İsmet Paşa'ya taziye ziyareti için istasyondaki ikametine gider. Bu ziyaret sırasında cumhurbaşkanı da İsmet Paşa'nın yanına gelir. Cumhurbaşkanı, Dr. Adnan Bey ve Ali Fuat Paşa'ya yakınlık göstererek hal ve hatır sorar. Konuşmalarının bir yerinde cumhurbaşkanı:

"Türkiye'de de partiler ve parlamento hayatının başlamasından dolayı memnuniyet duyuyorum." der.

Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın güçlü kişiliğinin bazılarını korkuttuğunu, cumhurbaşkanının bir kenarda durmasını,

her şeye seyirci kalmasını isteyenlerin olduğunu ancak bu düşüncede olanların sayısının ise az olduğunu, aksine genel arzunun cumhurbaşkanının, devlet başkanı olması nedeniyle aktif olmasını, yıkılan ülkemizin onun sayesinde yenilenmesini istediklerini ifade etmektedir.

Ali Fuat Paşa, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Times Gazetesi'nde yayınlanmadan, Ankara'ya yayınlanan bir mülakatının bazı önemli yerlerinin kendilerini çok sevindirdiğini söyler. Gazi Paşa bu mülakatının bir yerinde birbirini denetleyecek partilerin var olmasının, milli egemenlik ve cumhuriyet idaresine sahip bir ülke için normal gördüğünü, bu olağan duruma karşı kendi görevinin doğal olmaktan başka bir şey olamayacağını söylemişti.

1925 yılı mali bütçenin görüşmeleri 2 Şubat 1925 tarihinde başlar. İlerici Cumhuriyet Partisi, bütçe müzakerelerini çok önemsediği için mecliste yapılacak müzakerelere iyi bir şekilde hazırlanır ve yapılan hazırlıklar Ali Fuat Paşa tarafından genel kurula sunulur. Bu sunumda, geçmiş yılın bütçesinden örnekler vererek konuşmasına başlayan Ali Fuat Paşa, yeni bütçede belirtilen gelirler konusunda tenkitlerde bulunur.

9 Şubat 1925 tarihinde, meclis Kazım Özalp'in başkanlığında toplantı halindeyken meclis salonunun giriş kapısı arasındaki koridorda yüksek sesli bir tartışma ve arbede yaşanır. Çıkan bu arbedede silahlar da patlar. Milletvekili Ali Bey'in tabancasından çıkan bir mermi Milletvekili Halit Paşa'ya isabet eder. Halit Paşa hastaneye kaldırılır ancak beş gün sonra kurtarılamayarak hayatını kaybeder. Meclis başkanı olan Kazım Özalp, olayı mahkemeye intikal ettirmemiş, sadece savcıyı meclise davet ederek, Halit Paşa'nın ifadesi alınmadan ve doktor raporu verilmeden olayın, tecavüze uğrayan Ali Bey'in kendini savunurken Halit Paşa'nın vurulduğu şeklinde, Ankara savcısına Anadolu Ajansı

aracılığı ile açıklama yaptırmıştır. Herkeste şüphe uyandıran bu olayın oluş tarzı aydınlatılamamış ve doktor raporları da yayınlanamamıştı.

Bu arada İlerici Cumhuriyet Partisi ileri gelenlerine, hem basında hem de meclis içerisinde devamlı sataşmalar olurken, emniyet kuvvetleri de parti üzerindeki baskısını arttırıyordu.

13 Şubat 1925 tarihinde başlayan Şeyh Sait İsyanı hakkında İlerici Cumhuriyet Partisi'nin görüşlerini Kazım Karabekir Paşa aktarırken, bu hareketi lanetlemiş ve hükümetin aldığı tedbirleri uygun gördüğünü de ifade etmiştir.

Başlayan isyan ile ilgili olarak, meclis içerisinde İCP ileri gelenleri ile CHP hizipçilerinin meydana getirdiği kuvvetli bir muhalefet bulunuyordu. Bu muhalefet, isyanın ordu güçleriyle bastırmasını önlemek için çok güçlü uğraşlar verir. Muhalifler, isyanın bu şekilde bastırılmasının boş yere kardeş kanı akıtılmasına sebep olacak bir iç savaş anlamı taşıdığını ifade ediyor, karşı taraf ise bu sözleri çok ağır ithamlarla karşılıyordu.

Başbakan Ali Fethi Bey güvenoyu aldığı günlerde, Dışişleri Bakanı Şükrü Kaya Bey vasıtasıyla Rauf Bey, Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşaları makamına davet eder. Ancak Ali Fuat Paşa'nın İstanbul'da olması nedeniyle yerine Dr. Adnan Bey gider. Ali Fethi Bey, 25 Şubat 1925 tarihinde İlerici Cumhuriyet Partisi ileri gelenlerini makamında kabul ederek şöyle der:

"Size partinizi kendi kendinize kapatmanızı bildirmeye beni görevlendirdiler. Kapatmazsanız geleceği çok karanlık görüyorum. Kan dökülecektir." Bu sözleri üzerine Kazım Karabekir Paşa da;

"Kanun çerçevesinde parti kurmak elimizdedir. Ancak bunu dağıtmak elimizde olmayan bir şeydir. Hükümetsiniz, her türlü kuvvetiniz ve vasıtanız vardır. Partimizi derhal dağıtmak

istiyorsanız onu yapmak da elinizdedir." diye karşılık verir. Ali Fethi Bey de;

"Sizinle bu şeklide konuştuğum için üzgünüm. Bilirsiniz ki ben her türlü örfi davranışa karşıyım. Azınlıkta kalacağıma korkuyorum." diyerek üzüntülerini dile getirir.

Bu arada, iç politikada önemli değişiklikler oluyordu. Bu değişiklikler parti içerisindeki toplantıda dile getirildi. Bakanların dördü aşırı tenkit yapıyor, altısı da ılımlı görüş bildiriyordu. Milletvekillerinin bir kısmı tenkitçileri bir kısmı da ılımlıların yanında yer alıyordu. Parti toplantılarında hükümeti en çok ve en ağır şekilde eleştiren Recep Bey'di. Ali Fethi Bey de kendisine verdiği cevapta, eleştirilerine hayret ettiğini çünkü Nasturi hareketiyle son isyan başlangıcı olan Kürt hareketini kendisinden devraldığını söylüyordu. Toplantıda yapılan tartışmalar devam ederken, Fethi Bey Hükümeti'ne güvensizlik hissedildiği sırada bazı aşırıcılar söz alarak; "Bu partinin lideri vardır, onu dinleyelim." derler. Bu teklif kabul edilir ve başkanlık odasında bulunan Gazi, parti toplantısına davet edilir. Gazi uzun konuşmalarından sonra özet olarak "Milletin elinden tutma gereği vardır. Devrimleri başlayan tamamlayacaktır." diyerek konuşmasını bitirir.

Bundan sonra aşırı tenkitçiler tarafından verilen önerge oya sunulur. 60 üye evet, 92 üye de ret verir. Bunun üzerine Ali Fethi Bey de istifasını vererek başbakanlıktan ayrılır.

Hükümetin istifa etmesi üzerine, İstanbul'da raporlu olan İsmet Paşa, Halk Partisi'nin olağanüstü toplantısı için Ankara'ya gelir.

Meclis 3 Mart 1925 tarihinde toplanır ve Ali Fethi Bey'in istifası okunur. Daha sonra da İsmet Paşa'nın yeni kabinesi açıklanır. İsmet Paşa kürsüde yaptığı kısa konuşmasında, genel siyasi konular ve iç siyaset hakkında açıklamalar yapar. İlerici Cumhuriyet Partisi adına söz alan Ali Fuat Paşa da hiç beklenmeyen bir

zamanda hükümet krizinin olduğunu, hükümetin istifasının çıkan isyan ile bir ilgisinin olamayacağını ve hükümet değişikliğini gerektiren sebep ne ise millet önünde açıkça tartışılmadıkça, ne yazık ki İsmet Paşa hükümetine güvenemeyeceklerini anlatır. Meclis toplantısında, Ali Fuat ve İsmet Paşalar arasında karşılıklı olarak aynı konular üzerinde bir iki konuşma daha geçer. Bundan sonra yapılan oylamada; 154 evet, 23 ret ve 2 de çekimser oy kullanılır ve İsmet Paşa Hükümeti güvenoyu alarak görevine başlar.

DOĞU İSYANI VE TAKRİR-İ SÜKUN KANUNU

İsmet Paşa başkanlığında kurulan yeni kabine hazırladığı Takrir-i Sükun Kanun teklifini meclise sunar ve meclis tasarıyı hemen görüşmeye başlar. Kanun maddesi aynen şöyledir:

"İrtica ve isyana memleketin içtimai nizamiyle huzur ve sükunu ve emniyet ve asayişini ihlale bahis bilumum teşkilat ve tahrikat ve teşvikat ve teşebbüsat ve neşriyatı hükümet, reisicumhurun tasdiki ile re'sen ve idareten men'e mezundur. İş bu ef'al erbabını, hükümet istiklal mahkemesine tevdi edebilir. İşbu kanun neşri tarihinden itibaren iki sene müddetle meridir."

İlerici Cumhuriyet Partisi milletvekillerinden Ferudun Fikri Bey söz alarak çıkarılacak kanunun anayasanın 70. maddesine aykırı olduğunu belirtir. Kazım Karabekir Paşa da isyan hareketi nedeniyle milletin olağan haklarını baskı altına alınmasına taraftar olmadığını, söyleyerek sözlerini şöyle tamamlar:

"İstiklal Mahkemeleri, adından da anlaşılacağı üzere İstiklal Savaşı zamanına aitti. İsmet Paşa Hazretleri İstiklal Mahkemelerini iyileştirme aleti zannediyor ise çok yanılıyorlar."

Kanun maddesinin mecliste görüşülmesi sırasında, Başbakan İsmet Paşa, Milli Savunma Bakanı Recep Bey ve Adliye Bakanı Mahmut Esat Bey ile muhalefette bulunan Ali Fuat Paşa, Kazım Kararbekir Paşa, Ferudun Fikri Bey ve Hüseyin Rauf Bey arasında karşılıklı tartışmalar yaşanır.

Yapılan oylamada, 22 ret oyuna karşı 122 kabul oyla kanun maddesi yasalaşır. Yasaya göre, isyan bölgesinde ve Ankara'da birer olmak üzere iki adet İstiklal Mahkemeleri kurulmasına karar verilir.

İSTİKLAL MAHKEMELERİ

İsmet Paşa Hükümeti, 31 Temmuz 1922 tarihinde yayınlanan İstiklal Mahkemeleri Kanunu'nun verdiği yetkiye dayanarak, askerî harekat bölgelerinde derhal bir istiklal mahkemesinin işe başlamasını, bu mahkeme tarafından verilecek idam kararlarını, durumun özelliği ve aciliyeti nedeniyle, mecliste tasdik edilmeden uygulanmasını, Büyük Millet Meclisi'nden ister.

Hükümet ayrıca, irtica propagandalarının, memleketin düzenini bozacak teşebbüs ve hareketlerin süratle cezalandırılması için merkezi Ankara'da olmak üzere, yetkisi askerî harekat bölgesi dışındaki vilayetleri de kapsayacak şekilde ikinci bir istiklal mahkemesinin de kurulmasını ister. Ankara'da kurulacak mahkemeye önce idam cezalarının uygulanması yetkisi verilmez.

Büyük Millet Meclisi, hükümet tarafından istenen bu iki teklifi de kabul eder. Meclis 7 Mart 1925 tarihinde yaptığı toplantısında, mahkemelerin başkanlarını üye ve savcılarını seçer. Ali Fuat Paşa, seçilenlerin aşırılar grubundan olduğunu, bunların muhalifleri hakkında tarafsız ve adil bir karar veremeyeceklerinin açık olduğunu, uzun zamandır İstanbul basın mensupları ve ya-

zılarına, muhalif parti mensuplarına düşman gözü ile baktığını ve herkesin bunu bildiğini ifade etmektedir.

Meclis ayrıca, isyan ve çatışma bölgelerini içine alan sıkıyönetim bölgelerinde, divan-ı harplerin verecekleri idam kararlarının, ordu ve kolordu, bağımsız tümen veya yerleşik bölge komutanları tarafından onaylamasından sonra, kendileri tarafından infaz edilebileceğine dair bir kanun çıkartır.

Ankara'daki İstiklal Mahkemeleri kurulur kurulmaz ilk olarak, İlerici Cumhuriyet Partisi'nin kapatılması ve İstanbul basınının susturulması işlerini ele alır.

Bundan başka hükümet, meclise yaz tatiline girerken Ankara İstiklal Mahkemelerine, idam yetkisinin verilmesi kararını aldırır.

Cumhurbaşkanı, İsmet Paşa kabinesinin kurulmasından hemen sonra, Türk ulusuna bir duyuru yayınlar. Cumhurbaşkanı bu duyurusunda, Genç'te başlayıp Elazığ ve Diyarbakır sınırlarına kadar genişleyen olayların, kanun nazarında suçlu olan kimselerin din maskesi altında asıl suçlarını saklamaya çalışmaları için meydana geldiğini ifade eder. Ayrıca olayların bütün ulusça nefretle karşılandığını, cumhuriyet hükümetinin asilere karşı silahlı tedbirlerini aldığını, hükümetin meclisten ülkenin her yerinde rahatı ve emniyeti tehdit edebilecek bütün unsurlara karşı özel kanunla yetki aldığını, bu yetkiyi de azim ve inançla derhal uygulamaya koyacağını belirtir.

ŞEYH SAİT VE KÜRT AŞİRETLERİ

23 Şubat tarihinden itibaren alınan askerî tedbirlerle neticeler alınmaya başlanmıştır. Ordu kuvvetleri, Erzurum, Mardin, Diyarbakır ve Malatya bölgelerindeki yığınaklarına devam ederken, asiler de bu yöne doğru genişlemeye ve isyanı buralara götürmeye çalışırlar.

Ali Fuat Paşa, Şeyh Sait'in özellikle Dersim ve Muş beylerini kendi tarafına çekmeye çalıştığını, bunu yaparken Kürdistan'ın bağımsızlığı adına yapmış olsa idi, isyanı Dersim ve Muş'a da yaymış olabileceği yorumunu yapar. Ancak Şeyh Said'in isyanın amacının, dini kurtarmak ve bilhassa Osmanlı halifeliğini yeniden kurmak şeklinde gösterince, Genç ve Diyarbakır dışında kalan ve Şeyh Said'in manevi etkisi altında bulunmayan Kürt aşiretlerini isyana yönlendiremediği kanaatini de belirtir.

Ali Fuat Paşa, Diyarbakır olaylarında, isyanın dışarıdan desteklendiğine dair bazı delillerin ortaya çıktığını ifade etmektedir. Buna örnek olarak, 9 Mart 1925 tarihinde İngiltere'den gelen bazı silah fabrikalarının katalogların ve mektupların üzerlerinde

"Kürdistan Krallığı Harbiye Nezareti" adresinin bulunduğunu göstermektedir.

Ergani'yi ellerinde bulunduran asiler, Silvan ve Mardin yönüne doğru harekete geçmişti. 10 Mart 1925 tarihinde ordu birliklerinin Diyarbakır'a yetişmesi ile asilerin çekilme hareketi başlar ve iki gün sonra gölgeye sükunet hakim olur.

14 Mart'ta Varto bölgesinde yapılan çatışmalarda Şeyh Sait'in oğlu öldürülür. 16 Mart'ta ise isyan bölgelerinin nispeten sakin olduğu ve Ergani'yi ellerinde bulunduran asilerin dağılmakta olduğu gözlenir.

Aynı tarihte, Batı Dersim ağaları, Diyarbakır'a gelerek hükümete sadakatlerini bildirirler. Bu arada, Doğu Dersim'in de hükümet emrine verdiği milis kuvvetlerinin arttığı bildirilir.

17 Mart'ta Erzurum, Bitlis, Muş, Siirt bölgelerinde bulanan bütün aşiretlerin hükümete sadık kaldıkları ve asilere silahla karşı koymaya hazırlandıkları öğrenilir. 20 Mart'ta Koşuşağı Aşireti'nin Çemişgezek'e sonuçsuz bir taarruz yaptığı, Nusaybin bölgesinin önemli aşiretlerinden Hüyerki Aşireti'nin Diyarbakır'daki kolordu emrine hareket ettiği haberi alınır.

26 Mart'ta takviyelerini tamamlayan birlikler, Varto, Elazığ ve Diyarbakır istikametlerinden harekete geçerler. Harekat planına göre, asileri üç taraftan da sararak kesin netice alınması düşünüyordu.

31 Mart'ta Elazığ ve Diyarbakır'dan gelen birlikler, Ergani'de yerleşirler ve Şeyh Sait'in karargah kurduğu Hani'yi ele geçirirler. 4 Nisan'da, asilerin dağlık bölgelere kaçmaktan başka çareleri kalmamıştı. Kaçamayanlar ya dağılıyor ya da teslim oluyorlardı.

5 Nisan'da Silvan, Palu, Piran geri alınmış, Genç'e yaklaşılmış, Çapakçur sarılmıştı. Başta Şeyh Sait, Şeyh Abdullah, Şeyh Şem-

settin'in de bulunduğu asi liderlerin, Genç istikametine doğru kaçtıkları tespit edilmişti.

Artık isyan bastırılmak üzereydi ve Şeyh Sait ile etrafı, Çapakçur-Genç bölgesine sıkıştırılmıştı. Nisan ayının sonlarına doğru, Genç dağlarına dayanan ve sekiz saat süren çatışmalardan sonra asiler, Genç dağının eteklerine kadar atılmıştı. Genç'in batısında sıkıştırılan Şeyh Sait ve isyanın diğer elebaşları, doğuya doğru kaçmak isterlerken Varto'nun güneyinde Çarpuh Köprüsü civarında birliklerimiz tarafından sarılarak yakalanmış ve Varto'ya getirilmiştir. Ele geçirilen asilerin önemlileri ise şunlardır: Şeyh Sait, Şeyh Abdullah, Şeyh Ali, Şeyh Galip, Ceyran beylerinden Kasım, İsmail ve Reşit, aynı aşiret ağalarından Mehmet ve Timur, Kargapazarlı Reşit.

Şeyh Sait'in üzerinden isyan hareketine ait önemli dokümanlar ve heybesinde yüklü miktarda altın para ele geçirilmiştir.

Silvan civarında bastırılan asilerin liderlerinden Şeyh Şemsettin'in erkek kardeşi Şeyh Seyfullah da kendiliğinden gelerek teslim olmuştur.

Şeyh Abdülkadir ve arkadaşları, yargılandıkları mahkemede isyanın elebaşı olduklarını itiraf etmişlerdir. Ayrıca ele geçirilen dokümanlar da anlatılanları teyit etmiştir. Şeyh Abdülkadir ve beş kişi, mahkemece verilen karar gereğince Diyarbakır'daki Ulu Cami önünde asılarak idam edilmişlerdir.

26 Mayıs 1925 tarihinde, Şeyh Sait, Şeyh Şerif ve 28 arkadaşının mahkemesi, Diyarbakır sinemasında çok kalabalık bir dinleyici önünde başlar. Yapılan duruşmada, sanıklar işledikleri suçlarını teker teker anlattılar.

Şeyh Sait ve 28 arkadaşı hakkında verilen karar 28 Mayıs tarihine bırakılır. Mahkeme başkanı yaptığı açıklamada; tekke ve za-

viyelerin birer kötülük yuvası olması nedeniyle, yargı bölgesi içerisinde olan bütün tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karar verir.

Mahkeme başkanı kararını açıklamaya devam ederek; Şeyh Sait, Şeyh Abdullah, Kamil Bey, Baha Bey, Şeyh Şerif, Fakih Hasan, Hacı Sadık Bey, Şeyh İbrahim, Şeyh Ali, Şeyh Celal, Şeyh Hasan, Mehmet Bey, Hanepli Salih Bey, Madenli Kadri Bey, Şeyh Şemsettin, Genç Tahrirat Katibi Tahir, Nahiye Müdürü Tayyip ve 29 asinin idamına karar verir.

İdama mahkum olan, Salih Beyzade Hüseyin Beyin cezası, yaşının küçük olması nedeniyle Adana'da 15 yıl kürek mahkumluğuna çevrilir. Ayrıca, idam mahkumlarından Çapakçur Kaymakamı Çerkez Hüseyin Hilmi'nin, Kuva-yı Milliye'de geçmiş eski hizmetleri de göz önüne alınarak cezası Konya'da 15 yıl kürek mahkumiyetine çevrilir.

Mahkeme başkanının son sözleri ise şöyle olur:

"Döktüğünüz kanların, söndürdüğünüz ocakların cezasını adalet sehpasında hayatınızla ödeyerek hesap vereceksiniz. İşte cumhuriyetin sert fakat adil kanunlarının hükmü budur. Mahkumları götürünüz."

Şeyh Sait, adalet meydanına gitmeden önce hücresinde cezaevi müdürüyle görüşme yapar. Bu görüşmede, kendisine arkasında bırakacağı altınlar için yazdığı vasiyeti verir. Bu vasiyete göre, altınlar 15 kız ve 5 erkek evladına teslim edilecekti. Şeyh Sait altınları teslim ederken hücredeki gazetecileri de şahit gösterir.

TERAKKİPERVER PARTİSİ'NİN KAPATILMA ÇALIŞMALARI

İsmet Paşa Hükümeti'nin ilk uygulaması, 6 Mart 1925 tarihinde Tevhid-i Efkar, Son Telgraf, İstiklal, Sebilürreşat ve Aydınlık gazetelerini süresiz kapattırma kararı olur. İstiklal Mahkemesi de 12 Mart'ta bir bildiri yayınlayarak faaliyete başladığını ulusa duyurur.

Meclis toplantılarının birinde, Milli Savunma Bakanı:

"Muhalefet büyükleri, bir gün iktidara gerilse, yalnız anayasadan değil, vatanın hayatından damla damla vere vere vatan kalmayacaktır. Fakat yarın onların da yuvalarından çıkarılarak başlarını ezmek için gereken tedbirleri alacağız." diyerek sert bir şekilde muhalefete yüklenir.

Ali Fuat Paşa, İstiklal Mahkemelerinin partileri aleyhindeki hareketleri, milli savunma bakanının meclis kürsüsünden kötü niyetli ithamları ve resmî Hakimiyet-i Milli Gazetesi'nin parti aleyhindeki yayınları nedeniyle, iktidarın bütün gayretiyle bir suç bulup partilerini kapatacağı kanaatindedir.

Ali Fuat Paşa partilerinin kapatılmaya çalışılması için bir kılıf hazırlandığını ifade etmektedir. Paşa, partilerinin çok az yerlerde teşkilatlandığını, bu miktarın dört veya beş vilayeti geçmediğini, teşkilatı çok az olan bir partide dini siyasete alet edenler bulunmasına rağmen, ülkenin her köşesinde teşkilatlanan iktidar partisinde, isyana ve dini siyasete alet etmiş bir üyesinin dahi olmamasını bir bahane olarak yorumlar.

Ali Fuat Paşa, İlerici Cumhuriyet Partisi İstanbul teşkilatı hakkında asılsız bir propagandanın yapılmaya başlandığını ifade etmektedir. Bu propagandanın ise; Parti İstanbul Başkanı Kara Vasıf Bey'in;

"Mustafa Kemal Paşa'yı istiyorsanız Halk Partisi'ni, Halifeyi istiyorsanız bizim partiye geliniz." dediği şeklinde yapıldığını söylemektedir.

Bu arada, Ankara İstiklal Mahkemesi, yapılan bir silah kaçakçılığı olayıyla ilgili olarak, parti üyelerinden Kara Vasıf, Hüseyin Avni ve Şükrü (Yenibahçeli) Beyler içinde araştırma yapar. Ali Fuat Paşa, bu asılsız suçlamalar hakkında, içişleri bakanına bilgi verir, yapılan soruşturma neticesinde parti üyeleriyle ilgili herhangi bir delil bulunamaz.

Ali Fuat Paşa, parti aleyhine hiçbir şeyin bulunamaması üzerine hükümetin, İstanbul ve Trabzon merkez ve şubesine, baskın suretiyle bir araştırma yapma teşebbüsünde bulunduğunu ifade etmektedir. İstanbul merkez şubesine yapılan baskında toplanan evrakların araştırmasından herhangi bir suç unsuru bulunamaz. Parti Başkanı Hüseyin Rauf Bey, konuyu bir bildiri yayınlayarak halka duyurur.

Ali Fuat Paşa da konuyla ilgili olarak yaptığı açıklamada; partisinin irtica ve kaçakçılığa yardım ettiği şeklinde bazı ima ve söylentilerin olduğunu, kanunla kurulmuş olan partilerinin meclis dışında ve içinde hukuka bağlı ve yasal olarak muhalefet ettiğini,

bunun dışında hiçbir hareketin partileriyle ilgili olmadığını belirtir. Ayrıca partilerinin her türlü yakıştırılacak söylentilerden, gizli şüpheli emellerden korunacağını, millet içerisinde yasal ve belirli amaçların gelişmesi için çalışacaklarını, bunun kendileri için bir vatan borcu olduğunu ifade eder.

İlerici Cumhuriyet Partisi, Doğu İstiklal Mahkemesi'nin bölgesi içerisinde, hiçbir teşkilatını kurmamıştı. Sadece parti, Urfa, Siverek ve Mardin bölgesinde tetkiklerde bulunması için Erkanı Harp Kaymakamı ve eski Urfa Yöneticisi Fethi Bey'i o bölgeye gönderir. Bunun üzerine, Diyarbakır İstiklal Mahkemesi, bu kişinin bölgeye gönderilmesini ve tetkikler yapmasını, partiyi şube açmış ve teşkilatlanmış olarak kabul eder ve Fethi Bey'i gözaltına alarak Diyarbakır'a getirir.

Ali Fuat Paşa, hükümetçe ve memleketçe dürüstlüğü ve iyi idaresiyle tanınmış olan Fethi Bey gibi bir kişinin, isyanı bastırmak için yapılan seferberlik aleyhinde bulunabilmesinin mümkün olamayacağını söyler. Ayrıca, asilerle irtibat kurmasını da isyan çıkmadan önce yöneticiliği zamanında tanımış olduğu bir iki şeyh ile irtibatta olmasını, asilerle görüştüğü şeklinde yorumlandığını da ifade eder.

KAPATMA KARARNAMESİ

Ali Fuat Paşa, particilik ve politikacılık yaparak bu derece partizanlık yapan İstiklal Mahkemelerinin, hareket tarzını çok yadırgar. Ayrıca Ankara İstiklal Mahkemesi'nin bütün faaliyetlerini, partilerinin kapatılması için yoğunlaştırdığını söyler.

Ali Fuat, Paşa partinin, İstanbul-Paşamandıra sözcülüğü görevini yürüten Kamil Bey ile parti mensuplarından Salih Başoy'un, parti adına üye kaydı için propaganda yaptıkları sırada, güya din ve kutsal inançlar adına siyaset yaparken yakalandıklarını ve mahkemeye sevk edildiklerini ifade eder. Mahkeme bu şahısları, hükümetin manevi şahsiyetine iftira ederek, halkın aklını bulandırmaya çalıştıklarını, bunun da şahitlerin ifadelerinden ve kısmen de kendilerinin yorumuyla doğru olduğuna karar verir.

Aynı mahkeme, partinin Beykoz şubesinde yapılan aramada elde edilen belgelerin, parti tüzüğüne aykırı bularak dini istismar ettiği kararına hükmeder. Mahkeme yukarıda varılan karara göre, irticai kışkırtma ile yapılan propagandaların dini ve kutsal inançları, siyasi arzularına alet ettikleri sabit olduğundan, İlerici Cumhuriyet Partisi'nin, konumu ve çalışma tarzı hakkında hüküme-

tin dikkatinin çekilmesine ve savcılığa tebligatta bulunulmasına karar verir.

Mahkemenin vermiş olduğu bu karar üzerine hükümet, 3 Haziran 1925 tarihinde İlerici Cumhuriyet Partisi'nin şubelerinin kapatılmasına karar verir.

Ali Fuat Paşa'nın, partinin kapatılması kararına getirdiği yorum ise şu şekildedir:

Yapılan tebliğde yeni bir şey yoktu. Dört ay önce Başbakan Ali Fethi Bey vasıtasıyla kendilerine partinin, kendilerince kapatılması için tebligat yapılmamış mıydı? Muhalif bir partinin birkaç suçlu yüzünden kapatılması doğru değildi. O günlerde memleket kötü durumdaydı. Barış yapılmamıştı. Fakat Türk vatanının rahat bırakılmayacağı anlaşılmıştı. İsyan ve irtica tam bir birlik sayesinde yenilmişti. Ancak bağımsızlık savaşındaki birlik yoktu. Cumhuriyetin daha ilk günlerinde, aşırıcılara yer vermek için muhalif bir parti kurulması gerekirken bu yapılmamıştı. Her çeşit tenkidi, vatan hainliği sayanlar vardı. Basının rahat çalışmasına imkan verilmiyordu.

İlerici Cumhuriyet Partisi'nin kapatılması için aranılan ve bulunduğu zannedilen suçlar, dini siyasete alet etmek suretiyle propaganda yaptıkları için iki kişinin Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından cezalandırılmasından ibaret idi. Diyarbakır İstiklal Mahkemesi de eski yönetici Fethi Bey'i hiçbir zaman işlemeyeceği suçtan mahkum etmişti.

Diyarbakır İstiklal Mahkemesi, 389 sanığı muhakeme etmiş, bunlardan toplam 49 kişiyi idama geri kalanları da çeşitli cezalara çarptırmıştı. Muhakeme edilenlerden en az yüz kişi daha önce Cumhuriyet Halk Partisi'ne kayıtlı idi. Bu kişiler de uygun olan cezalara çarptırılmışlardı ancak Cumhuriyet Halk Partisi kapatılmamıştı.

PARTİ NEDEN KAPATILDI?

İlerici Cumhuriyet Partisi'nin kapatılmasından bir müddet önce, Cumhuriyet Halk Partisi'nin İstanbul Kongresi toplanır.

Bu kongrede, Başmutemet Refik İsmail Bey, İlerici Cumhuriyet Partisi'nin bir irtica partisi olduğunu ifade ederek uzun uzun konuşma yapar ve bunu da yeterli görmeyerek isyana katılmak suretiyle memlekete ihanet ettiğini, yakında kapatılacağını pervasızca söyler. Bu konuşmaya karşı Mustafa Kemal Paşa'nın eşi Latife Hanım:

"Türk vatanının kurtuluşu, Türk vatandaşlarının çelik gibi güçlü, bütünlük içerisinde uygar olması ile var olur." diyerek cevap verir.

Ali Fuat Paşa isyanı, başta İngilizler olmak üzere "Kürt Teali Cemiyeti", Padişah Vahdettin'in başkanlığı altında bulunan "Tarikat-ı Salahiye Cemiyeti" gibi kuruluş ve kişilerin tahrik ettiğini, şeyhlerin isyan hareketini bizzat yönettiklerini, çıkan bu isyanda gerek muhalefetin gerekse basının hiçbir suçunun olmadığını söyler. Ayrıca iktidarın, doğu vilayetlerindeki idaresizliğini ve be-

ceriksizliğini, muhalefete ve basına yükleyerek bunları kapatmak ve susturmak istediğini belirtir.

Hükümetin partiyi kapatma kararında açıkça deniliyordu ki; parti programındaki "düşünce ve dini inanca saygılıyız" maddesi, çeşitli şekillerde vatandaşların akıllarını bulandırmış ve tahrik etmiştir. Bu sonuçtan vatandaşları kurtarmak için parti kapatılmıştır.

Ali Fuat Paşa ise, bu maddeyi birkaç sebepten dolayı koyduklarını ifade eder. İlki partilerinin laik olduğunu anlatmak için. Diğeri de din, din ve ahlak dışı konuların, parti üyeleri arasında sık sık tartışıldığını, dünyanın her yerindeki parti programlarında görüldüğü gibi kendileri de parti içerisinde bu tür tartışmaları önleyebilmek için.

CUMHURİYET DEVRİMLERİ

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne karşı ayaklanan Şeyh Said, başlattığı isyanda gücünü tekke, zaviye ve dergâhlara yerleşmiş tarikatçılardan alıyordu. İsyancıları yargılayan Diyarbakır İstiklal Mahkemesi, 28 Haziran'da okuduğu karar metninde "Şeyhlerin, tekke ve zaviyelerde kendilerine Allah süsü vererek halkı kendilerine taptırmak gibi fiiller işlediğinin anlaşıldığını" bildirmiş ve yargı bölgesi içindeki tekke ve zaviyeleri kapattırmıştı.

Bu gelişme, tekke ve zaviyelerin kapatılmasına dair kanunun çıkışını hızlandır ve Ankara İstiklal Mahkemesi, tekke ve zaviyelerin kapatılması için hükümete başvuru yapar. Ayrıca Konya Milletvekili Refik (Koraltan) Bey ve arkadaşları da bu konuda bir yasa önergesi hazırlayıp meclise verirler. Meclise sunulan kanun 30 Kasım 1925 tarihinde kabul edilerek yürürlüğe girer. Tekke ve zaviyeler ile türbelerin kapanmasına ve türbe hizmetlileri ile bazı unvanların yasak ve kaldırılmasına dair kanun; bütün tarikatlarla birlikte şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık, emirlik, muskacılık gibi eylem, unvan ve sıfatların kaldırılmasını, bunlara ait hizmetlerin yapılmasını ve bu unvanlarla ilgili elbise giyilmesini de yasaklar.

Dinî kıyafetleri giyecek olan kişiler de bir kararname çıkartılarak belirlenir. Bu kişiler, Diyanet İşleri'nde görevli olanlardı. Diyanet İşleri'nde görevli olmayanların kesinlikle bu kıyafetleri giymeleri yasaklanır ve bu kıyafetleri giyen görevlilerin, nerelerde giyip giymeyecekleri de belirlenir.

Hükümet, 2 Eylül 1925 tarihinde çıkardığı kararnameyle bütün memurların şapka giymelerini zorunlu kılar. Bu arada Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa da yanındaki görevlilerle birlikte bu emrin uygulanması amacıyla Kastamonu'dan başlamak üzere yurt gezisine çıkar. Cumhurbaşkanını ziyarete gelen halk da kendisini aynı kıyafetle karşılarlar. Ancak cumhurbaşkanının bu hareket şekli bütün halka şapka giydirilmesini sağlayamamıştı. Sadece bazı bölgelerde bir başlangıç olmuştu. Fakat daha sonra hükümetin çıkardığı ve 28 Kasım 1925 tarihinde yürürlüğe giren kanunla da şapka giymek zorunlu hale gelir.

Osmanlı Devleti döneminde uygulanan din kurallarına göre düzenlenmiş olan Mecelle adlı kanunun, Türkiye Cumhuriyeti'nde uygulanması düşünülemezdi. Bu nedenle Avrupa ülkelerinde uygulanan medeni kanunlar incelenmiş, bize en uygun olan İsviçre Medeni Kanunu, tercüme edilip düzenlenerek meclise sunulmuştu.

İsviçre Medeni Kanunu'nun Seçilmesinin Nedenleri ise;

- Avrupa'da hazırlanan en son medeni kanun olması ve her türlü yenilikleri içermesi,

- Sorunlara akılcı ve pratik çözümler getirmesi,

- Demokratik olması,

- Kadın-erkek eşitliğine dayanması,

- Laik bir anlayışla düzenlenmiş olması idi.

Türk Medeni Kanunu'nun kabul edilmesi neticesinde;

- Resmi nikah zorunlu hale getirilmiştir. Böylece evlilik devlet kontrolü altına alınmıştır.

- Tek eşle evlilik zorunluluğu getirilerek Türk ailesi modern bir yapıya kavuşturulmuştur.

- Mirasta kız ve erkek çocukların eşit pay almaları sağlanmıştır.

- Boşanma hakkı düzenlenmiş ve kadınlara da bu konuda haklar tanınmıştır.

- Kadınlara istedikleri işte çalışabilme hakkı tanınmıştır. Böylece kadın ve erkekler arasında ekonomik ve sosyal alanlarda eşitlik sağlanmıştır.

- Toplumsal hayatın çağdaş kurallara göre düzenlenmesinin sağlanması Türkiye'de yaşayan gayrimüslim halkı da etkilemiştir. Müslüman olmayan halk Lozan Anlaşması'nın kendilerine tanıdığı haklardan vazgeçerek Türk Medeni Kanunu'na uymak istemişlerdir. Bu istekleri kabul edilmiştir.

- Patrikhane ve konsoloslukların yargı yetkileri sona ermiştir.

- Türkiye'de hukuk birliği sağlanmıştır.

- Laik hukuk anlayışı toplumun her kesiminde uygulanır hale gelmiştir.

Medeni Kanun'dan sonra; yine İsviçre'den alınan Borçlar Kanunu 8 Mayıs 1928'de, Almanya'dan alınan Ticaret Kanunu 10 Mayıs 1928'de ve İtalya'dan alınan Ceza Kanunu da 1 Temmuz 1928'de uygulanmaya başlanmıştır.

Ali Fuat Paşa, Şapka Kanunu, Medeni Kanun, tekke ve zaviyelerin kapatılmasına dair kanunların çıkarılmasında, İlerici Cumhuriyet Partisi'nin oylarının etkisi olduğunu, yenileşme ve devrim hareketlerini kabul etmekle kalmayıp uygulamasında da ona yardımcı olmayı görev saydığını ifade eder.

MUSUL MESELESİ

Ali Fuat Paşa, İngiltere ile aramızdaki en büyük anlaşmazlığın iki sene geçmesine rağmen halledilemeyen Musul meselesi olduğunu ifade etmektedir.

Musul meselesiyle ilgili olarak, İstanbul Kasımpaşa'daki sarayda yapılan görüşmelerden bir sonuç alınamaz. Böylece konu Cemiyet-i Akvama (Birleşmiş Milletler) intikal eder. Cemiyet de her iki taraftan oluşan bir tetkik heyetini Musul'a gönderir. Musul'da incelemelerde bulunan Heyet'e, Musul halkı her vesileyle Türk kalmak istediğini gösterir. Daha sonra Musul'da incelemelerini tamamlayan heyet, hazırladığı raporu Cemiyet-i Akvam'a verir.

Verilen rapor şu şekildedir:

1. Türklerin Musul üzerindeki egemenliği hukuken tartışılamaz.

2. Musul hiçbir zaman Irak'ın bir parçası sayılamaz.

3. Musul coğrafi bakımdan Mardin, Urfa gibi Anadolu vilayetlerine benzer.

Raporda, ekonomik ve hukuki bakımdan İngiliz tezini teyit eden bir kanaati yoktu. Ancak şöyle bir neticeye varmıştı; Musul Türkiye'ye bırakılabilir. Fakat Musul'un İngiliz mandasını 25 sene uzatmak şartıyla, Irak'a katılması daha uygundur. Rapordaki son kısmında ise şu görüşe yer veriliyordu:

1. Brüksel itibari hattı[25]

2. Irak'ın 25 yıl İngiliz mandasına bırakılması,

3. İngiliz mandası devam etmeyecek ise Musul'un Türk idaresine terk edilmesi,

4. Anlaşmaya[26] varılamayan arazi bölünecek ise küçük Zap nehrinin sınır olarak kabul edilmesi.

İngilizler, Musul halkına tahkik komisyonunun gözü önünde baskı yaparak Türkiye'yi istemelerine engel olmakla kalmamış, Türkiye içerisindeki memnun olmayan toplulukları kışkırtarak dünyaya Türkiye'yi istikrarını bulamamış bir ülke olarak göstermeye çalışmışlar, milli sınırlarımız içerisinde Türklerden hiçbir zaman ayrılmamış olan Kürt topluluklarını da ayaklandırmak istemişlerdir.

Cemiyet-i Akvam, konuyla ilgili olarak 1925 yılının Eylül ayında toplanır. Her iki tarafın delegelerini dinledikten sonra, hazırlanan heyet raporu üç devlet üyesinden oluşan bir komisyona gönderilir. Cemiyet-i Akvam, neticeyi kendilerine bildirmek üzere Lahey Adalet Divanı'na müracaat eder. Lahey Adalet Divanı, yapılan müracaata şu cevabı verir:

"Cemiyet-i Akvam'da verilecek karara iki taraf da uyacak ve oy birliği aranmayacaktır."

25 Hemen hemen bugünkü sınırımız.
26 Bu durumda Musul Türkiye'de kalıyordu.

Cemiyet-i Akvam, Bürüksel hattını, Türkiye-Irak sınırı olarak kabul etmiş, Musul'u Irak'a katarak, Irak'ın 25 yıl daha İngiltere'nin mandası altında kalmasına karar vermişti.

Ali Fuat Paşa Musul meselesiyle ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapar; Musul meselesi dendiğinde, memleketimizin Doğu bölgesindeki tehlikeler akla gelmeliydi. İngiliz emperyalizmiyle yılmadan mücadele etmemiz gerekirdi. Mücadeleden yılmış göründüğümüz için hiçbir sorunumuzu İngilizlerle çözemeyeceğimizi bilmeliydik. Musul meselesi ne şekilde halledilir ise edilsin, ülkemizin bilhassa doğu bölgesinde güçlü bir idareye sahip ve oraya hakim olamaz isek, ülke olarak emniyette olamazdık.

İZMİR SUİKASTİ

Devamlı ikametgahlarını Ankara'ya nakleden milletvekilleri, ev bulmakta çok sıkıntı çekiyorlardı. Bunun için birkaç arkadaş birleşerek bir ev tutuyor, oda oda bölüşerek ikamet ediyorlardı.

İlerici Cumhuriyet Partisi milletvekillerinden, Hüseyin Rauf, Dr. Adnan, Hamdi beyler ile Ali Fuat ve Refet Paşalar, Hacıbayram civarındaki aynı evi paylaşıyorlardı. Şehrin merkezinde oturanlar ise; İsmail Canbulat, Sabit, Bekir Sami ve Şükrü Beylerdi.

1925 yılının son günlerinden bir gün Ali Fuat Paşa, sabahleyin kalktıktan sonra Hamdi Bey'in birinci katında bulunan odasına iner. Hamdi Bey, Rauf Bey'in erkenden dışarı çıktığını söyleyerek kendisinden, Ali Fuat ve Refet Paşaların evden çıkmadan önce kendisini muhakkak görmeleri gerektiğini söyler. Bunun üzerine Ali Fuat ve Refet Paşalar, Rauf Bey'i beklemeye başlarlar. Bir müddet sonra da Rauf Bey gelir ancak oldukça üzgündür. Rauf Bey kendilerine, Erzincan Milletvekili Sabit Bey'in sabah erkenden kendisine geldiğini, gece İzmir Milletvekili Şükrü Bey ile yalnız kaldığında biraz içki içtiğini, sohbet ederlerken Şükrü Bey'in bir suikast girişiminin gizlice hazırlanmakta olduğunu laf

arasında çıtlattığını, bu işte Ziya Hurşid'in de ilgisinin olduğunu kendisine anlattığını söyler.

Şükrü Bey'den ayrılıp odasına giden Sabit Bey'in gözüne uyku girmez, kuruntu içerisinde sabaha kadar bekler ve erkenden kalkarak olayı Rauf Bey'e anlatır.

Rauf Bey bunun üzerine, konuyu bir de Faik ve Şükrü Beylerden araştırmak için hemen parti merkezine gider. Rauf Bey, yatağından henüz kalkan Faik Bey'e Sabit Bey'in anlattıklarını söyledikten sonra, kardeşi Ziya Hurşid'in ne için Ankara'ya geldiğini sorar. Faik Bey, Ziya Hurşid'in, Milli Savunma Bakanı Recep Bey ile bir askerlik işini bizzat çözmek üzere geldiğini, ifade eder. Bunun üzerine Rauf Bey, Faik Bey'i de yanına alarak Şükrü Bey'in evine giderler ancak evde bulamazlar. Meclise doğru giderlerken yolda Ziya Hurşit'e rastlarlar. Rauf Bey, Şükrü Bey'den kardeşi ile konuşmasını ve meclise gelerek kendisine bilgi vermesini isteyerek, yanlarından ayrılır ve meclise gider. Biraz sonra heyecanla yanına gelen Faik Bey, bu işin gerçekle bir ilgisinin bulunmadığını söyleyerek kardeşinin kendisine;

"Ağabey inanmıyorsan beni de bir alçak sanıyorsan hiçbir şey sormadan kalk git, hükümete haber ver. Benden böyle haince bir hareketi nasıl beklersin? Ankara'ya gelişimin tek sebebi Recep Bey ile askerlik işimi halletmekti." dediğini ifade eder.

Rauf Bey, meclisin koridorunda Şükrü Bey'e rastlar ve kendisine;

"Bu nasıl şeydir? Sabit Bey kimden ve neden şüphe ediyor" diyerek sorar.

Şükrü Bey hiç telaş etmez ve;

"O sarhoş ve aptalın sözlerini ciddiye mi alıyorsun?" cevabını verir.

Bu konuları aktaran Rauf Bey:

"İşte sabahtan beri bu işlerle ilgileniyorum. Şimdi durumu bir de kendi aramızda görüşüp bir karara varalım." der.

Daha sonra Ali Fuat Paşa'nın genel sekreter olması nedeniyle idare heyetinde, bu konuyu dile getirerek üyeleri bilgilendirmesi, bundan böyle parti merkez binasına yabancı bir kişinin sokulmaması, herhangi bir olaydan haberi olanların ise başvuracağı makamın parti değil, hükümet olacağının hatırlatılması görüşü uygun görülür.

Ali Fuat Paşa, meclisin tatile girmesi nedeniyle İstanbul'da Kuzguncuk'ta oturan annesinin yanına gider. Zamanının büyük bir bölümünü de ağabeyi Miralay Mehmet Ali Bey'in oturduğu Büyükdere'de geçirir.

İstanbul basını, 16 Haziran tarihinden itibaren, cumhurbaşkanına yapılacak suikast girişimi hakkında haberler vermeye başlamıştır. Daha sonra Anadolu Ajansı, konuyla ilgili haberleri 18 Haziran'da resmî olarak vermeye başlar. Ajans, suikastı düzenleyenlerin 15 Haziran'da İzmir'de yakalandığını, bu nedenle Ankara İstiklal Mahkemesi'nin İzmir'e gitmek üzere yola çıktığını haber verir.

Ali Fuat Bey, cumhurbaşkanının konuyla ilgili yaptığı açıklamasını okuduğunda, oldukça duygulanır ve heyecanlanır. Suikast girişiminin neticesiz kalmasına da bir hayli sevinir. Suikast girişimiyle ilgili olarak, 20 Haziran tarihine kadar pek çok kişinin tutuklandığı bilgileri basına yansır. Bu arada başta büyük iller olmak üzere diğer illerde de kapatılan İlerici Cumhuriyet Partisi milletvekilleri de tutuklanmıştır.

İstiklal Mahkemesi Başkanı Ali Bey İzmir'e gelir gelmez suikastın Ankara'da yapılacağını, bunun için isimleri belirlenen kişilerin evlerinde toplantı ve tartışmaların yapıldığını ve bazı engel-

ler çıkması üzerine ertelendiğini söyler. Açıklamalarına devam ederek suikastın, isimleri belirtilen Şükrü, Ziya Hurşit ve Edip Beylerin tasarı ve girişimlerinden ziyade, gizli topluluk halinde çalışan siyasi bir grup tarafından amaçlandığı ve siyasi bir suikast olduğu anlaşılmıştır şeklinde bir açıklama yapar.

20 Haziran'da İzmir'e gelen İsmet Paşa da savcının kendisine verdiği bilgiler ışığında, kapatılan İlerici Cumhuriyet Partisi'ne mensup milletvekillerini zan altında bırakan bir açıklamada bulunur.

Ali Fuat Paşa 19 Haziran gecesi, Kuzguncuk'ta oturan annesinin evine gelmiştir. Beraber oldukları o akşam, ailenin siyasi ve askerî geçmişleri hakkında konuşurlar. Zekiye Hanım oğluna, suikast olayıyla ilgili olarak tutuklanan partilileri kastederek, sınıf arkadaşı Mustafa Kemal Paşa'dan kendisine bir zarar gelmeyeceğini söyler. Oğlundan, içinin rahat olmasını, erkenden gelip kendisini götüreceklerini, bunun için de erkenden yatıp uyumasını ister.

Sabah erkenden gelen üç sivil polis, Ali Fuat Paşa'yı tutuklayarak, Üsküdar Polis Merkezi'ne götürürler. Hükümet binasındaki polis müdürlük makamına gelinceye kadar Ali Fuat Paşa'ya iyi davranırlar. Paşa burada, Vali Süleyman Sami Bey'in de bulunduğu soruşturmada, Polis Müdürü Ekrem Bey'in şaşırtıcı ve yorucu sorularına muhatap olur. Yaklaşık sekiz saat süren sorgulamada, herhangi bir şey elde edemeyince, Vali Süleyman Sami Bey'in de müdahalesiyle sorgu sona erer.

Mahkeme edilmek üzere İzmir'e "Gülcemal" gemisiyle götürülen Ali Fuat Paşa, 26 Haziran 1926 sabahı İzmir'e varır. Ali Fuat Paşa, İzmir limanına indirildiğinde, gemiyle gelenler arasında Refet, Cafer Tayyar ve Rüştü Paşalar ile İsmail Canbulat, Sabri, Necati, Halis Turgut, Cavit ve Hilmi Beylerin de olduğunu görür. İzmir'e gelenler, kendileri için hazırlanan, İzmir Polis Müdürlüğü

odalarına yerleşirler. Bu arada aynı gün trenle Ankara'dan getirtilen Kazım Karabekir Paşa ve Münir Hüsrev Bey de aynı polis dairesine yerleştirirler.

Mahkeme için İzmir'e getirilen tutuklular, 28 Haziran sabahı Elhamra isimli sinema salonuna götürürler. İstiklal Mahkemesi Başkanı Ali Bey ve savcı Necip Ali Bey'in yerlerini alması üzerine mahkeme başlar. Savcı hazırlanan iddianameyi okur. İddianamede, suikast hareket ve faaliyetinin şahsen değil, Şükrü Bey ve Abdülkadir Bey'in mensup oldukları bir siyasi grubun nam ve hesabına yapıldığı ifade edilerek, kapatılan İlerici Cumhuriyet Partisi mensuplarını hedef alır.

İstiklal Mahkemesi Başkanı Ali Bey, 29 Haziran tarihinde basına yaptığı açıklamasında, İlerici Cumhuriyet Partisi'nin kuruluş sebeplerinden başlayarak, bütün maksat ve faaliyetlerinin memleketi karışıklığa, anarşiye götürmek noktasına getirerek ağır ithamlarda bulunur. Mahkeme Başkanı Ali Bey ayrıca, İlerici Cumhuriyet Partisi'nin iktidara gelmek için siyasi olarak yaptığı mücadelede başarılı olamaması üzerine, partiye hakim olan şahısların bu emellerine kavuşmak için bazı yollar aradıklarını, Şeyh Sait ile Şapka Devrimi nedeniyle çıkan isyanlarda yıkıcı rol oynadıklarını, amaçlarına bu şekilde varamayacaklarını anlayınca da suikastla iktidara gelmek istediklerini ifade eder. Son olarak da suikast olayına, Milli Mücadele'ye önderlik yapanlardan bazılarının karışmış olmasının çok acı olduğunu, bunları bir daha memlekete zararlı faaliyette bulunamayacak şekilde temizleyeceklerini söyler.

Yapılan mahkemede savcı, kapatılan İlerici Cumhuriyet Partisi mensupları ile İttihat ve Terakki üyelerinin gizli siyasi bir kurul halinde birleşerek çalıştıklarını ifade ederek, hükümeti tekrar ele geçirmek istediklerini, bunun için önce, cumhurbaşkanına karşı bir suikast yapmaya karar verdiklerini, bu suretle suikast

ve kurulacak hükümeti oluşturacak heyetten olduklarının, yapılan soruşturmadan anlaşıldığını, suikastı hükümete bildirmemeleri nedeni ile ağır suçtaki ilgi ve bağlantılarını ispat ettiklerinden Cafer Tayyar, Ali Fuat, Refet, Kazım Karabekir ve Rüştü Paşalar ile milletvekillerinden Sabit, Halis Turgut, İhsan İsmail Canbulat, Münir Hüsrev, Faik Beyler… Şeklinde devam eden konuşmasını Ali Fuat Paşa, vaziyetin belli olduğu ve suikast ile ilişkilendirildikleri şeklinde değerlendirir.

Ali Fuat Paşa, bu ithamları çok ağır bulur. Çocukluk ve okul arkadaşı Mustafa Kemal'in hayatına kastetmek gibi bir suçun omuzlarına yüklenmesini çok acı bir kader olarak değerlendirir. Ali Fuat Paşa; İstiklal Mahkemesi'nce, yirmiyi geçen milletvekilinin, Emniyet Müdürlüğü tarafından cinayet suçuyla tutuklanarak İzmir'e sevk edilmesini, İstiklal Mahkemesi'nin açıkça anayasa suçu işlediği şeklinde değerlendirir. Ali Fuat Paşa'nın bu konuyla ilgili bir değerlendirmesi de toplantı halinde bulunmayan Büyük Millet Meclisi'ni olağanüstü toplantıya davet etmeyen meclis başkanın, meclisin hukukunu koruyamamış olduğudur.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya yapılacak suikastı düzenleyenlerden biri olan Ziya Hurşit, yakalanarak suikast teşebbüsünü itiraf etmiştir. Ziya Hurşit ifadesinde, Abdulkadir Bey vasıtası ile Şükrü Bey'i tanıdığını, suikastı Şükrü Bey'in kışkırtması ve teşviki ile kendisi ve Abdulkadir Bey ile birlikte hazırladıklarını, uygulaması için Laz İsmail, Gürcü Yusuf gibi birtakım serserilerin para ve ev vaat edilerek elde edildiğini anlatır. Ayrıca mahkeme başkanının ısrarla sormasına rağmen, kendisinin bir parti, bir siyasi topluluk veya kuruluş ile ilgisinin bulunmadığını kesin bir dille söyler.

Ali Fuat Paşa suikast girişiminden, Sabit Bey'in Şükrü Bey'in bazı sözlerinden şüphelenip Rauf Bey'e anlattıklarından başka herhangi bir bilgiye sahip olmadıklarını, suikastı düzenleyen

Şükrü ve Ziya Hurşit'in o zaman bunu kesin bir şekilde yalanladıklarını ifade eder. Ayrıca kendisi ve Rauf Bey tarafından Sabit Bey ve Faik Bey'e;

"Bir deliliniz var ise hemen hükümete haber veriniz" dendiğini, bu şekildeki konuşmalarının, suikastçıları telaşlandırıp olayı gerçekleştirmekten vazgeçirmiş olabileceğini de söyler.

Ali Fuat Paşa, İstiklal Mahkemesi'nin bir buçuk yıllık çalışmasında asıl amacının, muhalefette veya tarafsız kalan eski ve yeni parti üyelerini, birer bahaneyle ortadan kaldırmak olduğunu ifade etmektedir. İstiklal Mahkemesi'nin bu hareket tarzının, bilhassa büyük şehirlerde korku ve yıldırma havası yarattığını, bazılarının bu korkunun tesiri altında kalarak siyasi endişeyle suikast girişimine cesaret edebileceği değerlendirmesini de yapar.

Ali Fuat Paşa konuyla ilgili olarak yaptığı son değerlendirmesinde ise, İstiklal Mahkemesi'nin takip ettiği partizan ve yıldırma siyasetinin memlekete getireceği kötülükleri ve buna katılan hükümetin sorumluluğunun derecesini anlamanın zor olmadığını ifade eder. Ali Fuat Paşa ayrıca, Gazi Mustafa Kemal Paşa gibi eşsiz bir şahsiyete karşı hiçbir delil göstermeden eski arkadaşlarının da içinde bulunduğu bir gizli topluluk tarafından suikast yapılacağını ve hükümetin bu şekilde ele geçirileceğini iddia eden bu mahkemenin, Türk milletine ve yeni Türk nesline karşı yapılan kötülüğün derecesini gelecek nesillerin de takdir edeceğini söyler.

Mustafa Kemal Paşa'ya yapılacak suikast girişimi olayıyla ilgili olarak İzmir ve Ankara'daki istiklal mahkemelerinde 97 kişi yargılanmış, bunlardan 19 kişi idama, 9 kişi sürgün ve hapis cezasına çarptırılmış, 69 kişi de beraat etmiştir. İzmir'de yapılan mahkeme 13 Temmuz'da sona ermiş ve idama cezasına çarptırılan 15 kişinin infazı, ertesi gece gerçekleştirilmiştir.

Mahkeme bittiğinde, önce idam cezasına çarptırılanlar mahkeme salonundan çıkartılırlar. Beraat edenler de sinema binasının yanındaki bir ambara götürürler. Ambara götürülen kişiler bir şaşkınlık içerisindedirler. Rastgele bir yer bulup oturmuşlardır. Ali Fuat Paşa, başını kaldırıp etrafına baktığında, bir yanında Mersinli Cemal Paşa, diğer yanında ise Kazım Karabekir Paşa'nın oturduğunu görür. Hepsi, perişan olmuş bir ruh halindeydiler. Omuzları adeta çökmüştü. Ağızlarını bıçak açmıyordu.

Cemal Paşa, kısık bir sesle Ali Fuat Paşa'ya;

"Paşa, beraat ettiğimize inanalım mı?" diye sorar.

Ali Fuat Paşa da;

"İnanmayıp da ne yapacağız?.." diye cevap verir.

Kazım Karabekir Paşa da Ali Fuat Paşa'nın verdiği cevabı tekrar eder:

"İnanmayıp da ne yapacağız?.."

Ali Fuat Paşa oturduğu yerde paşa rütbesine kadar yükselmiş şerefli bir asker olduklarını, geçmişteki hizmetlerinin ve şahsiyetlerinin unutulduğunu, kendilerine yapılan haksız ve saygısız uygulama izlerinin derin ve köklü olduğunu ve kendilerini çok yıprattığını, mahkemenin başından sonuna kadar kendilerini suçladıklarını, hatta beraat kararı verirken bile bu tutumunu devam ettirdiğini düşünür. Ali Fuat Paşa, kendilerinin Mustafa Kemal Paşa'yı çocukluklarından bu yana tanıyan, onunla şahsi dostlukları olan kişiler olduklarını, bu ithamlarla vefa, sadakat, dürüstlük gibi meziyetlerden yoksun insanlar olarak damgalanmak istenildiklerini ifade ederek İstiklal Mahkemesi'nin tutumunu yermektedir.

Ali Fuat Paşa bir ara başını kaldırdığında Erzurum Milletvekili Halet Bey'in karşısında ayakta durduğunu görür. Halet Bey kendisine;

"Meclisteki parti grubumuzun hareket tarzı ne olacak?" diye sorar.

Ali Fuat Paşa da;

"Bu kadar büyük felaketten sonra grup kendi kendini feshetmiş sayılmaz mı Halet Bey?" diye cevap verir.

Bu arada, mahkemenin kendisi için verdiği cezayı hak etmediğini düşünen İstanbul Milletvekili İsmail Canbulat Bey, herkesin duyacağı bir şekilde;

"Ben tekrar mahkeme huzuruna çıkacağım. Bana haksızlık yaptılar. Kendimi savunacağım. Ben on sene sürgün cezasına layık değilim. Hakkımı arayacağım!" diye bağırır.

Arkasından aynı cezaya çarptırılan Sivas Milletvekili Halis Turgut Bey de aynı istekte bulunur.

Ali Fuat Paşa, bu kişilerin haklı olduklarını ancak her şeyi zamana bırakmalarının daha iyi olacağını söyler. Fakat İsmail Canbulat ve Halis Turgut Beyler Ali Fuat Paşa'nın bu sözlerini dinlemezler. Israrla;

"Bu suçlama altında yaşayamayız. Kendimizi savunacağız" diyerek tepkilerini dile getirirler.

Biraz sonra mahkeme mübaşiri ambarın kapısına gelerek;

"Kendilerini savunacaklar buyursunlar" diye bağırır.

Bunun üzerine İsmail Canbulat ve Halis Turgut Beyler yerlerinden kalkarak kapıya yönelirler. Arkalarından da kapı kapanır. Bir müddet sonra mübaşir tekrar gelir ve mahkeme heyetinin, Sabit Bey'i dinleyeceği gerekçesiyle mahkeme salonuna götürür.

Kısa bir müddet sonra ambarda tutulanlar, cezaevine dönüştürülen Emniyet Müdürlüğü binasına götürürler ve burada kendilerine ayrılan odalarda istirahate çekilirler.

Ertesi sabah, serbest bırakıldıklarını öğrendiklerinde haftalardır hasretini duydukları bir gönül rahatlığına kavuşurlar. Ancak acaba İsmail Canbulat ve Halis Turgut Beylerin itirazları haklı bulunmuş muydu? Herkes merak içerisindeydi. Akşam olmuş hava iyice kararmıştı. Bir iki saat sonra İsmail Canbulat ve Halis Turgut Beylerin ellerine kelepçe vurularak genel cezaevine götürüldükleri haberi gelir. 10 sene sürgün cezasının ağırlığına tahammül edemeyen ve bunun için tekrar mahkemenin huzuruna çıkan iki kişiye verilen ceza ise idam olmuştur. Bu haberi duyan Ali Fuat Paşa ve arkadaşları bu karara inanamaz ve çok üzülürler.

ALİ FUAT PAŞA SERBEST BIRAKILIYOR

Ali Fuat Paşa ve arkadaşları 15 Temmuz öğleye doğru serbest bırakılırlar. Serbest kalan Kazım Karabekir Paşa, yalılarda misafir kalan eşinin yanına, Ali Fuat Paşa da onlardan biraz uzakta Göztepe'de oturan teyzesinin oğlu Binbaşı Tahsin Aybar'ın evine gidecektir. Bir aydan bu yana cezaevinde hareketsiz kalan iki arkadaş, gidecekleri istikamete yürüyerek gitmeye karar verirler. Bir müddet sonra, etrafta toplanan halk da kendileriyle birlikte yürümeye başlar. Kalabalık o kadar çoğalmıştır ki paşalar bu ilgiden dolayı yürümekte zorluk çekerler. Etraflarını çeviren halk kendilerine devamlı;

"Paşalarımızı bize bağışlayan Allah'a hamdolsun!" diye sevgi gösterilerinde bulunurlar.

Bunları duyan Ali Fuat Paşa, Kazım Karabekir Paşa'ya dönerek;

"Paşam, şimdi gerçekten beraat ettik." der.

Kazım Karabekir Paşa da;

"Çok doğru söylüyorsunuz, bu sesler ezilmiş olan ruhlarımızı yatıştıracaktır." diye cevap verir.

Ali Fuat ve Kazım Karabekir Paşalar, büyük bir kalabalık arasında gururla yürümeye devam ediyordu. Bu arada, bir otomobil halkı yararak kendilerine yanaşır ve durur. İçerisinden bir yaver çıkar ve kapıyı açarak;

"Vali Bey tarafından geliyorum, sizleri istediğiniz yere götüreceğim." der.

Rahatları ve samimiyetlerinin bozulduğunu düşünen paşalar yavere;

"Vali Paşa'ya teşekkür ederiz. Fakat gideceğimiz yere kadar yaya olarak gitmeye karar verdik." derler.

Bunun üzerine yaver, aldığı emrin uygulanması konusunda kendisine yardım etmelerini ister. Kalabalıkla yürüyemeyeceklerini ve yorulacaklarını söyleyerek otomobile binmeleri için ısrar eder. Bu arada halk imdatlarına yetişerek şöyle derler:

"Biz sizi otomobile bindireceğiz, bazılarımız da yanınızda oturacağız, otomobil yavaş yavaş yürüyecek, kafile bozulmayacaktır."

Halkın kararını kabul etmeye mecbur olan paşalar, Kazım Karabekir Paşa'nın misafir olacağı eve kadar bu şekilde gelirler. Kazım Karabekir Paşa'yı bırakan Ali Fuat Paşa, aynı alay ve yavaşlıkla Göztepe'ye doğru yoluna devam eder.

Ali Fuat Paşa, teyzesinin evinde iki üç gün kalır ve iyice dinlenir. Ev halkı ile mutlu bir zaman geçirir. Daha sonra da "Gülcemal" isimli gemi ile tekrar İstanbul'a döner. Bir farkla, bu defa paşanın kapısında sivil polisler yoktur.

Ali Fuat Paşa, meclisin Kasım 1926 tarihli toplantısı için İstanbul'dan Ankara'ya gelmiştir. Paşa ertesi gün, İstiklal Mahkemesi kararıyla ilgili bilgi alabileceğini düşünerek, Bayındırlık Bakanı Behiç Bey'i meclisteki odasında ziyarete gider. İki eski dost

sohbete başlarlar. Ali Fuat Paşa Behiç Bey'e, mahkemeyle ilgili herhangi bir bilgisinin olup olmadığını sorar. O da kendisine, yargılamaların devam ettiği günlerde İzmir'e gittiğini, Mustafa Kemal Paşa'nın Çeşme'de bulunduğunu öğrenince kendisine hürmetlerini sunmak üzere yanına gittiğini ve bu ziyaret esnasında Mustafa Kemal Paşa'nın kendisini akşam yemeğine davet ettiğini söyler. Behiç Bey daha sonra, yemekte Başbakan İsmet İnönü, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, İstiklal Mahkemesi başkanı ve üyelerinin de bulunduğunu söyler. Yemekten sonra kendi aralarında yaptıkları toplantıda, suikast konusunun Gazi'nin huzurunda görüşüldüğünü, yapılan bu konuşmalardan, kendisi sayesinde diğer paşaların beraat ettikleri izlenimini çıkardığını söyler. Ali Fuat paşa, Behiç Bey'in ifadelerine çok şaşırır. Nasıl olur da kendisinin diğer paşaların affedilmesinde bu derece rol oynar diye düşünür ve bir anlam veremez.

GAZİ'NİN SOFRASINDA

18 Mart 1927 akşamı, Ali Fuat Paşa, Bayındırlık Bakanı Behiç Bey vasıtasıyla Çankaya Köşkü'ndeki yemeğe davet edilmiştir. Yemekte, Büyük Millet Meclisi Başkanı Kazım (Özalp) Paşa, İstiklal Mahkemesi'nin başkanı ve bazı üyeleri, Ankara Belediye Başkanı Asaf Bey, eşi ve kızı vardır. Gazi, yemek masasında Ali Fuat Paşa'yı yanına oturtur. Sohbetin ilerleyen zamanında çeşitli konular konuşulurken Gazi, Ali Fuat Paşa'ya döner ve İzmir mahkemesini kastederek;

"Söyle Paşam, niçin bu işler böyle oldu?" der.

Ali Fuat Paşa da şöyle cevap verir:

"Paşam, eğer Meclis Başkanı Kazım Paşa, görevini yapıp meclisi olağanüstü toplantıya çağırsaydı, mahkemenin suçüstü yakalandığı iddiasıyla tutuklanmalarını istediği yirmi kadar milletvekilinin hangilerinin suçla ilgili olduğunu, meclis daha iyi takdir eder, mahkemenin milletvekillerinin tutuklanması hakkında keyfi hareketine engel olurdu. Suikast girişimi gibi önemli bir olay karşısında denetim altında bulunduğunu gören İstiklal

Mahkemesi de daha dikkatli hareket etmeye mecbur olurdu. Bu sayede daha hakça hareket edilirdi. Daha olayın başında meclis başkanını hatalı buluyorum."

Ali Fuat Paşa bu sözleri söylerken, Meclis Başkanı Kazım Paşa da masadaydı. Söylenen sözleri duyar ancak herhangi bir şey söylemeyerek sessiz kalır. Ali Fuat Paşa'nın hislerini çok iyi anlayan Gazi, kendisini alarak yemek salonunun bir köşesine götürür. Gazi, Ali Fuat Paşa'yı nazikçe ikaz ederek, her hakikati tamamen bildiğini, bu sırada haksızlığa da uğradıklarını kendisinin uğursuz ve alçak girişimlere katılacağını, hiçbir zaman aklına getirmediğini söyler. Daha sonra beraberce sofraya geri dönerler ve iki eski arkadaş gibi yerlerine otururlar. Bir ara Gazi herkesin huzurunda, Ali Fuat Paşa'ya "Paşaları senin hatırın için affettirdim." der.

Bu yemek davetinden bir iki hafta sonra Gazi, Ali Fuat Paşa'yı bir yıldır inşaatı devam eden Orman Çiftliği'ne davet eder. Orada da aynı konular konuşulur ve aynı şeyler tekrarlanır. Ali Fuat Paşa, Gazi ve Behiç Bey ile yaptığı görüşmelerden, Mustafa Kemal Paşa'nın lehlerine bizzat İstiklal Mahkemesi üzerine tesir yapmamış olsaydı, mahkemenin diğerleri hakkındaki bazı keyfi hükümlerine, kendilerinin de uğrayacağı kanaatine varır. Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın her zaman olduğu gibi o günlerde de eski silah arkadaşlığını unutmaması suretiyle gösterdiği, hakikatli ve iyilik bilirliğine bir kere daha şahit olur.

ASKERLİKTEN EMEKLİLİĞE SEVKİ

Ali Fuat Paşa, İzmir Suikastı olayları nedeniyle muhalif milletvekili adayı olarak seçimlere katılmaz. Bu durumda, muvazzaf bir asker olarak ordu açığında kalan Ali Fuat Paşa, Birinci ve İkinci Büyük Millet Meclisi'nde üye bulunduğu için geçerli kanuna göre kazanılmış askerî hukuku ve kıdemi, milletvekilliği süresince saklı kalmıştı. Ali Fuat Paşa'nın milletvekilliği bitince yine aynı kanunlara göre, milletvekili olmadan önceki siciline göre işlem görmesi gerekmekteydi. Ancak böyle olmaz. Ali Fuat Paşa, bir gün Kuzguncuk'taki evinde iken bir tebligat alır. Bu tebligat ile kendisine, 5 Aralık 1927 tarihi itibariyle emekliğe sevk edildiği bildirilmiştir.

Ali Fuat Paşa, bu şekilde emekliğe sevk edilmesini üzüntüyle karşılar. Halbuki Milli Savunma Bakanlığı, kendisine bir yazı yazarak bildirebilir veya geleceği hakkında bir görüşme yapma çağrısı yapılabilirdi. Aynı tarihte, Kazım Karabekir, Refet ve Cafer Tayyar Paşalar da emekliğe sevk edilmişlerdi.

Ali Fuat Paşa, o tarihteki emekli kanununa göre "emekliliğin ya isteğe göre veya cezalı olarak yapılabileceğini ifade ede-

rek kendilerini nasıl cezalı olarak emekli edebilirlerdi?" diye düşünür. Ali Fuat Paşa'nın şahsi düşüncesi, İstiklal Mahkemelerinin nasıl hiçbir şeyden bilgileri olmadığı halde suç oluşturduysa, Milli Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı da buna benzer hayali bir suç bularak kendilerini emekliğe sevk ettikleri şeklindedir.

Ali Fuat Paşa'nın, emekliye ayrıldığı tarihten bu yana altı yıl geçmiştir. Bir gün Mustafa Kemal Paşa, arkadaşını arayarak Ankara'ya davet eder. Ali Fuat Paşa Ankara'ya gelir ve cumhurbaşkanının 6 Haziran 1933 tarihinde, birçok davetlinin de katılacağı akşam yemeği davetine gider.

Cumhurbaşkanı yemek sırasında, Cumhurbaşkanı Başkatibi Ruşen Eşref Bey'i yanına çağırarak kendisine, Ali Fuat Paşa'yı Cumhuriyet Halk Partisi'nden Konya bağımsız milletvekilliğini desteklediğini ifade eden bir yazıyı kaleme aldırır. Ruşen Eşref Bey, aynı gece bu yazıyı Gazi'nin emriyle İsmet Paşa'nın köşküne götürür ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkan Vekili adına imza ettirir. Daha sonraki günlerde, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Recep Bey de parti teşkilatına aynı anlamda bir genelge yayınlar. Ali Fuat Paşa, Recep Bey'in kendisiyle ilgili yayınladığı genelge için şöyle bir yorum yapar:

"Ne garip ki sicillerimizin düzenlenmesi ve emekliğe ayrıldığımız sırada, bu kişi milli savunma bakanı bulunuyordu."

GAZİ'NİN GÖNÜL ALMA İSTEĞİ

Ali Fuat Paşa, Atatürk'ün vatanın kurtuluşu için beraber çalıştığı arkadaşlarıyla dargın kalmak istemediğini ifade etmektedir. Kendisinin arzusu da bu dargınlığın son bulması yönündedir. Ali Fuat Paşa, Rauf Orbay, Kazım Karabekir ve Refet Paşaların, Milli Mücadele'nin başlangıcından bu yana Atatürk'ün en yakın yardımcılarından olan bu üç arkadaşın, kendisi gibi aşırıların oyunları yüzünden Atatürk'le dargın duruma düştüğünü belirtmektedir.

Ali Fuat Paşa bu konuyla ilgili olarak şöyle der:

"Ben hiçbir tarafın arzu etmediği bu durumdan kurtulmuş, Atatürk'ün samimiyetine yeniden kavuşmuştum. Şimdi bütün arzum Atatürk ile arkadaşlarımız arasında eski samimiyetin yeniden oluşmasıydı. Esasen arada karşılıklı hürmet, sevgi ve içten bağlılıktan hiçbir eksilme olmamıştı. Arkadaşlarımın, Atatürk'e karşı olan hürmet ve güvenlerinin devam ettiğini çok yakından biliyordum. Bu karşılıklı isteği hisseden bir kimsenin bunun oluşmasına çalışması kadar tabi bir şey olamazdı. İşte ben daima bu duygu ile fırsat aramıştım. Fakat Atatürk'ün etrafını almış olan

aşırıların tutku ve kinlerini yenmenin kolay bir şey olmadığını biliyordum. Buna rağmen ümitle çalışmaktan vazgeçmemiştim."

Refet Paşa, 1935 yılında, boş olan İstanbul milletvekilliği için aday olur. Atatürk de bunu onaylar ve kendisine yardım eder. Yapılan seçimde de Refet Paşa İstanbul'dan milletvekili seçilir. Kendisi, milletvekili olmasından bu yana uzun bir zaman geçmesine rağmen Atatürk ile görüşme fırsatı bulamamıştır. Bir gece Ankara Palas Oteli'nde verilen kostümlü bir balo nedeniyle otele gelen Atatürk, Refet Paşa ile görüşme arzusunda olduğundan aracılık yapması için Ali Fuat Paşa'yı acilen otele çağırır. Salona gelen paşa, doğruca cumhurbaşkanının masasına gider, cumhurbaşkanı da oturması için kendi yanına davet eder. Atatürk, orta masanın karşısındaki küçük bir masada oturan Refet Paşa'yı Ali Fuat Paşa'ya göstererek;

"Onun masasına gidiniz ve kendisine tarafımdan şampanya ısmarlayınız ve ikiniz de kadehlerinizi kaldırarak beni içmeye davet ediniz. Ondan sonra ben, ikinizi masama davet edeceğim." der.

Gazi'nin istediği şekilde gelişen olaydan sonra, Ali Fuat ve Refet Paşaları, kendi masasına davet eder. Atatürk, sağında oturan Sabiha (Gökçen) Hanım'ın sağına Refet Paşa'yı oturtarak, o geceyi kendisiyle samimi bir hava içerisinde geçirir.

Ali Fuat Paşa Atatürk'ün, uzun bir süre yurt dışında kalan ve 5 Temmuz 1935 yılında İstanbul'a dönen Hüseyin Rauf Bey'in geçmişteki faaliyetlerinden birkaç kez övgüyle bahsettiğini ifade etmektedir. Hatta bir gece onun yurda dönmesi nedeniyle duyduğu memnuniyetini ifade etmek için de rakı içilirken şampanya ısmarladığını söyler.

Yine o günlerde Atatürk, sofrada bulunduğu bir sırada, Ali Fuat Paşa'ya doğru eğilerek;

"Rauf da senin gibi aynı şart ile aramızda bulunamaz mı?" der.

Ali Fuat Paşa, Atatürk'ün bu sözlerinden Rauf Bey'e karşı bir özlem duyduğunu hissetmiştir. Ali Fuat Paşa, kendisine bu arzusunu yerine getirmeye çalışacağını söylediğinde, Gazi'nin yüzünde gördüğü sevinç işaretini hâlâ hatırladığını ifade etmektedir.

RAUF BEY

Atatürk'ün arzusu üzerine, İstanbul'a giden Ali Fuat Paşa, Hüseyin Rauf Bey ile görüşür ve durumu izah eder. Rauf Bey de kendisine;

"Atatürk büyük adamdır. Etrafında toplananlar, hiçbir vakit ona layık olamamışlardır. Benim de ona karşı daima büyük hürmet duygularım vardır. Allah onu memleketin başından ayırmasın. Ben ona derhal kavuşmak isterim. Fakat etrafındakilerin bir oyun yapmasından çekinirim." diyerek cevap verir.

Bunun üzerine Ali Fuat Paşa, Rauf Bey'i ikna edebilmek için, Atatürk'ün arzularından İsmet Paşa'ya bahsettiğini ve onun da olurunu aldığını söyler. Ali Fuat Paşa, neticede Rauf Bey'i Ankara'ya gitmesine razı eder ve beraberce Ankara'ya dönerler.

Atatürk, Ankara'ya gelen Ali Fuat Paşa'yı Çankaya'ya çağırır. Atatürk'ün yanına gireceği sırada, odadan Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Recep Bey'in çıktığını görür. Ancak Recep Bey'in hal ve hareketlerini gözlemlediğinde, Rauf Bey'in "Etrafındakilerin bir oyun yapmasından çekinirim." sözlerini hatırlar.

Recep Bey'den sonra makama giren Ali Fuat Paşa, cumhurbaşkanını memnun olmayan ve bunu gizlemeye çalışan halini görür. Atatürk buna rağmen her zamanki nezaketiyle seyahatlerinin nasıl geçtiğini ve Rauf Bey'in nerede misafir olduğunu sorar. Atatürk daha sonra sözlerine şöyle devam eder:

"İkinizi birden çağırmak isterdim. Fakat Rauf Bey'in Halk Partisi'nden senin gibi normal bir şekilde istifa etmediğini Genel Sekreter Recep Bey bana şimdi söyledi. Parti başkanlık divanının ve parti mensuplarının, Rauf Bey'in önce bu konuyu düzeltmesi gerektiği kanaatinde bulunduğunu ve bunda ısrar ettiğini söyledi. Bunun üzerine ben de 'Rauf Bey'i boş olan bağımsız bir milletvekilliğine değil, parti milletvekili adayı olarak göstermek suretiyle görüşleri birleştiririz.' dedim. Recep Bey, arkadaşlarının Rauf Bey'in zamanında vermiş olduğu istifa dilekçesinin geri alınmasında ısrar ettiklerini, başka türlü olur vermeyeceklerini ileri sürünce 'Böyle bir şeyi ben de olsam yapmam. Eğer Rauf Bey'e parti adaylığını kabul ettirebilirsek, bu konu en şerefli bir şekilde halledilmiş olur. Gidiniz arkadaşlarınızı bu görüş etrafında toplayınız.' cevabını verdim. Partiyi meydana getirenlerin oylarıyla milletvekili seçileceğine göre bağımsız ve parti adayları arasında bir fark olamaz. Bütün arzum Rauf Bey ile olacak ilk görüşmemizde herhangi bir münakaşayı gerektiren bir sebep bırakmamaktır. İstiyorum ki aramızda en küçük bir gücenme de kalmasın. Sen ona işin bu yönünü ve isteklerimi iyice anlatır ve bana beraber gelirsiniz."

Ali Fuat Paşa, Rauf Bey'in Halk Partisi adaylığını kabul etmesi demek, tekrar Halk Partisi'ne girmesi demek olacağını, halbuki Rauf Bey'in partiden çıkmasını gerektiren sebeplerin hâlâ geçerli olduğunu, bu nedenle de dokuz sene yurt dışında yaşadığını, onu tekrar partiye girmeye mecbur etmek aynı acıların tekrarlanacağı düşüncesindedir.

Ali Fuat Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği cevap şöyle olur:

"Paşam, isteklerinizi yerine getirmek benim de gayem olacaktır. Fakat takdir buyurursunuz, yurt dışında çekmiş olduğu acılar, onu çok hassas hale getirmiştir. Size karşı olan hürmet ve yakınlığında hiçbir eksiklik yoktur. Hepimizin daha hayatta iken, sizden ayrı kalmamak ve sizinle eski samimiyetimizi iade edebilmek en önemli hedefimizdir. Yalnız etrafınızda bulunanların samimiyetine güvenmediğimizi önünüzde belirtmek isterim. Çok hassas bir hale gelmiş olan Rauf Bey'in bir değişiklik karşısında direneceğinden korkarım. Milletvekili seçimi hakkındaki düşüncelerinizden tamamen vazgeçip, onu sadece kabul etmeniz mümkün olamaz mı?"

Atatürk, Ali Fuat Paşa'nın verdiği bu cevap üzerine, kendinse hak vermekle beraber, Rauf Bey konusunun artık kendisiyle onun arasından çıkıp, Halk Partisi divanı ve genel sekreter ile kendisi arasında kaldığını ifade eder. Atatürk, Rauf Bey'in milletvekili seçilmesinden ne vazgeçebileceğini, ne de onu bağımsız seçebileceğini söyleyerek sözlerini şöyle bitirir:

"Bu söylediklerimi Rauf Bey'e anlatırsınız. O çok anlayışlı bir arkadaştır, teklifimi kabul eder. Fuat Paşa, bu konuyu çözeceğinizi sizden bekliyorum."

Ali Fuat Paşa, Rauf Bey ile beraber olduğu zaman, Atatürk'ün kendisini milletvekili yapacağını söylememiş, her ikisinin karşı karşıya geldiklerinde, kendi aralarında çözmesini daha uygun görmüştü.

Rauf Bey'in yeniden siyasi hayata dönme isteği yoktu. Atatürk ve Milli Mücadele arkadaşları, geçmişte yaşanan olaylar nedeniyle aralarında en küçük bir dargınlığın kalmamasını arzuluyorlardı. Ali Fuat Paşa, Atatürk'ün etrafındaki kıskanç ve hırslı birçok kişilerin bu arzularına engel olduklarını, Başbakan İsmet

Paşa aracılığıyla yapılan girişimlerden de bir netice alınamayınca, Rauf Bey ile Atatürk arasında eski yakınlığın kurulamadığını, bu nedenle de çok üzüntü çektiğini ifade eder.

KAZIM KARABEKİR PAŞA

Uluslararası Tarih ve Dil Kongresi, 1936 yılında Dolmabahçe Sarayı'nda açılır. Kongreye Atatürk ve Ali Fuat Paşa da katılırlar. Bir ara Atatürk, Ali Fuat Paşa'ya;

"Karabekir Paşa, kültür, dil ve tarihle ilgilenen bir arkadaştır. Niçin kongreye gelmiyor? Ben ona bir davetiye göndereyim. Siz de kendisine tarafımdan özel bir surette davet edildiğini söyleyiniz." der.

Atatürk'ün davetini memnuniyetle kabul eden Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa ile birlikte kongreye gelir. Kazım Karabekir Paşa, ailesinin arzusu üzerine geç vakitlere kadar kalmayıp eve erkenden dönmeyi âdet edinmişti. Ali Fuat Paşa Atatürk'ün, Kazım Karabekir Paşa'nın kongrenin kapanacağı saate kadar kalacağını tahmin ederek, kendisini kongreden sonra serbest bir zamanda yanına davet edebileceğini düşündüğü için de yanına çağırmayıp, sadece kongre müzakerelerinin devamı sırasında selamlaştığını söyler.

Kazım Karabekir Paşa etrafındakilere, geç vakte kadar kalamayacağını, mümkün ise kendisini, daha önce yanına davet etmek üzere Atatürk'e bilgi verilmesini rica eder. Ali Fuat Paşa, Ata-

türk ile Kazım Karabekir Paşa'nın görüşmesini istemeyenlerin, Karabekir Paşa'nın geç kalamayacağını Atatürk'e bildirmediklerini söylemektedir. Atatürk, kongrenin sonuna doğru, Ali Fuat ve Kazım Karabekir Paşaları yanına davet etmek ister. Ancak kendisine, Karabekir Paşa'nın geç vakitlere kadar kalamayacağı hakkındaki mazeretini söyledikleri zaman, Atatürk buna çok üzülür.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI

Bursa'da Merinos fabrikalarının açılış törenlerine katılarak, şenlik ve davetlerde oldukça yorulan Atatürk, birden bire hastalanır ve törenin sonunu beklemeden Mudanya'dan İstanbul'a gitmek için Ege gemisine biner. Yanında da Ali Fuat Paşa vardır.

Geminin hemen kalkmasından sonra sofraya oturulur. Saat 21.30 civarı idi. Orkestranın eşliğinde yenilen yemekte Atatürk rahat görünmüyordu. Sancısının kendisine verdiği acıya rağmen sofrada kalkmak istemiyor, sancısını yenmeye çalışıyordu.

İlerleyen saatlerde sancısının şiddetlenmesi üzerine istirahate çekilen Atatürk, doktorların da müdahale etmesiyle biraz olsun rahatlar. Uyuyup uyumadığını öğrenmek için kamarasının kapısına gelen Ali Fuat Paşa'yı, henüz uykuya dalmamış olan Atatürk, sesinden tanır ve kendisini yatağının başucuna gelmesi için kamaraya davet eder.

Atatürk yatağından Ali Fuat Paşa'ya;

"Doktorun müdahalesinden sonra kendimi daha iyi hissediyorum. Uyuyabileceğim. Fakat bu seferki hastalığımın tedavisi

uzun sürecek gibi görünüyor. Yatakta uzun zaman kalacak olursam, çok sıkılacağım ancak sizin gibi arkadaşlığımız okul hayatından başlayan eski dostlarımla oyalanabileceğim. Beni yalnız bırakmayınız Fuat Paşa." Der.

Ali Fuat Paşa da kendisine;

"Paşam, sizi hiçbir zaman yalnız bırakmayacağıma emin olabilirsiniz. Sizin yanınızda ve hizmetinizde her zaman bulunacağım. Kendinizi daha iyi hissettiğinize sevindim." diyerek, birkaç cümle daha söyler.

Ancak Atatürk, ilaçların da tesiriyle elleri Ali Fuat Paşa'nın avuçları içerisinde uykuya dalar.

Vakit gece yarısını geçmiş, gemi gecenin sessizliği içerisinde İstanbul'a doğru yol almaktadır. Atatürk'ün iyice uykuya daldığını anlayan Ali Fuat Paşa ellerini, yavaşça avucunun içerisinden çeker ve nöbetçiden, Atatürk'ün uyanmasını müteakip kendisine haber vermesini ister.

Ege gemisi, erkenden Dolmabahçe Sarayı önlerine gelmiş ve demirlemiştir. Saat dokuz buçuğa doğru Atatürk'ün uyandığını haber verdiklerinde, Ali Fuat Paşa hemen yanına gider ve kendisini nispeten daha iyi görür.

Bir müddet Dolmabahçe Sarayı'nda dinlenen Atatürk, cumhuriyetin yıldönümünde bulunmak üzere Ankara'ya gitmek ve yapılacak törene katılmak istemektedir. Böylece Ankara'ya gelen Atatürk'ün tedavisi, Prof. Dr. Neşet Ömer Bey tarafından hemen başlatılır. Neşet Ömer Bey Ali Fuat Paşa'ya, Atatürk'ün perhizine dikkat etmesi halinde iyileşeceğini ve hiçbir şeyinin kalmayacağını söyler. Ali Fuat Paşa, doktorun verdiği bu habere çok sevinir ve herkesin bu konuda çok dikkatli olacağını Doktor Neşet Bey'e ifade eder.

SAVARONA'DA 22 GÜN

Atatürk, 1937-1938 kışını nispeten rahat geçirir. Aynı senenin 19 Mayıs'ında, Ankara Stadyumu'nun açılış ve Adana'nın kurtuluşu törenlerine katılır. Ancak Adana'ya gittiğinde, nemli hava sağlığına iyi gelmez ve hastalığı tekrar eder. Bu nedenle Atatürk, İstanbul'a hasta olarak döner.

Atatürk, İstanbul'a geldiğinde tedavisinin ve istirahatinin Savarona yatında yapılmasını ister ve yata taşınır. Aynı gün kendisi, Ali Fuat Paşa ve Ali Fethi Bey'in de yata gelmesini ister ve Atatürk'ün yatta kaldığı süre içerisinde misafiri olurlar. Atatürk, bu süre içerisinde eski arkadaşları ile çok iyi zaman geçirir ve çok mutlu olur.

O sıralarda, İstanbul'a gelmiş olan Romanya kralını, Savarona yatında ağırlayan Atatürk, çok yorulur ve hastalığı birden bire şiddetlenir. Kendisi derhal yattan alınarak Dolmabahçe Sarayı'na nakledilir.

Ali Fuat Paşa, yirmi iki gün Dolmabahçe Sarayı'nda kalır. Ancak yirmi iki gün sarayda kalmasına rağmen bir defa kendisiyle

birlikte olmuştur. Ali Fuat Paşa, hem kendi hem de Atatürk'ün istemesine rağmen, Atatürk ile beraber olamamalarını, Başyaver Celal Bey ile Atatürk'ün yakınlarında bulunan birkaç kişinin engellediğini söylemektedir.

Atatürk'ün hastalığı çok ilerlemişti. Doktorların ellerinden hiçbir şey gelmiyor ve hastalığı konusunda aciz kaldıklarını itiraf ediyorlardı.

Atatürk, Ali Fuat Paşa'yı hasta yattığı odasında kabul ettiğinde, arkasına birçok yastıklar konulmak suretiyle yarım kalkmış bir vaziyetteydi. Yeni tıraş olmuş, saçları gayet güzel taranmıştı. Ali Fuat Paşa, yanına yaklaştığında;

"Fuat paşa, beni çok zaman aramadınız. Ege gemisinde böyle mi kararlaştırmıştık?" diye sitem eder.

Ali Fuat Paşa da;

"Her gün saraya kadar gelerek sıhhatinizle ilgilenmiştim. Şayet yanınıza kadar gelememiş isem, sizi rahatsız etmemek içindi. Mademki sık sık yanınıza gelmemi istiyorsunuz, bundan sonra kapınıza kadar gelir, istirahat etmediğinizi görürsem odanıza girerim." diyerek cevap verir.

Ali Fuat Paşa'nın bu sözlerinden, kendisini ziyaret etmek istemesine rağmen karşı çıkıldığı anlamını çıkartan Atatürk, nöbetçi yaverini çağırarak ona, Ali Fuat Paşa'nın ne zaman saraya gelirse, derhal yanına kadar getirilmesi emrini verir.

ATATÜRK'ÜN ÖNGÖRÜSÜ

Hastalığı hakkındaki konuşmalar biter bitemez Atatürk, elleriyle batı yönünü göstererek, oralarda çok önemli olayların olacağını ve büyüyerek yurdumuzun sınırlarına kadar geleceğini, bu sırada istediği gibi ülke sorunlarına müdahale edemeyeceğinden endişe ettiğini Ali Fuat Paşa'ya söyler. Atatürk, biraz dinlenir ve daha sonra sözlerine devam eder;

"Fuat Paşa, çok yakında dünya düzeni mütareke senelerinden daha çok ciddi olacak ve karışacaktır. İkinci büyük bir savaş karşısında kalacağız. Dünyaya hakim olan milletleri idare edenlerin arasında ne yazık ki birinci derece devlet adamı çıkmıyor. Avrupa'da birkaç maceracı[27], Almanya ve İtalya'nın başında zorla duruyor. Karşı karşıya geldikleri zayıf devlet adamlarının beceriksizliğinden cesaret alıyorlar. Bunlar bugün dünyayı kana boyamaktan çekinmeyeceklerdir. Eski dostumuz Rus Sovyet Hükümeti, beceriksizlerle maceracıların yanlış hareketlerinden istifade etmesini bilecektir. Bunun neticesinde dünyanın durumu ve dengesi tamamen değişecektir. İşte bu devre esnasında doğru hareket et-

27 Hitler ve Mussolini'yi kastederek.

mesini bilmeyip en küçük bir hata yapmamız halinde başımıza, mütareke senelerinden daha çok felaketler gelmesi mümkündür."

Bu sözlerinden sonra Atatürk, biraz yorgun düşer. Konuşmasına ara verir ve daha sonra sözlerine şu şekilde devam eder:

"Bu ikinci genel savaş, beni yataktan kaldırmayacak bir halde yakalayacak olursa, memleketin hali ne olacaktır? Ben devlet işlerine mutlak müdahale edecek duruma gelmeliyim. Bizde hiçbir şeyin yataktan idare edilemeyeceğini bilirsiniz. Mutlaka işin başına geçmem gerekir."

Bu sırada rengi sararmıştı, kolayca nefes alamıyordu. Ali Fuat Paşa, Atatürk'e bir yardımda bulunabilmek amacıyla etrafına bakınır, yanındaki masa üzerinde bulunan ve içinde su bulunan bardak dikkatini çeker ve alarak Atatürk'e uzatır.

Atatürk, bardağı Ali Fuat Paşa'nın elinden alır, birkaç yudum içer ve biraz olsun rahatlar. Ali Fuat Paşa da hemen yastığını düzelterek rahat bir pozisyon almasını sağlar. Ali Fuat Paşa:

"Müsaade ederseniz ben konuşayım. Siz hem istirahat edersiniz hem de beni dinlersiniz." dediğinde kabul eder.

"Paşam, siz geçmişte savaşları idare ederken rahatsızlanmıştınız. Sonradan iyileşip idarenize devam etmemiş miydiniz? Şimdi geleceği düşünürken kuvvetli bir ihtimalden bahsettiniz. İkinci büyük bir savaşın çıkması, yani karışıklığın yeniden başlaması doğrudur. Fakat zamanı tayin edilemez. O karışık günler gelinceye kadar elbette siz de iyi olacaksınız. Yataktan kalkacaksınız ve çok sevdiğiniz milletinizin ve memleketinizin yeniden bir felakete düşmesine engel olacaksınız. İktidara getirdiğiniz kişiler tabi ki size yardım etmesini bileceklerdir."

Ali Fuat Paşa'yı dikkatle dinleyen Atatürk kaşlarını çatarak;

"Fuat Paşa, beni boş yere yatıştırmaya çalışma. Gerçekleri olduğu gibi görmek gerekir." diye cevap verir.

Atatürk'ün konuştukça heyecanının arttığını anlayan Ali Fuat Paşa, konuyu değiştirerek Milli Mücadele yıllarında olduğu gibi eski arkadaşlarının tekrar emri altında birleşebileceklerini söyler. Ali Fuat Paşa bu sözleri söylediğinde, Atatürk'ün yüzünde memnuniyet emarelerini görür ve heyecanının azaldığını hisseder. Ali Fuat Paşa sözlerine devamla;

"Arkadaşlarımın size karşı olan güven, sevgi ve içten bağlılıklarından hiçbir şey eksilmemiştir. Buna emin olabilirsiniz. Ne zaman arzu ederseniz, herhangi bir görev olursa olsun emrinizdeyiz. Yeter ki sizin içiniz rahat olsun." der. Bu sözlerinden sonra Atatürk, Ali Fuat Paşa'nın yanaklarından öperek;

"Paşa, senin kadar vefalı ve feragat sahibi bir arkadaş olamaz." diyerek cevap verir.

Atatürk uzun bir süre düşüncelere dalar, daha sonra hastalığından ve acılarından şikayet eder, Ali Fuat Paşa da kendisini teselli etmeye çalışır. Bir müddet sonra tamamen susan Atatürk, Ali Fuat Paşa'ya bakarak yavaş yavaş dinlenme pozisyonu alır ve gözlerini kapatır. Ali Fuat Paşa da kendisini daha fazla yormamak için yavaşça ayağa kalkarak izin ister. Atatürk, Ali Fuat Paşa'dan başını kendisine doğru eğmesini işaret eder. Birbirine yakınlaşan iki eski dosttan, önce Atatürk Ali Fuat Paşa'yı, daha sonra da Ali Fuat Paşa Atatürk'ü yanaklarından öperler. Ali Fuat Paşa Atatürk'e, iyi dileklerini sunarak yatak odasından ayrılır ve bir daha kendisini göremez.

Bir müddet sonra durumu ağırlaşan Atatürk, Ali Fuat Paşa'yı iki üç defa yanına çağırmak istemiş ise de başyaver Celal Bey, bu isteğini kendisine iletmemiştir. O günlerde, Kütahya Milletvekili Hacı Mehmet Bey, Ali Fuat Paşa'nın Kuzguncuk'taki evine gele-

rek, Atatürk'ün kendisini acilen görmek istediğini ve söyleyecek önemli sözlerinin olduğunu, söyler.

Paşa, kendisine verilen bu bilgilerden sonra her gün saraya gitmesine rağmen başyaver kendisine izin vermez. Ali Fuat Paşa bu durumu, Hacı Mehmet Bey'e söylediğinde;

"Bundan sonra resmî makamlara gitmezsiniz, doğrudan doğruya Prof. Dr. Neşet Ömer Bey'e müracaatla Atatürk'ün yanına daha kolaylıkla çıkarsınız." cevabını alır.

Ali Fuat Paşa, fazla zaman kaybetmeden saraya gider ve profesörü bulursa da o gün Atatürk'ün dalgın hali ve halsizliği uzun sürer ve hiç kimseyi yanına sokmazlar. Ertesi gün de Atatürk, birinci komaya girdiğinden görüşme gerçekleşemez.

Prof. Dr. Neşet Ömer Bey Ali Fuat Paşa'ya, Atatürk ile son görüşmesinden sonra kendisini daima arattığını ve acilen görüşmek istediğini ve önemli şeyler söyleyeceğini, ifade ettiğinde Paşa, çok üzülür ve Atatürk'ün son arzularına karşı çıkanlara nefret eder.

CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NE GİRİŞİ

Atatürk'ün ölümünden sonra cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü, Ali Fuat Cebesoy ile bir görüşme yapar. Bu görüşmede kendisine, Atatürk'ün ölümü ile ülkenin idare ve siyasetinde büyük bir boşluğun meydana geldiğini söyleyerek, bunun ancak eski arkadaşların bir araya gelmesi ile doldurulabileceğini, bu nedenle Ali Fuat Cebesoy'un tekrar Halk Partisi'ne girmesi gerektiğini ifade eder. Ali Fuat Paşa da İsmet İnönü'ye verdiği cevapta, fikirlerine katıldığını ancak şimdilik bunun gereksiz olduğunu ifade ederek, ileride gelişecek şartlara göre bir karar alabileceğini söyler.

Anayasa komisyonunda, V. Dönem bağımsız milletvekili olarak görev alan Ali Fuat Cebesoy, dönemin sonlarına doğru, Cumhuriyet Halk Partisi'ne geçer. Cumhuriyet Halk Partisi genel başkanı olan İsmet İnönü tarafından, VI. Dönem Konya milletvekili adayı olarak gösterilir ve CHP listesinden Büyük Millet Meclisi'ne girer.

HÜKÜMET İÇERİSİNDEKİ GÖREVLERİ

Ali Fuat Cebesoy, Dr. Refik Saydam'ın başbakanlık yaptığı kabinede, bayındırlık bakanlığına getirilmiştir. Bu görevi Dr. Refik Saydam'ın ölümüne kadar devam ettirmiş, daha sonra başbakanlığa getirilen Şükrü Saraçoğlu kabinesinde de aynı görevi yürütmüştür.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından, Atatürk zamanında küstürülen Milli Mücadele komutanlarına devlet kademelerinde görev verilmesi, dönemin siyasi yorumcularınca farklı değerlendirilir. Kimi, İnönü'nün bu şekilde davranmasını, o dönemde yaşanan küskünlüklerin kendisine karşı değil de Atatürk'e karşı olmalarından kaynaklandığı fikrini halka inandırmak istemesinden kimi de hâlâ Atatürk'ün arkasından ağlayan Türk milletine, onun açtığı büyük dönemin devam etmekte olduğu fikrini vermek istemesinden kaynaklandığı şeklinde yorumlar yapılır. Bir başka görüş ise İsmet İnönü tarafından takip edilmeye başlanan, yeni bir mertlik bir iyilik siyaseti olarak da algılanabilir şeklindedir.

Diğer bir görüşe göre de İkinci Dünya Savaşı'nın öncesinde İsmet İnönü'nün, İngiltere ve Fransa ile anlaşma yaptığımız günden bu yana, artık uluslararası bir siyaset gütmesi gereken bir devlet başkanı konumunda olduğundan, diğer günlere nazaran o günlerde iç politika çekişmelerinden sıyrılıp tam anlamı ile milli birliğe dayanmaya ihtiyacı olmasından kaynaklanmaktadır.

Ali Fuat Cebesoy, 1939 yılı içerisinde, Almanya Devlet Başkanı Adolf Hitler'in 50. yaş günü kutlamaları için Almanya'ya gider. Aynı nedenle Almanya'ya gelen diğer devlet yetkilileri arasında en çok iltifatı, geçmişi ve saygın bir devlet adamı niteliği ile Ali Fuat Cebesoy görür.

Ali Fuat Cebesoy, dört yıl devam eden bayındırlık bakanlığı döneminde, yaptığı özverili çalışmalar neticesinde çok büyük başarılar elde edilmiştir. Şöyle ki;

- Ülkedeki iş hacmi eskiye göre iki misli artmıştır.

- Fiyatlarda üçte bir oranında azalma gerçekleştirerek hazineye katkı sağlamıştır.

- Geçmiş dönemde yaşanan olumsuzlukları gidererek, teknik personeli olumlu yöne kanalize etmiştir.

- İstanbul Teknik Üniversitesi'ni dönemin milli eğitim bakanı ile birlikte açmıştır.

Ali Fuat Cebesoy, 1943 yılında ulaştırma bakanlığına getirilir. Üstlendiği bu görev, 1946 yılı Ağustos ayına kadar devam eder. Ali Fuat Cebesoy, bu zaman süresi içerisinde, bayındırlık bakanlığı yaptığı dönemde olduğu gibi ulaştırma bakanlığında da çok önemli işlerin yapılmasına ön ayak olur. Bu hizmetlerini de şu şekilde sıralayabiliriz:

- Türkiye'ye yapılan ithalatın arttırılmasına çalışmış ve bunu 4-5 katına çıkarmıştır.

- Pek çok gemileri tamir ettirip yeniden hizmete sokmuş, böylece deniz yollarını zarar etmekten kurtararak gelirlerini arttırmış, yurtdışından yeni gemiler satın alarak hazinenin yükünü azaltmıştır.

- O yıllarda Türkiye'ye karşı tarafsız kalmış olan Almanya ile takip ettiği siyaset sayesinde çok sayıda lokomotif, vagon ve yedek parça alarak demiryollarına verilmesini sağlamıştır.

- Yine Almanya'dan, yurtiçinde yapılan deniz araçlarına ücretsiz dizel motoru temin ederek yetmiş bin tonu geçen bir deniz filosunu ülkeye kazandırmıştır.

- ABD ile olan ilişkileri de geliştirerek, hava ve deniz yollarımıza yeni uçak ve gemi alınarak güçlenmeleri sağlanmıştır.

Ali Fuat Cebesoy, VIII. Dönem yasama yılını yürüttüğü yıllarda, Milli Savunma Komisyonu'nda çalışmış, Uluslararası Parlamentolar Birliği Türk Grubu üyeliğine seçilmiştir. Aynı tarihlerde, Mısır Kralı Faruk'un özel davetlisi olarak Kahire'ye gitmiştir. Kahire'de bulunduğu süre içerisindeki gözlemlerinden, yakında bir Arap devrimi olacağını tespit etmiş, ilgilileri uyararak iki ülkenin geleceğinin buna göre düzenlenmesini, her iki tarafa da uygun bir lisanda anlatmıştır.

1947 yılı içerisinde, muhalefette olduğu kadar CHP milletvekilleri içerisinde de Recep Peker Hükümeti'ne karşı hoşnutsuzluk artmıştı. Parti içerisinde siyasi anlaşmazlığın arttığı bir zamanda, Peker kabinesinin çekilmesi halinde Ali Fuat Cebesoy'un iktidara geleceği söylentileri dahi çıkmıştı.

Meclis içerisinde yapılan bu gibi sözler, gerek CHP'nin ılımlı kanadı, gerekse Demokrat Parti içerisinde olumlu karşılanır ve Ali Fuat Cebesoy'un yeni kabineyi kurmasının yalnız siyasi bakımdan değil uzmanlığa ve bilgiye saygılı bir sistemin kurulması bakımından da ülkenin çıkarına uygun düşeceği değerlendirilir.

Başbakan Recep Peker, 26 Ağustos 1947 tarihinde CHP Meclis Grubu'nda etkili bir konuşma yapar. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de kendisini destekleyince Recep Peker güvenoyu alır. Ancak kendisine, Hamdullah Suphi, Nihat Erim ve Ali Fuat Cebesoy'un da bulunduğu 35 milletvekili ret oyu verirler.

MECLİS BAŞKANLIĞI

Büyük Millet Meclisi Başkanı Musa Kazım Karabekir, 25 Ocak 1948 yılında yaşamını yitirmiştir. Yeni Meclis Başkanlığı için parti içerisinde, Ali Fuat Cebesoy ve Kazım Özalp'in isimleri geçmektedir. 27 Ocak 1948 tarihinde CHP Meclis Grubu'nda yapılan toplantıda, siyasi gerginliğin azalacağı da ümit edilerek Ali Fuat Cebesoy, meclis başkanlığı için aday seçilir.

Ali Fuat Cebesoy, ülkenin çıkarına hareket etmeye gücü yeten bir kişilik sahibi olduğunu herkese kabul ettirdiği için, gerek Halk Partisi içerisinde gerekse Demokrat Partilerce, kendisine karşı tam bir güven duyulmaktadırlar. Ali Fuat Paşa da demokratlara karşı yaptığı konuşmasında, amacının siyasi ve emniyetin sağlanması için çalışacağını ve bu hizmeti Demokrat Parti'den güven ve destek gördüğü takdirde başarmayı ümit ettiğini söyler.

Ali Fuat Cebesoy, 30 Ocak 1948 tarihinde yapılan seçimde, Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na seçilir. Ancak yapılan seçime Demokrat Partili milletvekilleri katılmamışlardır.

Ali Fuat Cebesoy'un meclis başkanlığına seçilmesi, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün isteği üzerine gerçekleşmiştir. CHP ileri gelenlerinden Hilmi Uran ile görüşen İsmet İnönü kendisine, meclis başkanlığını Ali Fuat Cebesoy'a teklif etmelerini, kabul etmesi halinde mecliste seçilmesinin sağlanmasını söyler. İnönü'nün, Cebesoy ile görüşerek anlaştıklarını anlayan Hilmi Uran, Ali Fuat Cebesoy'a teklifi yapmış ve neticede başkan seçilmiştir.

Ancak Ali Fuat Cebesoy'un meclis başkanlığı dokuz ay devam eder. CHP Meclis Grubu, 31 Ekim 1948 tarihinde yaptığı toplantıda, Ali Fuat Cebesoy'un yerine Şükrü Saraçoğlu'nu meclis başkanı olarak seçer. Cumhuriyet Halk Partisi içerisinde bulunan aşırıcılar, Ali Fuat Cebesoy'un meclis başkanlığından alınarak yerine Şükrü Saraçoğlu'nun getirilmesine memnun olurlar.

Ali Fuat Cebesoy'un meclis başkanlığından ayrılması, Halk Parti Grubu'nun, her türlü parti endişesinden uzak olan böyle bir şahsiyete tahammül edememesi olarak değerlendirilir. Ayrıca bu durumun, parti içerisindeki aşırı grubun zaferi olarak algılanır ve CHP'nin bir baskı siyaseti getirmek üzere olduğu ileri sürülür.

CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NDEN AYRILIŞI

Ali Fuat Cebesoy, TBMM için yapılacak IX. Yasama Dönemi seçimleri öncesinde, bazı önemli nedenlerle çok üzülerek CHP'sinden istifa ettiğini açıklar. Parti, Ali Fuat Cebesoy'un bu istifasını, seçim öncesinde olduğu için hiç hoş karşılamaz. Ayrıca, Ali Fuat Cebesoy'un istifası CHP'nin prestijini sarsan bir unsur olarak kabul edilirken, Milli Mücadele paşalarının da partiden istifa edeceği yolundaki söylentilerin yayılmasına da neden olur.

Demokrat Parti yetkilileri, 25 Nisan 1950 tarihinde yapılacak seçimlerde, İstanbul ve Eskişehir'den bağımsız aday olarak göstermek istediklerini Ali Fuat Cebesoy'a iletirler. Demokrat Parti'nin bu teklifine olumlu yanıt veren Ali Fuat Cebesoy, her iki ilden de milletvekili adayı olur. Ancak Cebesoy'un Demokrat Parti'den aday olması, Cumhuriyet Halk Partililerce hoş karşılanmaz.

Ali Fuat Cebesoy, seçim çalışmaları için geldiği Eskişehir'de, "Düşmanları soba boruları ile kovalayan büyük kahraman" olarak

karşılanır. Ali Fuat Cebesoy, seçim konuşmalarının birinde 1950 yılına kadar geçen zamanda, TBMM'yi şöyle değerlendirir:

"Meclis içerisinde denetimli olarak çalışan meclis yalnız I. BMM'dir. Çünkü I.BMM, özverili insanlarla dolu idi. Muhalefet kuvvetli, denetim tamdı. II. BMM'de İlerici Cumhuriyet Partisi kapatılıncaya kadar bir yıl denetimli meclis devam etmiş, fakat sonra tek parti devrine girilmiştir. VIII. Devre BMM'de Demokrat Parti denetim görevini, üyelerinin az olmasına rağmen bütün gücüyle yapmaya çalışmıştır. IX. Devre ise BMM'nin bambaşka bir yüzü olacaktır."

Ali Fuat Cebesoy, 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimlerde, hem Eskişehir hem de İstanbul'dan seçilir ancak kendisi Eskişehir milletvekilliğini tercih eder. Bu tarihte yapılan seçimlerden sonra kurulan Adnan Menderes Hükümeti'nin programını destekler ve yapılan oylamada güvenoyu verir.

Ali Fuat Cebesoy, 1954 ve 1957 milletvekili seçimlerinde yine bağımsız olarak İstanbul milletvekili seçilmiş, X. ve XI. Devre BMM'nin ilk oturumlarında, en yaşlı üye sıfatı ile başkanlık yapmıştır.

Ali Fuat Cebesoy, tarihe mâl olmuş bir kişilikti. Bu senelerde yayınlamaya başladığı hatıraları yurt içi ve yut dışında büyük ilgi uyandırmıştı. Bu nedenle Mısır Devlet Başkanı Cemal Abdulnasır'dan özel bir davet alır ve Mısır'a gider. Mısır'a hareket etmeden önce, Başbakan Adnan Menderes'e, yapılması planlanan Bağdat Antlaşması için acele edilmemesini tavsiye eder. Sebep olarak da gelecekte Cemal Abdulnasır'ın bütün Arap dünyasının lideri olacağını, Irak lideri olan Nuri Sait Paşa'ya üstünlük sağlayacağını, bu nedenle Bağdat Antlaşması yapıldığında, Nuri Sait Paşa'nın Cemal Abdulnasır'a tercih edilmiş olacağını ifade eder. Ayrıca, siyasetimiz gereği Arap komşularımız ile dost kalmamız gerekece-

ğinden, Abulnasır'ın Nuri Sait'e feda edilmemesini, mümkün ise Irak'ın kurulacak antlaşmadan çıkartılmasını tavsiye eder.

Ali Fuat Cebesoy, Mısır'da Cemal Abdulnasır tarafından çok samimi karşılanmıştır. Her iki taraf da iki ülke arasındaki siyasi konular üzerinde yaptıkları görüşmede hem fikir olduklarını ifade ederler. Ne yazık ki gelişen olaylar, Ali Fuat Cebesoy'un düşüncelerinin tersi olarak gelişir ve Bağdat Antlaşması imza aşamasına gelir. Kendisinin de öngördüğü gibi Abdulnasır ile ilişkilerimiz bozulur.

1955 yılında, İngiliz Avam Kamarası'nın daveti üzerine Londra'ya giden Türkiye Büyük Millet Meclisi heyetine başkanlık yapan Ali Fuat Cebesoy, uluslararası parlamentolar ile fikir alışverişi amacıyla kurulan komisyona katılır. O sıralarda İngiliz Hükümeti, Türkiye'den aldığı buğdayı durdurmuş, daha ucuz verdiği için SSCB'den almaya başlamıştı. Londra'da bulunan heyetimiz, komisyonda bulunan İngiliz milletvekillerini ikna ederek, kendi hükümetlerinden bu konuda açıklama yapılmasını istemişler, neticede hükümetlerinin müttefiki olan Türkiye'den buğday alınmasını sağlamışlardır.

Ali Fuat Cebesoy, 6-7 Eylül 1955 olayları meydana geldikten sonra, TBMM'de bağımsız olarak durumu incelemiş, olaylara sebep olanların bir an önce ortaya çıkarılması için meclise bir araştırma komisyonu kurulmasını teklif etmiş ise de çoğunluğu sağlayamadığı için bu girişiminde başarılı olamamıştır.

27 MAYIS 1960 ASKERÎ DARBESİ

Yakın tarihimizde önemli bir yer tutan 27 Mayıs 1960 askerî darbesinden önce Ali Fuat Cebesoy, darbeyi önlemek ve düzenin devamını sağlamak amacı ile bazı girişimlerde bulunur. Cebesoy'un bu girişimlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Demokrat Parti hükümetinin tek taraflı Meclis Tahkikat Komisyonu kurulmasının, ihtilalin önünü kesemeyeceğini, aksine daha sert yapılacağını, hükümet yetkililerine anlatmaya çalışmış ise de başarılı olamamış, muhalefet görevini yapan CHP ile anlaşmaya çalışmıştır.

2. O tarihlerde geçici olarak kapatılan meclisin derhal açılarak, Demokrat Parti hükümetinin ihtilale sebep olan hareket tarzını düzeltmek için, muhaliflere şu teklifi götürmüştür:

- Meclis Tahkikat Komisyonu kaldırılacak, iktidar ile ana muhalefet partisinden, bir oran dahilinde yeni bir Meclis Tahkikat Komisyonu kurulacak. Bu komisyon öncelikle iktidar ve muhalefetin yanlış tutumlarını, yani kardeş kavgasına giden yolu bıra-

karak iktidarla muhalefetin, bir ahenk içerisinde mecliste ülke idaresini yürütecek bir siyasetin ana hatlarını bulup Meclis Genel Kurulu'na getirecektir.

- Meclis bu teklifi kabul eder etmez, hükümet bunun aleyhinde hareket ettiği takdirde, Demokrat Parti milletvekillerinden 80-90 kişinin muhaliflerle birlikte hükümeti düşürerek yerine Demokrat Parti'nin seçeceği bir kişinin başbakanlığında, koalisyon hükümeti iktidara getirilecektir. Koalisyon hükümetinin kurulmasından sonra da yeni seçimlere gidilecektir.

3. CHP bu teklife cevap vermez. Bunun üzerine Ali Fuat Cebesoy da cumhurbaşkanı ve başbakan nezdinde ihtilali durduracak girişimlerde bulunmak ister. Bu kişiler yıllardan beri takip ettikleri siyasete o kadar kendilerini kaptırmışlardı ki çok yakınına gelmiş, hem şahısları hem de ülke için çok tehlikeli olan durumu göremezler ve Ali Fuat Cebesoy'un ikazlarını dikkate almazlar.

VIII. Devre CHP İstanbul Milletvekili Ekrem Amaç[28] bu konuyu şu şekilde anlatır:

"1958-1959 yılları, Celal Bayar-İsmet İnönü sürtüşmesinin en fazla olduğu yıllardı. 27 Mayıs öncesi, Tayfur Sökmen'in[29] başını çektiği bir grup, avukatlık büroma gelmişti. Tayfur Sökmen, Kazım Özalp, Rauf Orbay, Refet Bele, Şemsettin Günaltay, Ecz. Sait Sakarya'nın bulunduğu bir grup, ülkede siyasi havanın yumuşatılması için çareler düşünmüşler ve Rauf Orbay'dan İnönü-Bayar görüşmesinin sağlanması konusunu rica etmişlerdi. Ancak Rauf Orbay "Bu işi yapsa yapsa Ali Fuat Paşa yapar" deyince, Tayfur Sökmen'in teklifi ile konu üstü kapalı bir şekilde Ali Fuat Paşa'ya telefon ile iletildi. Birkaç gün sonra Refet Bele'nin haricinde aynı kişiler, Ali Fuat Paşa'nın evinde buluşmuşlardır. Ali Fuat Paşa, cumhurbaşkanının partiler üstü olması gerektiğini

28 İsmet İnönü ve Ali Fuat Cebesoy'un avukatlığını yapmıştır.
29 Hatay Cumhuriyeti'nin ilk ve tek cumhurbaşkanı.

ve öyle olduğunu, bu nedenle konunun önce Başbakan Adnan Menderes ile görüşülmesi gerektiğini söylemesi üzerine, Menderes ile görüşmeye Ali Fuat Cebesoy, İsmet İnönü ile görüşmeye Ekrem Amaç ve eski bir cumhurbaşkanı olması nedeniyle Tayfur Sökmen de Celal Bayar ile görüşmeye memur edildiler. Bu arada Şemsettin Günaltay, Ali Fuat Paşa'ya "Söyle onlara, sonları çok fena olacak." demesi üzerine Cebesoy, kendisinin Demokrat Parti üyesi değil, bağımsız milletvekili olduğunu söylemiştir. Bu, yakında askerî darbenin kokusunun alındığına işarettir.

Ekrem Amaç ile görüşen İnönü, toplantıya katılanların teker teker adını sormuş ve Celal Bayar'ı cumhurbaşkanı olarak tanımadığını, 'Ben başkalarının avucunda değilim, başkaları beni idare edemez.' diyerek teklifi reddetmiştir. Böylece bu tarihi fırsat kaçırılmıştır."

Tarihçi Cemal Kutay, Ali Fuat Cebesoy'un Celal Bayar ile görüştüğünü ve Cebesoy'a "Paşam, cebimde üç bakanın istifası var. Adnan Bey'in dönmesini bekliyorum." dediğini, hatta bu konuşmaya Refik Koraltan'ın da şahit olduğunu ifade etmektedir. Siyasi yumuşama ve mutabakata cumhurbaşkanı ve Demokrat Parti ileri gelenleri olumlu bakmışlarsa da Milli Mücadele kahramanlarınca yürütülen darbeyi önleme girişimleri neticesiz kalmıştır.

27 Mayıs 1960 tarihinde yapılan askerî darbeden sonra, Demokrat Parti milletvekilleri ile birlikte bağımsız olanlar da tutuklanmış, sadece bağımsız milletvekili olan Ali Fuat Cebesoy tutuklanmamış, şahit olarak Yassıada'ya götürülmüştür.

ÖLÜMÜ

27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirilen askerî darbenin sonunda, aktif siyasi hayattan çekilen Ali Fuat Cebesoy, zamanını hatıraları ile baş başa evinde geçirmiştir. Ali Fuat Cebesoy, zaman zaman davet edildiği konferanslarda konuşmuş, bazen de basın mensupları ile röportaj yapmıştır.

Ali Fuat Cebesoy, üre yükselmesi nedeniyle yattığı hastanede, kalp krizi geçirerek 10 Ocak 1968 tarihinde hayata gözlerini yummuştur.

Yakın çalışma arkadaşlarından Tevfik Rüştü Aras, ölümüne çok üzüldüğünü belirterek şunları söylemiştir:

"Eskişehir'i Milli Mücadele'ye sokmak için beraber çalışmıştık. Ankara'dan beni görevlendirmişlerdi. Ali Fuat Paşa o zaman Sivrihisar'da komutandı. Eskişehir ile kuvvetleri arasında İngiliz birlikleri vardı. Kendisi ile beraber çalışarak, Eskişehir'in Milli Mücadele'ye katılmasını sağladık.

Ali Fuat Paşa, Rusya'ya elçi tayin edildiğinde de beraber seyahatlerde bulunduk. Rusya'da geçen ihtilali yerinde görerek bü-

yük liderimiz Atatürk'e bir rapor hazırladık. Ayrıca Ali Fuat paşa, halen Ruslarla aramızda olan 1921 antlaşmasının imzalanmasında büyük rol oynamıştır.

Batı Cephesi Komutanı olarak katıldığı son Kütahya hareketinde yine beraberdik. Abartısız söyleyebilirim ki Ali Fuat Paşa, 1919 yılında Milli Mücadele başladığı sıralarda Batı Cephesi Komutanı olarak Atatürk'ün sağ koluydu."

Falih Rıfkı Atay[30] ise Ali Fuat Cebesoy'ün ölümünün ardından şöyle yazmıştır:

"Ali Fuat Cebesoy, arkadaş olarak Atatürk'ün en sevdikleri arasındaydı. Ayrılmışlar fakat darılmamışlardır. Cebesoy da Kuva-yı Milliye'ye önce inanmayan, Ankara'ya geç katılan İsmet İnönü'nün kendisine üstün tutulmasını, bir türlü içine sindirememiş olanlar arasındaydı. Zaferden sonra Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy, Kazım Karabekir ve Refet Bele, Atatürk'e cephe kurdukları zaman Çankaya ve meclis tartışmaları içindeydim. Tarihe karıştı artık hepsi. Cebesoy, Atatürk'ün ölüm günlerine kadar yanındaydı. Kendisinin, 'Atatürk'ü ilk zamanlar yalnız bırakmakla yanlış yaptık.' sözünü kaç kere ağzından duymuşumdur.

Ali Fuat Cebesoy, çok terbiyeli ve tam anlamıyla bir beyefendi idi. Kalbi duruncaya kadar, bilincini kaybetmemiştir. Çorbayı pişiren Atatürk olduğuna şüphe yok ama Cebesoy'un da arkadaşlarının da o çorbada tuzları vardır. En çok pay da Cebesoy ve Karabekir'indir, sanırım. O büyük bir kuşaktı. Vatanın çok çilesini çekmişlerdir."

Ali Fuat Cebesoy'un cenazesi, 13 Ocak 1968 tarihinde öğle namazından sonra Şişli Camii'den alınarak, özel askerî tören eşliğinde, Atatürk ile beraber okudukları Harp Okulu binası önüne getirilmiş ve burada da bir anma töreni yapılmıştır.

30 1922 yılında Bolu ve Ankara milletvekilliği yapmıştır.

İstanbul'da düzenlenen cenaze töreninden sonra, cenazesi vasiyetine uyularak Geyve civarında bulunan "Alifuatpaşa" istasyonuna götürülmüş ve camii avlusuna gömülmüştür.

Ali Fuat Cebesoy, Atatürk'ün bu vatanı emanet ettiği, kendi adını taşıyan yüksek okuldaki gençlik ile birlikte sonsuza dek, ALİFUATPAŞA beldesinde yaşayacaktır. Ruhu şad olsun.

KAYNAKLAR

- Ali Fuat Cebesoy Anısına Armağan, T.C. Sakarya Üniversitesi Ali Fuat Cebesoy Meslek Yüksek Okulu, 2010.

- Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, Temel Yayınları, 2010, İstanbul.

- Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları, Temel Yayınları, 2002, İstanbul.

- Ali Fuat Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk, Temel Yayınları, 2000, İstanbul.

- Ali Fuat Cebesoy, Siyasi Hatıralar I-II (Büyük Zafer'den Lozan'a, Lozan'dan Cumhuriyet'e), Temel Yayınları, 2007, İstanbul.

- Ali Fuat Cebesoy'un yeğeni Ayşe Cebesoy Sarıalp ile yapılan mülakatlarda alınan notlar ve ses kayıtları.

- Ayfer Özçelik, Ali Fuat Cebesoy (1882-10 Ocak 1968), Akçağ Yayınları, 1993, Ankara.

- Ayşe Cebesoy Sarıalp, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonunda Yeşeren Türkiye Cumhuriyeti'nde Bir Türk Kızı, Puslu Yayıncılık, 2013, İstanbul.

- Falih Rıfkı Atay, Çankaya, Pozitif Yayınları, 2004, İstanbul.

- Falih Rıfkı Atay, Zeytin Dağı, Pozitif Yayınları, 2004, İstanbul.

- İsmet Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 (Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, İstanbul.

- Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, 2 Cilt, Yapı Kredi Yayınları, 2012, İstanbul.

- Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Yapı Kredi Yayınları, 2011, İstanbul.

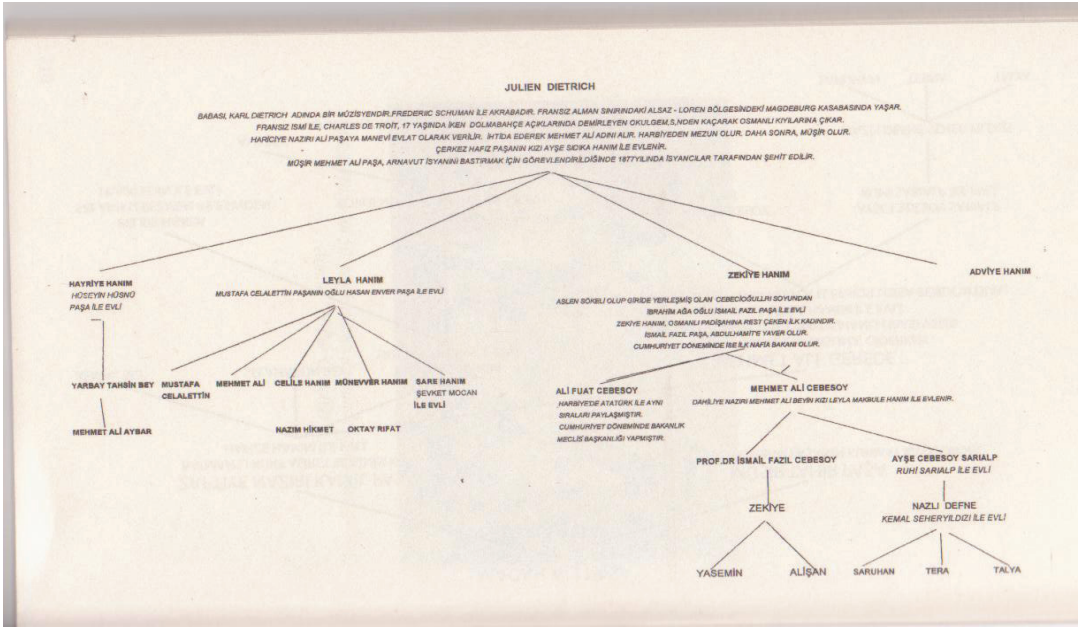
- Sabahattin Selek, Milli Mücadele I-II (Ulusal Kurtuluş Savaşı), Örgün Yayınevi, 2002, İstanbul.

- Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam I-II-III, Remzi Kitabevi, 2009, İstanbul.

- Şükrü Tezer, Atatürk'ün Hatıra Defteri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008, Ankara.

- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi-Balkan Harbi (1912-1913) (III ncü Cilt I inci Kısım-Garp Ordusu, Vardar Ordusu ve Ustruma Kolordusu), T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1993, Ankara.

EKLER

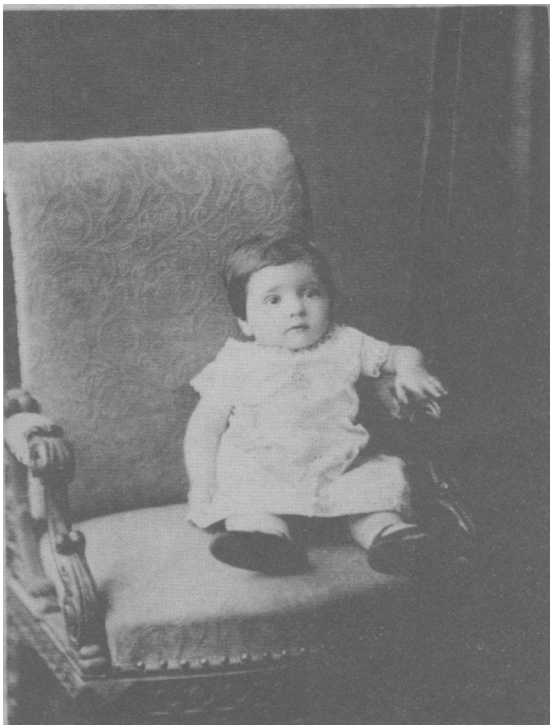
Ali Fuat Cebesoy'un soy ağacı

Müşir Mehmet Ali Paşa

Hatice Zekiye Hanımefendi

Ali Fuat çocukken

Ali Fuat'ın ağabeyi Mehmet Ali Bey Harp Okulu'nda

Ali Fuat generalliğinin ilk yıllarında

Ali Fuat Yanya'da esir düşüyor.
(Sol baştan üçüncü sıradaki sakallı kişi)

Kurtuluş Savaşı'nda Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa

Kurtuluş Savaşı kahramanlarından Ali Fuat Paşa

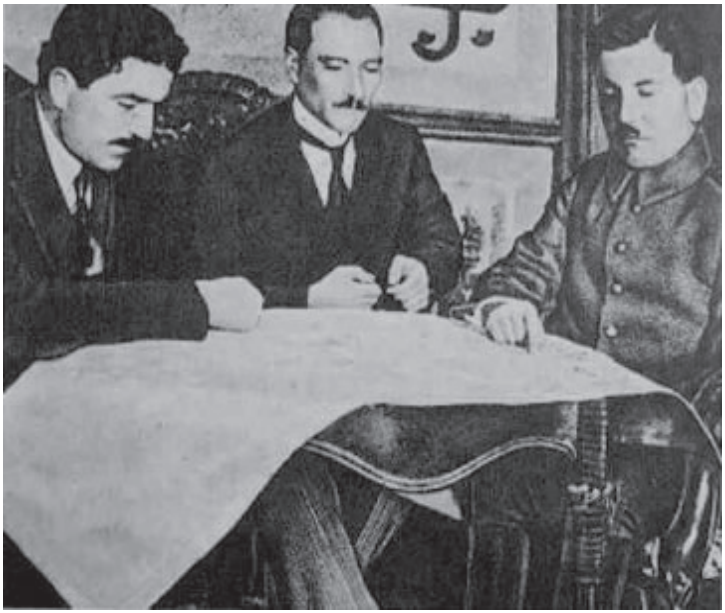
Kurtuluş Savaşı kahramanlarından Ali Fuat Paşa

Paşalığa terfi ettikten sonraki ilk fotoğrafı

Ali Fuat Paşa en solda

Rauf Orbay, Mustafa Kemal, Ali Fuat

Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa, İsmet Paşa ve Ali Fuat Paşa

TBMM ilk Moskova büyükelçisi iken

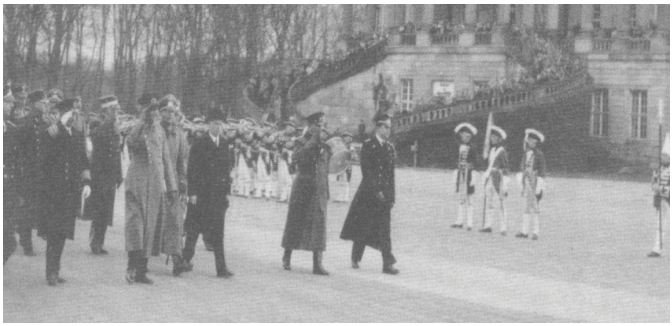
Ali Fuat Cebesoy Meclis Başkanı iken

Ali Fuat Paşa Roma'da

Ali Fuat Paşa askeri selamlarken

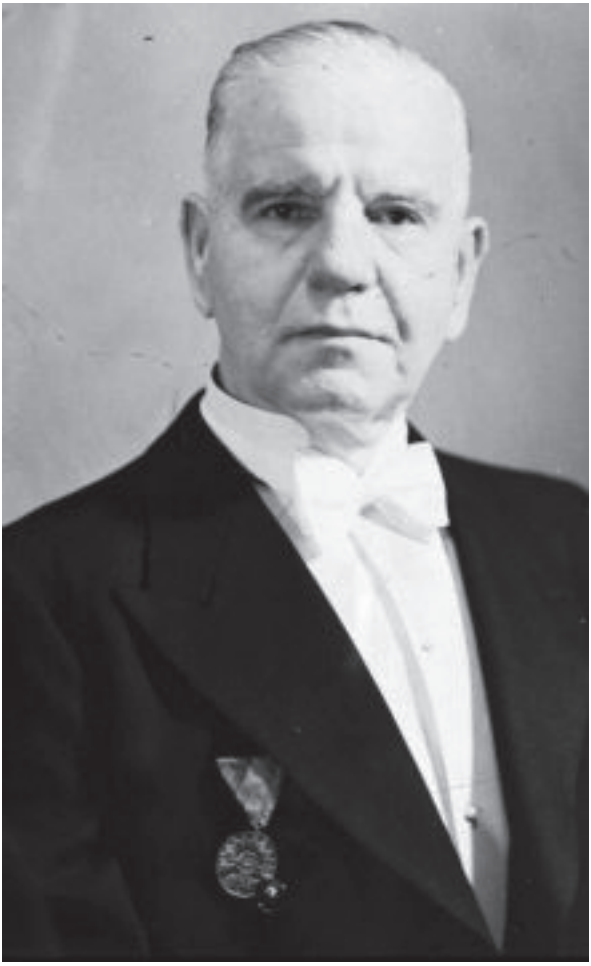
İngiltere ziyareti esnasında çekilen bir fotoğraf

Ali Fuat Cebesoy Ulaştırma Bakanı iken

Ali Fuat Cebesoy'un nüfus cüzdanı

Ali Fuat Cebesoy

Ali Fuat Cebesoy'un cenaze töreni

Ali Fuat Paşa'nın resmî kıyafetlerinden

Ali Fuat Paşa'nın silahlarından

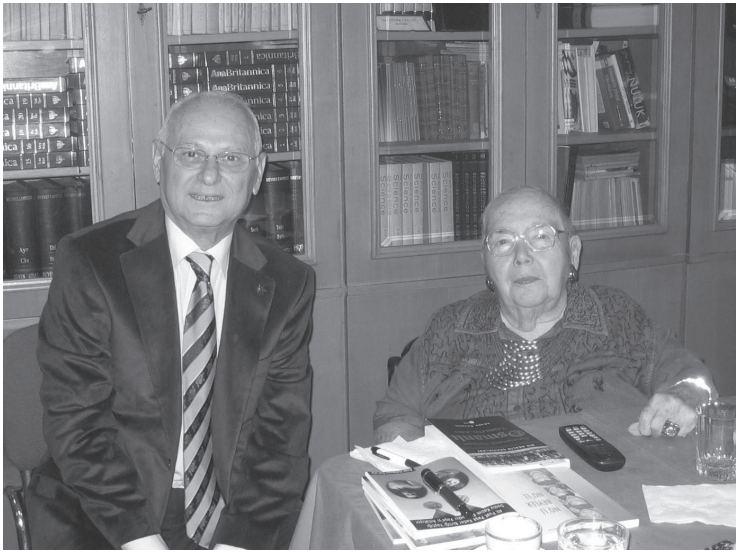
Ali Fuat Paşa'nın yatağı

Harbiye'deki Askerî Müze'de en sağdaki Ali Fuat

Ali Fuat Cebesoy'un kabri

Ayşe Cebesoy Sarıalp ve Aksel Keskin